

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST IV

Uredili:
Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST IV

Uredili:
Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač

Maribor 2015

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

SLOVENSKI JUDJE:
ZGODOVINA IN HOLOKAVST IV
Razprave in članki

Urednici: Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač

Uredniški odbor: Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač, Borut Holcman, Marjan Toš

Recenzent: prof. dr. Borut Holcman

Avtorji prispevkov: Borut Holcman, Marjan Toš, Renato Podbersič, Franc Kuzmič,
Nenad Fogel, Anna Maria Gruenfelder

Prevodi: Valerija Trojar, Leila Al Shammary, Milena Meško

Jezikovni pregled: Darja Gabrovšek Homšak, Chris Wherry, George Yeoman

Oblikovanje in priprava za tisk: Anja Premk

Izdajatelj: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Zanj: Marjetka Bedrač, v. d. direktorice

Tisk: Dravski tisk

Naklada: 300 izvodov

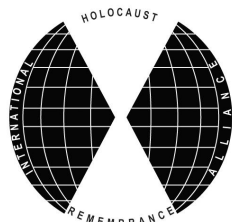
Maribor 2015

Copyright © 2015, vse avtorske pravice pridržane.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Zbornik je bil pripravljen v okviru projekta *Šoa – spominjajmo se*, ki sta ga v letih 2014 in 2015 finančno podprli Mednarodna zveza za spomin na holokavst IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance) in Mestna občina Maribor.

Posamezni objavljeni prispevki so bili predstavljeni na mednarodnem znanstvenem srečanju *Vsako leto eno ime: Mariko Rosner* januarja 2015 v Mariboru.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)(082)

94(497.1=411.16)''1941/1945''(082)

341.485(=411.16)(082)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst IV. [Razprave in članki] / [avtorji prispevkov Borut Holcman ... et al.] ; urednici Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač ; [prevodi Valerija Trojar, Leila Al Shammary, Milena Meško]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015

ISBN 978-961-93361-5-1

1. Holcman, Borut 2. Lešnik, Nuša

282134784

Fotografija na naslovni strani: Taboriščna obleka iz Dachaua, iz zbirke Pomurskega muzeja Murska Sobota, inv. št. Z-4364; foto Marjetka Bedrač.

Vsebina

<hr/>	
Borut Holcman	
Spremna beseda	5
<i>Foreword</i>	10
<hr/>	
Marjan Toš	
Prekmurski Judje 1848–1914	15
<i>The Jews of Prekmurje 1848–1914</i>	37
<hr/>	
Renato Podbersič	
Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna	39
<i>The Gorizia Jewish community and World War I</i>	49
<hr/>	
Marjan Toš	
Slovenski pravičniki med narodi – med pozabo in spominom	51
<i>Slovenian Righteous Among the Nations – between oblivion and remembrance</i>	68
<hr/>	
Franc Kuzmič	
Jehovove priče kot žrtve genocida	71
<i>Jehovah's Witnesses as genocide victims</i>	80
<hr/>	
Nenad Fogel	
Smrt zemunskih Judov v holokavstu	81
<i>The death of the Jews from Zemun in the Holocaust</i>	92
<hr/>	
Anna Maria Gruenfelder	
Kršćanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško)	93
<i>Christian Churches and persecution of the Jews in the former Yugoslavia (with the emphasis on Slovenia and Croatia)</i>	141
<hr/>	
Življenjepisi avtorjev	143
<i>Biographies of the authors</i>	145
<hr/>	
Seznam slik	147
<hr/>	
Bibliografija	149
<hr/>	

Spremna beseda

Borut Holcman¹

Uvod

Vprašanje o pomenu holokavsta v sodobnem političnem in kulturnem življenju, »Ima holokavst prihodnost?«, načenja v svoji knjigi *The Holocaust in American Life* zgodovinar Peter Novick.² Vaget komentira Novickovo vprašanje in s tem povezan poskus politizacije in instrumentalizacije holokavsta. Iz zgodovinsko racionalnega in bogatega procesa prizadevanj za ponovno zavedanje holokavsta v sedemdesetih prejšnjega stoletja in s tem oživljanja in podoživljanja z njim povezane zgodovinske travme s pomočjo muzejev, spomenikov in kateder za proučevanje holokavsta Novick namreč cinično ugotavlja, da je zavedanje holokavsta do neke mere zatono v pozabo. Na eni strani zaradi zavedanja, da so tudi Združene države prispevale svoj delež, na drugi pa Novick, tako Vaget, obsoja sakralizacijo holokavsta kakor tudi demonizacijo storilcev in ne zaupa ganjenosti in cenenosti moralizacije. Ugotavlja, da je treba računati z realnostjo spomina, ki običajno ni dolgotrajen. V glavnem je zgodovinski spomin, z redkimi izjemami in gledano obče, kratke dobe in v večini primerov geografsko in zgodovinsko omejen.³ Z druge strani je Novick s svojo monografijo opozoril na to, da bi s preveliko sakralizacijo judovske žrtve v času holokavsta omogočili Hitlerjevo posthumno zmago. Za Jude naj bi bila najvišja zapoved, tako Vaget, izključiti vsako možnost takšne sakralizacije.⁴

V nasprotju s tem se je v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja o holokavstu in šoi izkristaliziralo dvoje, tako Friedländer, in sicer potreba po točno določeni in omejeni, natančni in faktografski informaciji, opremljeni z jasno razlago, ki naj bi služila določeni koherentnosti, in na drugi strani možnost nebrzdanega izražanja bolečine in obupa. Skladno s tem je prvo bolj ali manj zaključeno, drugo je še vedno nezaključen proces. Živ spomin in zgodovinsko zavedanje preteklosti. Friedländer skladno s tem postavlja vprašanje o razlogih za zavedanje o šoi v zahodnem svetu. Zagotovo je za vsem tem spominjanjem odgovornost, ki so jo s proučevanjem tega procesa posebej pokazali zgodovinarji.⁵ K temu je zagotovo veliko prispevalo delo

1 Dr. Borut HOLCMAN, univ. dipl. teol., izredni profesor prava.

2 Peter NOVICK, *The Holocaust in American Life*, New York 1999.

3 Hans Rudolf VAGET, Saul Friedländer und die Zukunft der Erinnerung, v: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer*, izd. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition Mnemosyne 2002, str. 11–12.

4 VAGET 2002, str. 12.

5 Saul FRIEDLÄNDER, Im Angesicht der »Endlösung«. Die Entwicklung des öffentlichen Gedächtnisses und die Verantwortung des Historikers, v: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer*, izd. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition

posameznih intelektualcev, med katerimi je treba izpostaviti Arendtovo, navajam po Friedländerju, ki je v svojem pismu Karlu Jaspersu izpostavila predvsem razsežnost zločina, ki ga tudi pravniško ni bilo mogoče izraziti, saj je presegal vse pravne predstave. To je bil tudi razlog za zadovoljnost nacistov v Nürnbergu, saj so se razsežnosti svojih dejanj zavedali. In kakor je bilo nemogoče definirati krivdo, tako je bilo tudi nemogoče definirati razsežnost nedolžnosti žrtev. Pismo Arendtove je, tako Friedländer, »cri du coeur« in skladno s tem pravičnost v tem smislu predstavlja za vse udeležence dejansko zgodovinsko pravičnost.⁶ Pri tem je seveda treba izpostaviti, tako Friedländer, da zgodovinar ni samo varuh spomina, temveč je njegova naloga v analitično-kritični presoji kompleksnosti samega holokavsta in šoe in v previdnosti pred posploševanjem. K temu lahko dodamo samo Lichtenheimove ugotovitve, ki navedeno potrjujejo, navajam po Friedländerju, da v množici dejstev nihče ne bo nikoli sposoben pripovedovati zgodovine, saj nihče razen storilcev ni sposoben zajeti razsežnosti uničenja. In postavlja se vprašanje, ali časovna oddaljenost to že omogoča.⁷

Na to vprašanje imamo na voljo vsaj dva odgovora. Prvi se nanaša na tradicionalno vsakoletno dogajanje, ki ga organizira Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor pod motom *Šoa – spominjajmo se*, drugega pa je treba poiskati v tem, kar Judje pravzaprav predstavljajo.

Šoa – spominjajmo se 2015

V 18., najintenzivneje pa 19. stoletju, dobrih tristo let po izgonu Judov iz Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, so se Judje začeli vračati. Skladno z ugotovitvami, ki jih je predstavil Marjan Toš v svojem prispevku o *Prekmurskih Judih 1848–1914*,⁸ je mogoče potegniti vzporednice s prvim tokom naseljevanja Judov, ki se je zgodilo v srednjem veku. Iz prispevka moremo razbrati, da se je – kakor v srednjem veku – ponovno naseljevanje držalo gospodarskih poti, ki so potekale v liniji Nemčija–Avstrija–vzhod. Gospodarski vzpon in pravno-družbeni položaj, ki je bil v srednjem veku v pretežni meri odvisen od pojma »servi camere nostre«, so omogočili šele patentni razsvetljenega cesarja Jožefa II.

Skladno s sodnim redom, ki ga je pripravila cesarska pisarna, je razumljivo, da je tudi za Jude začelo veljati pravilo o nemškem jeziku, s sprejetjem patentov, ki so omogočili verskopolične reforme, so Judje v nasprotju s srednjeveško prakso, ko so bili zaprti v geto, dobili možnost za aktivno vključitev med drugo prebivalstvo. Posebno ugoden položaj je bil, tako Toš, prav na območju Prekmurja. Gospodarska pobuda, ki je segala od agrarne do obrtne in trgovske, verska svoboda – odraz

Mnemosyne 2002, str. 209 sl.

6 FRIEDLÄNDER 2002, str. 212–213.

7 FRIEDLÄNDER 2002, str. 222–223.

8 Marjan TOŠ, *Prekmurski Judje 1848–1914*; prispevek je bil predstavljen na znanstvenem simpoziju Šoa – spominjajmo se januarja 2015.

tega je dovoljenje za izgradnjo sinagog, izobraževanje in z njim povezana tiskarska dejavnost –, sta zadostna kazalnika popolnoma drugačnega spoštovanja do Judov. Trend se je nadaljeval v konstitucionalizmu 19. stoletja, saj so ustavne spremembe omogočale naseljevanje in s tem povezano gospodarsko pobudo. Leta 1867 sprejeta ustava je dokončno rešila vprašanje judovstva, saj so poleg svobode veroizpovedi imeli prost dostop do nepremičnin, političnih in državljanskih pravic. Judovska šolska ustanova, ki jo je z odlokom ustanovil cesar Franc Jožef, je omogočila izpolnitev še zadnje pravice – pravice do šolanja in izobrazbe (zadnja učiteljica v Lendavi je bila Hermina Brünner, roj. Löwenstein). Gospodarski vpliv Judov pa ni ostal neopažen, odražal se je v strahu pred judovskim naseljevanjem, še posebej po izgonu Judov iz Bolgarije po letu 1877. Antisemitizem, ki se je tako ponovno porajal, ni bil geografsko omejen na balkanske države, temveč je bil posledica različnih gibanj, predvsem pa ideje, da bi Jude naselili v »svetovni geto« na daljnem obrobju Evrope. Kljub ugodnostim, ki so prišle v Prekmurje prav zaradi Judov (trgovina, meščanstvo, ipd.) je naselitveni trend začel upadati in leta 1910 je bilo v Prekmurju od 1107 (leta 1889) le še 1000 Judov. V samo dvajsetih letih se je izselilo 100 Judov. Kljub vsem možnostim, ki so bile omogočene z ustavo monarhije, pa večinsko prebivalstvo ni bilo naklonjeno Judom, četudi je samo imelo koristi od tega. Gotovo je eden temeljnih razlogov v konfesionalnosti in njenih predstavnikih – predvsem, tako Toš, v klerikih in družbeni razslojenosti, ko so revni sloji predstavljali katoliško, meščanski bogati pa judovsko izhodišče za versko konfliktnost. Veljalo je namreč, da je Murska Sobota za slovenski prostor vse tisto, kar je za Evropo Budimpešta – »židovsko gnezdo«. Bila je daleč od tolerantnosti, ki naj bi jo vključevalo načelo multikonfesionalnosti in multinacionalnosti.

Judje kot tretja najmočnejša konfesionalna skupnost, za katoličani in protestanti, so na Goriškem predstavljali skupnost, dobro integrirano v mestno kulturno, politično in gospodarsko življenje. *Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna*, razprava Renata Podbersiča, predstavlja realno sliko dogajanja na začetku 20. stoletja. Prva svetovna vojna in soška fronta sta na to območje prinesli polarizacijo med zagovorniki monarhije in Kraljevino Italijo. Soška fronta je pri tem odigrala pomembno vlogo, saj je njena linija potekala prav preko simbolov Judovstva, kar je bilo po Podbersičevih besedah lahko tudi razlog za to, da danes v Gorici judovske skupnosti ni, saj je prenehala obstajati leta 1969.

Antisemitizem kot stalnica družbenega življenja Evrope in širše – lahko celo rečemo, da gre za globalni pojav – pa kljub temu ni takšen, kakor se zdi na prvi pogled. *Slovenski pravičniki med narodi – med požabo in spominom*, razprava Marjana Toša, priča o tem, da so v družbi ljudje, ki, tako Walter Rothschild v svojem delu 99 Fragen zum Judentum, ljudi judovskega porekla vrednotijo glede na njihovo človeško dostojanstvo. Vsak pogrom nad Judi, še posebej zadnji v času priprav na drugo svetovno vojno in med njo, ki na eni strani predstavlja, kakor pravi avtor, »najgloblje dno popolne izprijenosti« in na drugi »najvišje vrhove heroizma«, nosi s seboj ljudi, ki kljubujejo splošni klimi v družbi, konfesionalno nazorski usmerjenosti in politiki

ter vidijo najprej človeka, ki potrebuje pomoč. Posamezniki, pravičniki, so znali obračati tok zgodovine tam, kjer je bilo to za obče pojmovanje nemogoče, in ti so t. i. schindlerjevci (poimenovani po Oskarju Schindlerju, op. ur.), ki se niso pomišljali ogroziti lastnega življenja, v zameno pa rešiti vsaj nekaj posameznikov ali družin. To so ljudje, ki prihajajo iz različnih družbenih slojev, poklicev in svetovnonazorskih prepričanj.

Razprava *Jehovove priče kot žrtve genocida* avtorja Franca Kuzmiča prinaša informacije o tem, da žrtve holokavsta niso bili samo Judje, temveč tudi druge konfesionalne skupnosti. Zavedati se je treba dejstva, da nazorska vprašanja niso bila nikoli deležna tolerance totalitarizmov.

Obširna razprava Anne Marie Gruenfelder z naslovom *Krščanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško)* po eni strani postreže z novimi dejstvi, predvsem s pregledom virov in ustvarjalcev virov, ki je zlasti Katoliška cerkev s svojimi najvišjimi predstojniki, po drugi pa, po vsej verjetnosti zaradi molka o dejanjih nekaterih predstojnikov o delih, ki se kažejo v spoštovanju osebe, ne bo nikoli mogoče popolnoma prikazati vseh prizadevanj, interventov in uspešnih misij. Kakor je napovedano v uvodu, ko Friedländer postavlja vprašanje, ali smo v obdobju, ko lahko rečemo, da je na holokavst mogoče gledati z dovolj kritične distance, tako moremo reči, da je odnos predstavnikov Katoliške cerkve do judovskega vprašanja še vedno preveč pod vplivom realsocialističnih vrednotenj. Šele ko bo v zgodovinopisju mogoče izključiti tisto, kar je v 16. stoletju ilustriral Giordano Bruno z reko »Veritas filia temporis est,« se bo mogoče nadejati vsaj relativne objektivnosti. Avtorica sama ugotavlja to zgodovinarsko početje, saj navaja, da zgodovinarji obeh provenienc, tako »proticerkvene tendencioznosti« kakor »psevdoznanstvenikov«, niso pripravljeni prevzeti odgovornosti in raje »moralizirajo«. Dejstvo o kulturnem in civilizacijskem pojmovanju in vrednotenju judovstva, ki je veljalo v prvi polovici 20. stoletja, na žalost ostaja postransko. Drugače si namreč ni mogoče razlagati določenih pojmov; na primer izraz »tujeverec«, ki ga je uporabil zagrebški nadškof Štepinac, je bil možen v času pred drugim vatikanskim cerkvenim zborom in je bil nekaj popolnoma običajnega, bil je stvar cerkvenega nauka, utemeljenega z encikliko *Nostra aetate*. Napredek v doktrini Katoliške cerkve predstavlja šele *Aggiornamento* drugega vatikanskega koncila in ta je odnos do Judov in do drugih krščanskih cerkva popolnoma spremenil. Zagotovo je bilo veliko nastavkov za tak korak že v času holokavsta, a niso bili vedno evidentirani. Razprava odstira marsikatero neznancko, kar je hvalevredno, vendar kakor je v znanosti običaj, so stvari vedno v sovisnosti s časom in njegovim pojmovanjem preteklosti.

Razprava Nenada Fogla *Smrt zemunskih Judov v holokavstu* prinaša dvoje, in sicer poročilo o holokavstu in opozorilo na nevarnost, ki veje iz vsesplošnega prizadevanja po izenačitvi »rablja in žrtve«.

In kdo so sploh Judje, kaj je judovstvo?

V delu 99 vprašanj o judovstvu Walter Rothschild odgovarja na vprašanje, kdo so pravzaprav Judje, in pravi, da je odgovor preprost: »Tega ne ve nihče«. ⁹ Definicije si nasprotujejo, pravi Rothschild, po eni je to religija, po drugi družbena skupina, po tretji rasa, po četrti duhovna izobrazba, po peti nacionalnost. Dejansko je mogoče ugotoviti, da so vse te definicije izoblikovali sovražniki judovstva in Judov. Skozi zgodovino vidimo, da so Jude silili v prozelitizem, v integracijo, v zameno pa ponujali dostop do gospodarstva, do univerze ali drugih poklicev in političnih in državljanskih pravic. In kljub vsemu temu ne izvemo ničesar o Judih in judovstvu.

Skladno s pravili je Jud tisti, ki ga je rodila Judinja, ali nekdo, ki je prestopil v judovstvo.

Sklep

Na na začetku postavljeno vprašanje, ali »ima holokavst prihodnost«, moremo odgovoriti pritrdilno – ima jo. Ima jo zaradi človekovega dostojanstva vsakega Juda, ne glede na njegovo politično identiteto, duhovno izobrazbo, družbeno pripadnost ali religioznost. Holokavst je in bo vedno tesno povezan z judovstvom in njegovo zavezanostjo, ki je bibličnih razsežnosti: »Spominjaj se!« – šoa.

In kakor je zapisala Arendtova Jaspersu, ima holokavst prihodnost »zaradi razsežnosti holokavsta, ki je znana samo rablju in jo je doživela žrtev in je del živega spomina in zgodovinskega zavedanja«. ¹⁰ Pravi namreč, da »krivda, ki je onstran zločina, in nedolžnost, ki je onstran dobrote in krepostnosti, človeško-politično ni možna«. In zaradi tega, kar holokavst preko šoe sporoča, sta krivda in nedolžnost v metafizični pravičnosti večno prisotni in se nanašata tako na rablja kakor na žrtev. Na to razsežnost so v svojih razpravah pokazali tudi razpravljavci.

In še eno je treba pripomniti: vprašanje je pravnapolitično nujno in odgovor pritrdilen, da se ne bi več ponovilo.

9 Walter ROTHSCHILD, *99 Fragen zum Judentum*, Gütersloh 2001, str. 1.

10 FRIEDLÄNDER 2002, str. 212.

Foreword

Borut Holcman¹

Introduction

In his book *The Holocaust in American Life*, the historian Peter Novick opens the question of the significance of the Holocaust in modern political and cultural life, »Does the Holocaust have a future?«.² Vaget comments on Novick's question and on the related attempt of politicisation and instrumentalization of the Holocaust. On the basis of the historically rational and rich process of endeavours to re-awaken an awareness of the Holocaust in the seventies of the last century and thus the revival and re-experience of the related historical trauma through museums, monuments and university departments for research of the Holocaust, Novick cynically concludes that an awareness of the Holocaust has to some extent fallen into oblivion. On one hand, it was due to the realization that the United States also contributed their share, on the other, however, according to Vaget, Novick disapproves of sacralisation of the Holocaust, as well as demonization of the perpetrators and does not trust the strong feelings and cheap moralization. He states that it should be reckoned with the reality of memory, which is usually not of long duration. Principally, the historical memory, with rare exceptions and in general terms, is of short duration and in the majority of cases geographically and historically restricted.³ On the other hand, with his monograph, Novick pointed out that too much sacralisation of the »Jewish victim« in the time of the Holocaust enables Hitler to win posthumously. For the Jews, the highest commandment, according to Vaget, is supposed to be to exclude every possibility of such sacralisation.⁴

Contrary to this, according to Friedländer, in the latter decades of the last century, two issues crystallised, namely on one hand, the need of quite specific and restricted, thorough and factographic information, equipped with a clear explanation which should provide a certain coherence, and, on the other hand, the possibility of unbridled expression of pain and despair. In line with this, the first issue is more or less concluded, while the second one is still an on-going process. Living memory and an historical awareness of the past. Friedländer, accordingly, poses a question about the motifs for awareness of the Shoah in Western society. Behind all this remembrance,

1 Dr Borut HOLCMAN, Th. B., associate professor of law.

2 Peter NOVICK, *The Holocaust in American Life*, New York 1999.

3 Hans Rudolf VAGET, Saul Friedländer und die Zukunft der Erinnerung, in: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer*, publ. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition Mnemosyne 2002, pp. 11–12.

4 VAGET 2002, p. 12.

there must be responsibility shown in the research of this process,⁵ especially by the historians. To this, most certainly, the work of individual intellectuals contributed much, among which Arendt should be highlighted. In her letter to Karl Jaspers, she, according to Friedländer, emphasized the extent of the crime, which legally could not be expressed, since it surpassed all legal conceptions. This was also the reason for Nazis satisfaction in Nürnberg, since they were well aware of their actions. As it was impossible to define guilt, it was also impossible to define the extension of the innocence of the victims. Arendt's letter, I quote Friedländer, is a »cri du coeur« and accordingly, justice in this sense for all the participants represents the real historical justice.⁶ According to Friedländer, in this, it should be highlighted that a historian is not simply a memory keeper but his task is also to analytically and critically estimate the complexity of Shoah, of the Holocaust itself and to avoid generalizations. To this argument, Lichtenheim's conclusions which confirm the above, I quote Friedländer, that in the multitude of facts nobody will ever be capable of retelling history, since nobody except the perpetrators is able to capture the extent of destruction, can be added. And the question is whether the time distance already enables this.⁷

To this question, there are two answers available. The first one relates to the traditional annual events organized by the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor with the motto *Shoah – Let Us Remember*, while the other should be searched for in what the Jews actually represent.

Shoah – Let Us Remember 2015

In the 18th, but most extensively the 19th century, more than thirty years after the exile of Jews from the Holy Roman Empire of German nationality, the Jews had started to return. In line with the conclusions, which Marjan Toš presented in his article *The Jews of Prekmurje 1848–1914*,⁸ some parallels can be drawn with the first settlement flow which happened in the Middle Ages. From the article, it can be gathered that – just like in the Middle Ages – resettlement followed the economic road, which ran in the direction Germany to Austria and to the East. The economic rise and the legal and social position, which in the Middle Ages to a great extent depended on the notion »servi camere nostre«, were not enabled until the patents of the enlightened emperor Joseph II.

In line with the judicial order prepared by the emperor's office, it is understandable that for Jews, too, the rule about the German language became effective. Also, by

5 Saul FRIEDLÄNDER, Im Angesicht der »Endlösung«. Die Entwicklung des öffentlichen Gedächtnisses und die Verantwortung des Historikers, in: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer*, publ. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition Mnemosyne 2002, pp. 209 img.

6 FRIEDLÄNDER 2002, pp. 212–213.

7 FRIEDLÄNDER 2002, pp. 222–223.

8 Marjan TOŠ, *The Jews of Prekmurje 1848–1914*; the article was presented at the symposium *Each Year One Name* in the scope of the *Shoah – Let Us Remember* project in January 2015.

the adoption of patents, which enabled religious and political reforms, the Jews – contrary to the medieval practice when they were enclosed in a ghetto – were given an opportunity for active inclusion among other populations. In the Prekmurje area the situation was, according to Toš, especially favourable. The economic initiative, which included agriculture, craft and trade, religious freedom – the reflection of which was the permission to build synagogues, education and the related printing craft – are sufficient indicators of a totally different respect for the Jews. The trend continued in the constitutionalism of the 19th century, since the constitutional changes allowed settlement and related economic initiatives. The constitution, adopted in 1867, definitely solved the question of Judaism, since beside freedom of religion the Jews had free access to real estate, political and civilian rights. The Jewish school institution founded by decree of Franz Joseph enabled the implementation of one last right – the right of schooling and education (the last teacher in Lendava was Hermina Brünner, née Löwenstein). The economic influence of the Jews did not go unnoticed, it was reflected in a fear against the Jewish settlements, especially after the exile of the Jews from Bulgaria after 1877. The anti-Semitism which thus reappeared was not geographically limited to Balkan countries but was a consequence of various movements, but primarily from the idea to settle the Jews into a »world ghetto« on the far periphery of Europe. Despite the advantages, which the Jews brought to Prekmurje (trade, bourgeoisie, etc.), the trend of settlement started to decline and in Prekmurje, by 1910 there were only 1,000 Jews out of 1,107 (in 1889). In just twenty years, over 100 Jews had moved away. Despite all the opportunities that the new monarchy constitution allowed, the majority of the population was not well disposed to the Jews, although it could only benefit from it. One of the basic reasons was certainly the Jewish religious belief and its representatives – primarily, according to Toš, the clergy and the social stratification, when the poor class represented a Catholic basis for religious conflicts and the rich bourgeoisie class a Jewish one. In the Slovenian area, Murska Sobota was considered to represent everything that Budapest meant for Europe – »a Jewish nest«. It was far from the tolerance, which was supposed to be included into the principles of multi-confessionalism and multi-nationality.

In Region of Gorizia, the Jews as the third strongest religious community, after the Catholics and Protestants, represented a community well integrated into city cultural, political and economic life. The article titled *The Gorizia Jewish community and World War I* by Renato Podberšič represents the real picture of the events at the beginning of the 20th century. To the area, the First World War and the Isonzo Front brought polarization between the proponents of the monarchy and those in favour of the Kingdom of Italy. In that, the Isonzo Front played an important role, since the frontline ran right across the symbols of Judaism, which could be, according to Podberšič, the reason why in Gorizia today there is no Jewish community. It ceased to exist in 1969.

However, anti-Semitism as a constancy of social life in Europe and the wider world – that could be claimed as a global phenomenon – is nevertheless not what it seems to be. The article *Slovenian Righteous Among the Nations – between oblivion and remembrance* by

Marjan Toš proves that there are people in the society who – like Walter Rothchild in his work *99 Fragen zum Judentum* – value people of Jewish origin according to their human dignity. Each pogrom against the Jews, especially the last one in the time of preparation for the Second World War and during the war, represents, as the author states, on one hand, »the deepest bottom of total depravity« and »the highest peaks of heroism« on the other, brings people who oppose the general social atmosphere, the religious and ideological orientation and politics and primarily see a human who needs help. Individuals, the Righteous, knew how to turn the course of history where it seemed impossible from a general point of view. These are the so called Schindlerians [named after Oskar Schindler, Ed.] who did not hesitate to risk their own lives and save at least some individuals or families in exchange. These are people from different social classes, of different professions and ideological beliefs.

The article *Jehovah's Witnesses as genocide victims* by Franc Kuzmič presents information that the Jews were not the only Holocaust victims, but it also included other religious communities. One should be aware of the fact that totalitarianism has never tolerated ideological questions.

On the one hand, the extensive article by Anna Maria Gruenfelder titled *Christian Churches and persecution of the Jews in the former Yugoslavia (with the emphasis on Slovenia and Croatia)* provides new facts, especially the review of sources and source authors, primarily the highest representatives of the Catholic Church, while on the other hand – most probably due to the silence about the deeds of some representatives shown by respect of their personality, it will never be possible to perfectly present all the endeavours, interveners and successful missions. As Friedländer's question whether the era when one can say that enough critical distance from the Holocaust has been gained, has already begun, announces in the introduction, we can claim that the attitude of the representatives of the Catholic Church towards the Jewish question is still much too influenced by real socialist assessments. Only after it is possible to exclude, what in the 16th century Giordano Bruno illustrated with his saying »Veritas filia temporis est«, from historical studies will we be able to hope for at least relative objectivity. The author herself identifies this historic behaviour, since she states that the historians of either provenance, both »anti-church tendentiousness« and »pseudoscientists«, are not ready to take responsibility and prefer to »moralize«. The fact regarding the cultural and civilizational assessment and evaluation of Judaism which applied in the first half of the 20th century, unfortunately remains ancillary. There is no other way how to explain certain concepts; for example, the expression »tjeverec«, foreign believer, used by the archbishop of Zagreb, Stepinac, was possible only in the times before the Second Vatican Council and was then quite common, it was consistent with Church teaching based on the »Nostra aetate« declaration. Some progress in the doctrine of the Catholic Church is not seen until »Aggiornamento« of the Second Vatican Council, which completely changed the attitude towards the Jews and other Christian churches. Most certainly there were many foundations for a step like this yet during the Holocaust but they were not always in evidence. The

paper reveals many an unknown, which is praiseworthy but as is common in science, things always depend on time and its comprehension of the past.

The article *The death of the Jews from Zemun in the Holocaust* by Nenad Fogel focuses on two issues, namely the report of the Holocaust and a warning of the danger following the general efforts to equalize the »hangman« and the »victim«.

And who are the Jews actually, what is Judaism?

In his work *99 Fragen zum Judentum*, Walter Rothschild answers the question as to who the Jews really are, and states that the answer is simple: »Nobody knows that.«⁹ The definitions are contradictory, Rothschild writes, on one hand, it is religion, on the other a social group, on the third a race, on the fourth spiritual education, on the fifth nationality. It is actually possible to establish that all these definitions were formed by enemies of Judaism and the Jews. Throughout history, it is obvious that the Jews were forced into proselytism, into integration and offered access to economy, university or other professions and political and civilian rights. And despite all this, nothing about the Jews and Judaism can be discovered.

According to the rule, a Jew is a person born to a Jewish woman or a person who has converted to Judaism.

Conclusion

The question that we posed at the beginning, whether »the Holocaust has a future« can be answered positively – it has one. It has a future because of the human dignity of each Jew, regardless of his or her political identity, spiritual education, social class or religion. The Holocaust is and will always be closely associated with Judaism and its obligation of biblical dimensions: »Remember« – Shoah.

And as Arendt wrote to Jaspers, the Holocaust has a future »because of the dimension of the Holocaust which only the hangman knows, was experienced by the victim and is a part of living memory and historical awareness«.¹⁰ She, however, says that »the guilt, which is beyond the crime, and the innocence which is beyond goodness and virtuousness, cannot be grasped from the angles of humanity and politics«. And because of that what the Holocaust communicates through Shoah, guilt and innocence are constantly present in metaphysical fairness and relate both to the hangman and the victim. This dimension was also shown by the authors in their papers.

And there is another thing one is supposed to mention: the question must necessarily be posed from the legally political view and the answer must be positive, in order that it never happens again.

9 Walter ROTHSCILD, *99 Fragen zum Judentum*, Gütersloh 2001, p. 1.

10 FRIEDLÄNDER 2002, p. 212.

Prekmurski Judje 1848–1914

Marjan Toš¹

Po srednjeveških izgonih iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med letoma 1496 in 1515 so se Judje v sredini 18. stoletja vnovič v večjem številu naseljevali v Prekmurju. Na tem območju so se tudi ustalili, saj je ugodna geografska lega omogočila razvoj srednjega trgovskega stanu.² V smeri od severa proti jugu je namreč vodila stara tranzitna trgovska pot in to ozemlje povezovala s sosednjimi pokrajinami, ki so v različnih obdobjih spadale pod različne države. V prvih desetletjih 18. stoletja, po prenehanju turške nevarnosti, so nastopili mirnejši časi in v prekmurskih krajih omogočili razvoj gospodarstva.³

Ključne besede: *Prekmurje, Judje, Avstro-Ogrska*

Tu je namreč potekala tudi meja med agrarno Ogrsko in že nekoliko industrijskima današnjima Avstrijo in Nemčijo.⁴ Skozi Prekmurje so že v 14. stoletju vodile dobre mednarodne ceste iz Nemčije prek Avstrije proti vzhodu. V času pospešenega razvoja trgovine, gostinstva in denarnega prometa se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati tudi v Prekmurju. Sprva so bili trgovci, mesarji, gostilničarji ipd. Dr. Ivan Zelko ugotavlja, da so se Judje v Prekmurju začeli naseljevati v drugi polovici 18. stoletja. Prišli so z Madžarske, kjer je bilo 7 odstotkov prebivalstva judovskega, in sicer iz mesta Zalaegerszeg. Najprej so se nastanili v Lendavi. Tam jih je bilo leta 1778 že 14, kmalu zatem so se prvi Judje naselili še v Beltincih.⁵ V tem kraju se je največ Judov naselilo šele v drugi polovici 19. stoletja. V Doljno Lendavo (tako se je Lendava imenovala do leta 1955) so prvi Judje prišli iz Rechnitza, ki je danes v Avstriji, s posesti grofa Batthyanyja, ki je spadala pod Železno županijo.⁶ Dolnjelendavska

1 Dr. Marjan TOŠ, muzejski svetovalec v pokoju, Lenart.

2 Mirjana GAŠPAR, Beata LAZAR, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997, str. 32.

3 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 33. V času pospešenega razvoja trgovine, gostinstva in denarnega prometa se je judovsko prebivalstvo začelo sredi 18. stoletja priseljevati v to pokrajino predvsem z Madžarske, kjer je bilo v tem času okoli 7 odstotkov judovskega prebivalstva, malo tudi s porokami in trgovskimi zvezami z Gradišćanske in sosednje Hrvaške. Bolj zaznavni premiki judovskega prebivalstva na tem območju so se začeli po tolerančnem patentu Jožefa II., po letu 1781. V Prekmurje naj bi se začeli priseljevati s Poljske, in sicer prek Madžarske, pa tudi Nemčije, saj so Judje kot spretni trgovci iskali nova tržišča. Eno teh je bilo zagotovo tudi Prekmurje, saj tam niti v večjih vaseh ni bilo trgovin. V ta prostor so prihajali Aškenazi, ki so bili t. i. neologi, kar je dajalo temu prostoru poseben pečat (prim. Franc KUZMIČ, *Judje v Prekmurju*, katalog razstave v mariborski Sinagogi januar–marec 2009, Maribor 2009).

4 Franc KUZMIČ, *Podjetnost prekmurskih Židov*, v: *Znamenje*, Celje 1989, str. 172.

5 KUZMIČ 1989. Avtor vseskozi uporablja izraz Žid in ne Jud. To je mogoče pojasniti z dejstvom, da se je izraz Žid nasploh uporabljal v širšem panonskem prostoru, zlasti na Madžarskem, Hrvaškem in tudi v Sloveniji. Tudi pisatelj Miško Kranjec v svojih delih piše o Židih in ne o Judih. Podobno velja za druge avtorje.

6 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 33. Doslej najstarejši podatek z omembo Judov v Prekmurju

posest je bila v začetku 18. stoletja last madžarske plemiške družine Eszterhazy in je spadala v županijo Zala. V tej županiji so v 18. stoletju izvedli štiri popise judovskega prebivalstva, ki vsebujejo zanimive podatke. Prvi popis je bil med letoma 1725 in 1728, drugi med letoma 1735 in 1739, tretji v letih od 1743 do 1745 in četrti od 1746 do 1748. Prva dva popisa sta bila izvedena z namenom, da se državljanom zagotovita osebna varnost in varnost njihovega premoženja, zadnja dva pa so izvedli zaradi izterjatve tolerančnega davka, tj. davka na judovsko pripadnost. Uvedel ga je cesar Leopold leta 1698.⁷ Iz statističnih podatkov, ki verjetno niso bili tako točni, kot so današnji, lahko razberemo, da je bilo leta 1793 v Prekmurju 60 Judov, leta 1831 pa že 207, največ v Murski Soboti, in sicer 98. Po 20 letih, torej leta 1853, se je število skoraj podvojilo in Judov je bilo 383, od tega v Murski Soboti 180 in v Dolnji Lendavi 120, preostali so živeli v devetih vaseh. Med temi vasmi so pomembnejša naselbina tudi že omenjeni Beltinci, kjer so si Judje v drugi polovici 19. stoletja zgradili imenitne stavbe in bili nadvse dejavni na gospodarskem področju. Ob današnji Mladinski ulici v Beltincih so si zgradili tudi sinagogo.⁸ Število Judov je nato nenehno naraščalo, zlasti v obeh mestih, torej v Murski Soboti in Lendavi, kjer so si zgradili sinagogi. Vse več Judov je bilo tudi po vaseh (zlasti v Beltincih).⁹ Večina je živela od trgovine in kramarstva, trgovali so z medom, tobakom, usnjem, perjem, grobim suknom in volno. Vse to so zbirali in odkupovali po vaseh.¹⁰ V habsburški monarhiji niso smeli biti člani državnih in političnih organov, ampak so bili potisnjeni v ozadje, saj so jih še vedno omejevali srednjeveški krščanski predpisi. Izključeni so bili z določenih gospodarskih področij, in sicer iz poljedelstva, nekaterih vej industrije, ter s šol in fakultet. Nalagali so jim tudi plačilo posebnih davkov. Jožef II. je med letoma 1781 in 1789 izdal vrsto patentov, ki so prinesli spremembe. Nekatero omejitve je odpravil in uvedel nekaj novih. Ponekod so morali Judje prevzeti nemška imena, spodbujali so jih tudi k rabi nemškega jezika. Osnovna šola je tudi zanje postala obvezna, odprla pa so se jim še vrata srednjih šol in univerz. Zanje so uvedli vojaško obveznost.¹¹ Vzporedno z gospodarskim sta se torej spreminjala pravni in družbeni položaj judovskega prebivalstva. V tem pogledu so pomenile znaten napredek prav versko-politične reforme cesarja Jožefa II., ki so bile korak k enakosti veroizpovedi v državi in enakosti državljanskih pravic za njihove pripadnike.¹² Namen predpisov iz leta

je iz leta 1700. Tedaj so bili v sombotelskem škofijskem šematizmu v vasi Domanjševci omenjeni štirje Judje. Leta 1773 je v Lendavi živel Jud Sandor Notl, čigar družina je štela šest članov, leta 1778 pa jih je bilo že 14 (prim. KUZMIČ 2009).

7 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 33.

8 Bojan Zadravec navaja letnico 1859 in v svojih zapisih pripominja, da je v Beltincih z družino živel tudi rabin.

9 KUZMIČ 1989, str. 172.

10 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 34. Bojan Zadravec v glasilu občine Beltinci obširno piše o Judih v Beltincih. Navaja, da so Judje na tem območju zelo dobro živeli do konca prve svetovne vojne, nato pa je zavladala kriza in večina jih je morala kraj zapustiti. Odselili so se na Madžarsko. Ostale so le štiri judovske družine in vse so bile med drugo svetovno vojno odpeljane v Auschwitz. S tem je bilo konec judovskega življa v Beltincih.

11 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 34.

12 Vlado VALENČIČ, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, str. 39. Tolerančni patent

1781 je bil napraviti Jude koristnejše za državo, odpraviti njihov izjemni položaj na raznih področjih in jih v večji meri vključiti med drugo prebivalstvo. Predvidene so bile posebne judovske šole in tudi obisk judovskih otrok v obstoječih javnih šolah. Judom naj bi bil dovoljen dostop na višje šole in univerze. Odprle naj bi se jim nove pridobitne dejavnosti, da bi se odvrnili od oderuštva in sleparske trgovine.¹³ Zato bi se smeli ukvarjati s kmetijstvom, toda le na obdelanih in neobdelanih zemljiščih, ki niso pripadala podložnikom. Zemljišča naj bi dobili v zakup za 20 ali več let in jih obdelovali z judovsko delovno silo. Lahko bi postali tudi rokodelci – krojači, čevljarji, zidarji in tesarji; če bi imeli za arhitekturo potrebno matematično znanje, bi smeli biti tudi stavbni mojstri in arhitekti. Dovoljene naj bi jim bile svobodne umetnosti, slikarstvo, kiparstvo itd., odprlo se jim je še prevoznništvo. Odstranjene naj bi bile vse razlike v obleki, noši in posebnih znakih. Očitno so se Judje v Prekmurju znašli na dobrem terenu, zlasti kot trgovci, mesarji in krčmarji, pa naj bo to v obeh mestih ali na vasi.¹⁴ Po vaseh so Judje v svoji obrtno-posredniški dejavnosti včasih združevali po dve ali kar vse tri omenjene dejavnosti. Razlogov za takšno združevanje ni treba posebej razlagati, najdemo jih prvenstveno v ustaljeni tradiciji, pomembni trgovski tranzitni poti, v dokaj gosti naseljenosti, predvsem pa v pomanjkanju in oddaljenosti nakupovalnih središčih za zadovoljevanje najosnovnejših življenjskih potreb.¹⁵ Mesti Murska Sobota in Lendava (Dolnja Lendava) sta imeli že od rimskih časov izredno pomembno lokacijo, predvsem kar se tiče cestnih prometnih povezav. Takšna lokacija je obenem primerna za nastanek in razvoj trgovine, gostinstva in celo tovarništva. Judje so relativno zgodaj odkrili tudi ugoden geografski položaj Lendave. Kraj je že leta 1366 dobil pravico do prirejanja sejmov, leta 1867 pa je postal mesto z mestnimi pravicami. Do prve svetovne vojne je bila Lendava gospodarsko, politično in kulturno središče jugovzhodnega Prekmurja. Judje, ki so se tam naselili, so se ukvarjali predvsem s trgovino. Pomemben je njihov prispevek h gospodarskemu in kulturnemu razvoju mesta ter nastanku meščanstva.¹⁶ Med vplivnimi člani Dolnjelendavske hranilnice so bili prav Judje, med njimi zdravnik dr. Mor Kiraly, veletrgovec Lazar Pollak, odvetnik Adolf Wollak in knjigovodja Emil Pollak. V lasti Judov so bili tudi dva mlina in dve opekarni. Lendavski mlin in opekarna sta bila v lasti družine Eppinger, dolgovaški mlin in opekarna pa v lasti Jozsefa Schwarza. V mlinu je bilo zaposlenih okoli pet mlinarjev, v opekarni pa okrog deset delavk. Zaslužek je bil tolikšen, da se je Schwarzeva družina lahko preživljala.¹⁷

z dne 13. 10. 1781 je priznal svobodo vere in bogoslužja pravoslavnim, luterancem in kalvincem. Že prej, 16. 5. 1781, so bile s cesarskim ukazom odpravljene razne omejitve glede gospodarske in politične dejavnosti Judov.

13 VALENČIČ 1992, str. 39.

14 KUZMIČ 1989, str. 173.

15 KUZMIČ 1989, str. 173.

16 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 69. Ne le da so imeli v rokah vso trgovino, bili so tudi ustanovitelji prvega denarnega zavoda v Lendavi, tj. Dolnjelendavske hranilnice. Ustanovna skupščina je bila 1. 3. 1873, poslovati pa so začeli z ustanovnim kapitalom 40.000 forintov. Njihov cilj je bil povečati kapital, s katerim bi pritegnili varčevalce in zagotavljali posojila okoliškim prebivalcem.

17 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 70.

Z Judi v Prekmurju je povezana tudi tiskarska dejavnost. Prvi tiskar v Murski Soboti je bil Jud Marko Grunbaum. Bil je tiskar in uslužbenec okrajnega sodišča v Murski Soboti. Iz madžarskega Kesztheya se je priselil proti koncu leta 1884 in še istega leta začel izdajati časopis,¹⁸ natisnjen na ročnem tiskarskem stroju. Tiskarno je imel najprej v svojem stanovanju, čez sedem let pa jo je preselil in imel zraven še papirnico. Poleg tega je postal celo izdajatelj, v letih 1890 in 1891 pa še urednik časopisa *Muraszombat es videke*. Tiskal je tudi razna pravila, cenike itd. v madžarščini in nemščini. Kot zanimivost velja omeniti, da je tiskal nabožne krščanske knjige.¹⁹

Slika 1: Sinagoga v Lendavi

Poudariti je treba, da so naseljevanje Judov na območju Prekmurja do sredine 19. stoletja podpirali nekateri fevdalni gospodje. Po statistiki je bilo v Prekmurju leta 1778 14 Judov, leta 1793 60, leta 1831 207, leta 1853 383 in leta 1889 1107. Konec 19. stoletja jih je tretjina živela v Murski Soboti, tretjina v Lendavi in tretjina po vaseh, kjer so bili trgovci, mesarji in krčmarji. V obeh mestih so se ukvarjali z izvozom kmetijskih pridelkov, s trgovino in tiskarstvom, odpirali so industrijske obrate (tovarna dežnikov v Lendavi, opekarna, trikotaža).²⁰

18 Časopis je imel naslov *Muraszombat es videke* (Murska Sobota in njena okolica). Prim. KUZMIČ 1989, str. 174.

19 KUZMIČ 1989, str. 174.

20 Janez MAROLT, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2002, str. 5.

Ustavne pridobitve iz leta 1848 so veljale tudi za Jude

Za Jude so bile zlasti pomembne spremembe, ki jih je prineslo revolucionarno leto 1848. Ustava z dne 15. aprila 1848 je državljanom zagotovila svobodo vere, vesti in bogoslužja. Kristjanom in Judom (živečim v dednih habsburških deželah) je prinesla enakost pred zakonom, pravico do pridobivanja zemljiške posesti in opravljanja obrti, dostop do vseh služb in časti, enake vojaške in davčne dolžnosti.²¹ Cesarski patent z dne 4. marca 1848 je Jude glede političnih pravic izenačeval z drugimi prebivalci Avstrije, vključno s pravico do svobode izbire stalnega bivališča. Svoboda vere in bogoslužja ter enakost pred zakonom sta ostali v veljavi tudi po uvedbi neoabsolutizma, druge pravice pa so bile ukinjene, tako da Judje niso imeli pravice do stalne naselitve, lahko pa so trgovali. Judovsko vprašanje v Avstriji je rešila šele ustava iz leta 1867, ki je s 4. in 6. členom odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, posesti nepremičnin in opravljanja pridobitnih dejavnosti. 14. člen je določal svobodo vere in bogoslužja, politične in državljanske pravice pa so bile neodvisne od veroizpovedi.²² Iz matičnih knjig soboške judovske občine je mogoče razbrati, da so se Judje v drugi polovici 19. stoletja v Prekmurje priseljevali iz sosednje Avstrije, predvsem s Štajerske in z Gradiščanske, delno tudi z Madžarske, kar velja predvsem za lendavsko območje in kraje ob meji z današnjo Madžarsko.

Število Judov v Prekmurju na podlagi cerkvenih popisov (Schematismus Sabariensis)

1793			
Naselje	Število prebivalcev	Od tega Judov	Delež Judov med vsemi prebivalci
Beltinci	544	21	3,86 %
Dobrovnik	723	4	0,55 %
Dolnja Lendava	733	19	2,59 %
Moravci	161	2	1,24 %
Murska Sobota	485	14	2,88 %
skupaj	2.646	60	2,26 %

Vir: Vas Megyei Levéltár (VaML). V: 45. Catalogus Cleri Diocesis Sabariensis, 1793.

21 MAROLT 2002, str. 5.

22 VALENČIČ 1992, str. 50.

1846			
Naselje	Število prebivalcev	Od tega Judov	Delež Judov med vsemi prebivalci
Beltinci	934	30	3,21 %
Cankova	268	4	1,49 %
Črenšovci	858	8	0,93 %
Dobrovnik	850	4	0,47 %
Dolnja Lendava	869	82	9,43 %
Dolnji Lakoš	186	1	0,53 %
Markišavci	77	5	6,49 %
Murska Sobota	960	180	18,75 %
Tišina	232	7	3,01 %
skupaj	5.234	321	6,13 %

Vir: Vas Megyei Levéltár (VaML). V: 45. Catalogus Cleri Divecesis Sabariensis, 1846.

1854			
Naselje	Število prebivalcev	Od tega Judov	Delež Judov med vsemi prebivalci
Beltinci	1.042	43	4,12 %
Bodonci	546	5	0,91 %
Bogojina	519	6	1,15 %
Cankova	290	6	2,06 %
Črenšovci	791	9	1,13 %
Dobrovnik	930	5	0,53 %
Dolnja Bistrica	324	3	0,92 %
Dolnja Lendava	1.126	162	14,38 %
Hodoš	319	4	1,25 %
Kamovci	115	4	3,47 %
Kančevci	23	8	34,78 %
Križevci	797	9	1,12 %
Moravci	424	4	0,94 %
Murska Sobota	1.026	180	17,54 %
Sveti Jurij	355	5	1,40 %
Tišina	208	6	2,88 %
skupaj	8.835	459	5,19 %

Vir: Vas Megyei Levéltár (VaML). V: 45. Catalogus Cleri Divecesis Sabariensis, 1854.

Statistični popisi prebivalstva med letoma 1836 in 1914

Število Judov v Prekmurju na podlagi statističnih popisov prebivalstva med letoma 1836 in 1914

1) Popis prebivalstva iz leta 1836 – popis je sestavil Elek Fényes

Naselje	Število prebivalcev	Od tega Judov	Delež Judov med vsemi prebivalci
Beltinci	699	34	4,86 %
Dobrovnik	795	10	1,25 %
Dolnja Lendava	886	69	7,78 %
Murska Sobota	793	98	12,35 %
skupaj	3.173	211	6,64 %

Vir: Fényes Elek: Magyarország, és a hozzá kapcsolt tartományok mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, Vas vármegye, I. kötet (str. 334–417) és Zala vagy Szala vármegye, I. kötet (str. 466–532).

2a) Popis prebivalstva leta 1880 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Beltinci	1.378	152	11,03 %
Bogojina	666	5	0,75 %
Črenšovci	901	12	1,33 %
Dobrovnik	1.129	47	4,16 %
Dokležovje	506	8	1,58 %
Dolga vas	888	11	1,23 %
Dolina	355	4	1,12 %
Dolnja Lendava	1.879	220	11,70 %
Dolnji Lakoš*	721	1	0,13 %
Hotiza	538	10	1,85 %
Ižakovci	631	6	0,95 %
Kamovci	114	7	6,14 %
Kapca	525	5	0,95 %
Kobilje	752	5	0,68 %
Melinci	725	3	0,41 %
Motvarjevci	450	3	0,66 %
Odranci	1.149	18	1,56 %
Pince	285	5	1,75 %
Radmožanci	523	3	0,57 %

Strehovci	394	4	1,01 %
Trnje	665	3	0,45 %
Turnišče	1.071	6	0,56 %
Žitkovci	313	6	1,91 %
skupaj	16.558	544	3,28 %

Vir: A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet, Bp.

* Leta 1880 so Dolnji in Gornji Lakoš vodili pod skupnim imenom Lakoš.

2b) Popis prebivalstva leta 1880 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Adrijanci	369	5	1,35 %
Bakovci	782	15	1,91 %
Bodonci	745	3	0,40 %
Cankova	435	4	0,91 %
Čikečka vas	212	1	0,47 %
Dolenci	424	4	0,94 %
Dolina	212	4	1,88 %
Dolnji Slaveči	643	9	1,39 %
Domanjševci	411	4	0,97 %
Fokovci	465	22	4,73 %
Gornja Lendava*	721	7	0,97 %
Gornji Petrovci	449	7	1,55 %
Hodoš	417	1	0,23 %
Ivanovci	324	7	2,16 %
Križevci	1.007	3	0,29 %
Krog	685	6	0,87 %
Lemerje	309	7	2,26 %
Lucova	205	5	2,43 %
Martjanci	342	6	1,75 %
Murska Sobota	1.786	311	17,41 %
Murski Črnci	256	4	1,56 %
Noršinci	266	7	2,63 %
Otovci	354	5	1,41 %
Panovci	231	6	2,59 %
Pečarovci	497	5	1,00 %
Pertoča	544	6	1,10 %
Petanjci	515	3	0,58 %

Prosenjakovci	349	5	1,43 %
Puonci	402	7	1,74 %
Rankovci	235	5	2,12 %
Ratkovci	185	7	3,78 %
Rogašovci	401	9	2,24 %
Serdica	616	7	1,13 %
Sotina	562	3	0,53 %
Središče	178	1	0,56 %
Sveti Jurij	520	5	0,96 %
Šalovci	933	4	0,42 %
Šulinci	358	5	1,39 %
Tešanovci	856	4	0,46 %
Vidonci	623	6	0,96 %
Vučja Gomila	718	3	0,41 %
skupaj	20.542	538	2,61 %

Vir: A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet, Bp.

* Danes Grad na Goričkem

3a) Popis prebivalstva leta 1890 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Beltinci	1.388	86	6,19 %
Bogojina	773	5	0,64 %
Črenšovci	1.046	11	1,05 %
Dobrovnik	1.351	37	2,73 %
Dokležovje	593	10	1,68 %
Dolga vas	1.108	8	0,72 %
Dolina	429	2	0,46 %
Dolnja Bistrica	485	3	0,61 %
Dolnja Lendava	2.006	217	10,08 %
Dolnji Lakoš	333	6	1,80 %
Gornji Lakoš	564	4	0,70 %
Ižakovci	648	3	0,46 %
Kamovci	146	4	2,73 %
Kapca	656	3	0,45 %
Kobilje	921	4	0,43 %
Lipovci	720	3	0,41 %
Melinci	840	3	0,35 %

Motvarjevci	483	5	1,03 %
Nedelica	752	5	0,66 %
Odranci	1.306	9	0,68 %
Petišovci	740	5	0,67 %
Pince	339	4	1,17 %
Radmožanci	625	5	0,80 %
Renkovci	609	3	0,49 %
Srednja Bistrica	486	4	0,82 %
Trnje	713	2	0,28 %
Turnišče	1.209	18	1,48 %
Velika Polana	1.153	6	0,52 %
Žitkovci	338	3	0,88 %
skupaj	22.220	478	2,15 %

Vir: A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Bp. 1892.

3b) Popis prebivalstva leta 1890 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Bakovci	831	18	2,16 %
Bodonci	848	7	0,82 %
Cankova	451	8	1,77 %
Čepinci	679	3	0,44 %
Čikečka ves	241	1	0,41 %
Dolina	245	7	2,85 %
Dolnji Slaveči	707	7	0,99 %
Domanjševci	642	6	0,93 %
Fokovci	518	10	1,93 %
Gederovci	171	4	2,33 %
Gornja Lendava*	809	7	0,86 %
Hodoš	444	4	0,90 %
Ivanovci	255	3	1,17 %
Križevci	929	5	0,53 %
Krog	720	4	0,55 %
Krplivnik	210	5	2,38 %
Kupšinci	340	1	0,29 %
Lukačevci	61	2	3,27 %
Mačkovci	161	4	2,48 %
Mali Dolenci	127	6	4,72 %

Martjanci	422	3	0,71 %
Mlajtinci	222	1	0,45 %
Moravci	710	4	0,56 %
Murska Sobota	2.134	283	13,26 %
Murski Črnci	256	4	1,56 %
Murski Petrovci	135	3	2,22 %
Noršinci	289	1	0,34 %
Pečarovci	571	6	1,05 %
Petanjci	515	6	1,16 %
Polana	242	6	2,47 %
Prosečka vas	302	9	2,98 %
Prosenjakovci	393	6	1,52 %
Puconci	451	7	1,55 %
Rankovci	229	3	1,31 %
Ratkovci	198	4	2,02 %
Rogašovci	413	4	0,96 %
Sebeborci	557	4	0,71 %
Serdica	665	9	1,35 %
Sveti Jurij	591	11	1,86 %
Šalovci	1.014	10	0,98 %
Skakovci	360	3	0,83 %
Šulinci	451	7	1,55 %
Tešanovci	906	7	0,77 %
Tropovci	279	6	2,15 %
Vanča vas	282	3	1,06 %
Večeslavci	648	3	0,46 %
Veliki Dolenci	422	3	0,71 %
Vidonci	745	12	1,61 %
Vučja Gomila	725	5	0,68 %
Zenkovci	399	4	1,00 %
skupaj	24.085	549	2,27 %

Vir: A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Bp. 1892.

* Danes Grad na Goričkem

4a) Popis prebivalstva leta 1900 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Beltinci	1.446	69	4,77 %
Bogojina	847	10	1,18 %
Brezovica	416	1	0,24 %
Črenšovci	1.069	11	1,02 %
Dobrovnik	1.416	42	2,96 %
Dokležovje	668	10	1,49 %
Dolnja Lendava	2.361	274	11,60 %
Genterovci	367	3	0,81 %
Gornja Bistrica	1.015	4	0,39 %
Gornji Lakoš	558	2	0,35 %
Hotiza	720	2	0,27 %
Ižakovci	689	4	0,58 %
Kobilje	1.045	6	0,57 %
Lipa	817	8	0,97 %
Melinci	882	9	1,02 %
Motvarjevci	464	3	0,64 %
Odranci	1.451	5	0,34 %
Petišovci	875	3	0,34 %
Pince	363	3	0,82 %
Radmožanci	610	2	0,32 %
Turnišče	1.229	12	0,97 %
Velika Polana	1.149	3	0,26 %
skupaj	20.457	486	2,37 %

Vir: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, első rész, a népesség általános leírása községenként, Bp. 1902.

4b) Popis prebivalstva leta 1900 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega Judov	Delež Judov med vsemi prebivalci
Bakovci	987	21	2,12 %
Bodonci	917	10	1,09 %
Brezovci	371	4	1,07 %
Cankova	522	8	1,53 %
Dolnji Slaveči	737	7	0,94 %
Domanjševci	688	4	0,58 %

Fokovci	504	10	1,98 %
Gederovci	168	2	1,19 %
Gorica	393	4	1,01 %
Gornja Lendava*	962	20	2,07 %
Hodoš	482	10	2,07 %
Kančevci	333	5	1,50 %
Križevci	1.216	6	0,49 %
Krog	832	3	0,36 %
Martjanci	462	2	0,43 %
Moravci	758	9	1,18 %
Moščanci	361	3	0,83 %
Murska Sobota	2.304	199	8,63 %
Murski Črnci	263	3	1,14 %
Noršinci	292	2	0,68 %
Otovci	475	6	1,26 %
Pertoča	600	4	0,66 %
Petanjci	545	7	1,28 %
Puconci	457	6	1,31 %
Radovci	462	3	0,64 %
Rakičan	624	4	0,64 %
Ratkovci	213	1	0,46 %
Rogašovci	447	9	2,01 %
Satahovci	294	3	1,02 %
Serdica	765	14	1,83 %
Sveti Jurij	601	4	0,66 %
Šalovci	1.000	5	0,50 %
Šulinci	521	3	0,57 %
Tešanovci	896	3	0,33 %
Tišina	332	4	1,20 %
Tropovci	316	5	1,58 %
Vanča vas	282	2	0,70 %
Veliki Dolenci	418	2	4,78 %
Veščica	280	7	2,50 %
Vidonci	813	5	0,61 %
Vučja Gomila	751	4	0,53 %
skupaj	23.824	433	1,81 %

Vir: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, első rész, a népesség általános leírása községenként, Bp. 1902.

* Danes Grad na Goričkem

5a) Popis prebivalstva leta 1910 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Beltinci	1.487	61	4,10 %
Bogojina	813	5	0,61 %
Črenšovci	1.094	5	0,45 %
Dobrovnik	1.478	25	1,69 %
Dokležovje	730	8	1,09 %
Dolina	608	3	0,49 %
Dolnja Lendava	2.729	382	13,99 %
Filovci	795	1	0,12 %
Genterovci	417	5	1,19 %
Hotiza	756	4	0,52 %
Ižakovci	727	2	0,27 %
Kapca	725	4	0,55 %
Kobilje	1.109	5	0,45 %
Lipa	839	8	0,95 %
Melinci	908	2	0,22 %
Motvarjevci	501	7	1,39 %
Odranci	1.624	7	0,43 %
Petišovci	900	5	0,55 %
Turnišče	1.228	10	0,81 %
Velika Polana	1.222	6	0,49 %
skupaj	19.780	555	2,80 %

Vir: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként, Bp. 1912.

5b) Popis prebivalstva leta 1910 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Bakovci	1.007	9	0,89 %
Bodonci	970	7	0,72 %
Cankova	515	5	0,97 %
Čikečka vas	251	1	0,39 %
Dolnji Slaveči	793	7	0,88 %
Domanjševci	712	3	0,42 %
Fokovci	408	8	1,96 %

Gederovci	181	2	1,10 %
Gornja Lendava*	1.025	18	1,75 %
Gornji Petrovci	442	5	1,13 %
Gradišče	367	6	1,63 %
Hodoš	496	10	2,01 %
Križevci	1.162	3	0,25 %
Martjanci	426	2	0,46 %
Murska Sobota	2.748	234	8,51 %
Murski Črnci	246	6	2,43 %
Nemčavci	226	3	1,32 %
Otovci	472	3	0,63 %
Pertoča	597	2	0,33 %
Petanjci	545	2	0,36 %
Prosenjakovci	438	5	1,14 %
Puconci	511	6	1,17 %
Puževci	289	2	0,69 %
Rankovci	248	6	2,41 %
Ratkovci	182	2	1,09 %
Rogašovci	526	17	3,23 %
Sebeborci	592	4	0,67 %
Selo	757	1	0,13 %
Serdica	737	5	0,67 %
Središče	225	5	2,22 %
Sveti Jurij	626	4	0,63 %
Šalovci	1.070	5	0,46 %
Šulinci	467	3	0,64 %
Tešanovci	887	4	0,45 %
Tropovci	310	4	1,29 %
Večeslavci	715	4	0,55 %
Veliki Dolenci	420	3	0,71 %
Veščica	254	7	2,75 %
skupaj	22.083	423	1,91 %

Vir: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként, Bp. 1912.

* Danes Grad na Goričkem

6a) Popis prebivalstva leta 1921 v dolnjelendavskem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Beltinci	1.534	4	0,26 %
Bogojina	867	3	0,34 %
Črenšovci	1.127	3	0,26 %
Dobrovnik	1.492	12	0,80 %
Dolga vas	1.473	7	0,47 %
Dolnja Lendava	2.529	259	10,24 %
Gornji Lakoš	653	6	0,91 %
Hotiza	796	5	0,62 %
Kapca	744	7	0,94 %
Kobilje	1.079	1	0,09 %
Motvarjevci	461	6	1,30 %
Renkovci	804	1	0,12 %
Turnišče	1.145	8	0,69 %
skupaj	14.704	322	2,18 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921.

6b) Popis prebivalstva leta 1921 v murskosoboškem okraju

Naselje	Število prebivalcev	Od tega judovske veroizpovedi	Delež oseb judovske veroizpovedi med vsemi prebivalci
Bakovci	1.075	13	1,20 %
Bodonci	920	8	0,86 %
Cankova	485	2	0,41 %
Domanjševci		3	0,43 %
Fokovci		10	2,55 %
Gornja Lendava*	1.064	684	0,56 %
Gornji Petrovci	391	391	1,27 %
Gradišče	358	7	1,95 %
Hodoš	471	7	0,84 %
Križevci	1.117	5	0,44 %
Martjanci	390	1	0,25 %
Murska Sobota	2.934	179	6,10 %
Murski Črnci	283	4	1,41 %
Pertoča	635	5	0,78 %
Puconci	489	2	0,40 %

Ratkovci	170	1	0,58 %
Rogašovci	536	16	2,98 %
Serdica	739	5	0,67 %
Središče	209	2	0,95 %
Sveti Jurij	671	4	0,59 %
Šalovci	1.009	8	0,79 %
Šulinci	506	2	0,39 %
Tešanovci	849	10	1,17 %
Tropovci	354	4	1,12 %
Veliki Dolenci	397	6	1,51 %
Veščica	256	5	1,95 %
skupaj	15.753	320	2,03 %

Vir: Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921.

* Danes Grad na Goričkem

Podatki o verski pripadnosti prebivalstva v Prekmurju v letih 1836, 1880 in 1910

Leto	Prebivalcev skupaj	Katoliki	Evangeličani	Kalvinci	Judi	Drugi
1836	47.603	35.186	11.630	569	211	7
%		73,92	24,43	1,2	0,44	0,01
1880	73.796	51.159	20.707	845	1.082	3
%		69,33	28,06	1,14	1,46	0,01
1910	90.513	64.418	24.050	1.038	978	29
%		71,17	26,57	1,15	1,08	0,03

Že v prvi polovici 19. stoletja je v Lendavi začela delovati judovska šola, tam so si uredili tudi sinagogo.²³ Leta 1844 je rabin postal Aron Frischauer. Uvedel je matično knjigo, ki so jo neprekinjeno vodili od leta 1850 do leta 1944, ko je bila uničena. V šestdesetih letih 19. stoletja se je verska skupnost povečala. Leta 1880 je v Lendavi živelo 231 pripadnikov judovske verske skupnosti, zato tedanja sinagoga ni več zadoščala njenim potrebam. Leta 1866 so se lotili gradnje nove sinagoge, ki stoji še danes. V njej je bilo 80 sedežev za moške in 60 za ženske.²⁴ V Murski Soboti se

23 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 36. Judovska kolonija in verska skupnost sta se izoblikovali že v zadnjih letih 18. stoletja. Dr. Antal Rudolfer je zapisal, da so bili prvi verski prostori urejeni v drugi polovici 18. stoletja v zadnjem delu hiše dr. Wollaka. Leta 1837 je nastala judovska verska skupnost, zaradi naraščanja števila njenih članov so postajale vse bolj očitne potrebe po stalni sinagogi. Verska skupnost je najela hišo Janosa Gazdaga in jo opremila s tridesetimi sedeži za moške in dvajsetimi za ženske. Leta 1843 so najeli stavbo medicarja Vizkopszkyja, ki je stala na mestu današnje sinagoge, in jo leta 1847 odkupili za 1500 funtov skupaj z bivališčem za rabina. Tako so postali neodvisni od drugih. Leta 1859 je bila zgrajena tudi sinagoga v Beltincih; leta 1861 so se tamkajšnji Judje odcepili od lendavske skupnosti in bili samoorganizirani (imeli so tudi rabina).

24 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 36–37. Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja je bila

omenja sinagoga leta 1853, novo pa so postavili leta 1908. O notranjosti sinagoge v Lendavi ni ohranjenih fotografskih dokumentov, njene podobe pa so se preživali lendavski Judje spominjali bolj kot zunanosti objekta. Od prvotne opreme ni ostalo nič drugega kot šest železnih stebrov, ki podpirajo galerijo, prostor za ženske. Po pripovedovanju je prostor osvetljeval izrezljan lesteneč z 200 svečami. Svetila so bila nameščena tudi na steklih, od leta 1932 pa je bila v sinagogi električna razsvetljava.²⁵ Judje so visoko vrednotili izobraževanje, saj so se zavedali njegovega pomena. V 19. stoletju so verske skupnosti same vzdrževale osnovnošolske izobraževalne ustanove. Judovska šola je bila odvisna od gospodarskega in finančnega položaja članov judovske skupnosti. Pomanjkljivosti judovskega izobraževalnega sistema sta bili zasebno poučevanje otrok in vodenje, ker ni bilo centralizirano.²⁶ Cesar Franc Jožef, ki je 20. septembra 1850 izdal odlok, po katerem se je tudi na Madžarskem ustanovil t. i. Izraelitischer Schulfond, namenjen za izboljšanje možnosti šolanja judovskih otrok, je pomanjkljivosti hotel odpraviti. Denar iz sklada, milijon forintov, je namreč omogočil ustanavljanje in ureditev judovskih šol ter pospešil njihov razvoj.²⁷ V Lendavi je judovska šola obstajala že leta 1843. Takrat je verska skupnost kupila hišo in v njej uredila prostor za zasebno poučevanje učencev. Leta 1850 je ustanovila javno osnovno šolo in vzdrževala rednega učitelja.²⁸ Judovsko šolo so v tem obdobju organizirali tudi v Murski Soboti. Februarja 1851 so popisali vse judovske šole v županiji Zala. Iz popisa je razvidno, da je v Dolnji Lendavi delovala zasebna judovska šola z dvema oddelkoma. Med pripadniki verske skupnosti je bilo 18 otrok, starih od 6 do 13 let, in vsi so obiskovali šolo, v kateri je poučeval Emmanuel Lustig, učitelj iz Nagykanizse, ki je na tem delovnem mestu ostal do leta 1856. Po njegovem odhodu je postal glavni učitelj Benjamin Wolf, verska skupnost pa je najela še pomožnega učitelja, ki je poučeval le madžarski jezik.²⁹ V šolskem letu 1895/96 je judovsko šolo prevzel Arnold Weisz in jo vodil do leta 1910. Veliko pozornost je posvečal tudi verski vzgoji otrok. Poleti 1908 je bila šola obnovljena. Leta 1910 je vodenje prevzela Hermina Brünner, roj. Löwenstein. Uspešno je poučevala do ukinitve šole leta 1921. Bila je zadnja učiteljica judovske šole v Lendavi.³⁰

zgradba nekdanje sinagoge v Lendavi obnovljena, uradno odprta in predana v uporabo pa leta 2002. Zdaj je zelo dobro obiskano kulturno prizorišče z raznolikimi vrhunskimi likovnimi in glasbenimi dogodki. Lendavsko sinagogo je najprej upravljala tamkajšnja Območna izpostava sklada za kulturne dejavnosti oz. Zveza kulturnih društev Lendava, zdaj pa zanjo skrbi Galerija-Muzej Lendava.

25 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 37. Skrinjo zaveze je zastirala temno rdeča žametna zavesa (parohet), izvezena z zlatom. Desno in levo od nje sta bila vzdana stola, namenjena rabinu in njegovemu pomočniku, pred stoloma pa je stala miza za branje Tore. V sinagogi je bilo pet zvтков Tore.

26 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 41.

27 Imre HALÁSZ, *Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben*, Zalaegerszeg 1984, str. 227.

28 KUZMIČ 1989, str. 176.

29 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 42. Z leti je učni jezik postala madžarščina, ki so ji pripisovali vse večji pomen (prim. KUZMIČ 1989, str. 176).

30 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 43.

Slika 2: Judovsko pokopališče v Murski Soboti po drugi svetovni vojni

Medtem ko je v Prekmurju judovsko prebivalstvo postajalo ekonomsko vse vplivnejše, je bil za preostale slovenske dežele v drugi polovici 19. stoletja že značilen strah pred judovskim naseljevanjem. O tem so poročali tudi takratni slovenski časopisi. Tako se npr. v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja pojavljajo članki o judovskih beguncih, ki so se začeli zaradi različnih izgredov razseljevati. Novembra 1877 se je skozi Ljubljano peljalo »več židovskih beguncev«; Bolgari so jih namreč izgnali iz mest, ki so jih osvobodili Rusi.³¹ Nadvse zanimivo je, da so v tem času slovenski časopisi začeli pisati o judovskih željah po naselitvi na Bližnjem vzhodu. Zanimivo pri tem je, da so idejo o ustanovitvi judovske države antisemiti podprli, saj bi to pomenilo prostovoljno izselitev Judov v nekakšen evropski oz. svetovni geto na daljnem obrobju Evrope. Tako so leta 1878 slovenski časopisi poročali o nastopih poslanca G. Istoczyja, ki je na ta način Evropo reševal pred »Židi«. Istoczy je predlagal: *»Kadar se bode orijentalno vprašanje končno naravnavalo, naj se tudi judovsko kraljestvo, ki je bilo pred 1800 leti razdeljeno, zopet ustanovi, naj se Palestina poveča in Judom izroči, da se bodo Judje tam zbrali, ki zdaj evropske narode v razvoju zavirajo.«* Po mnenju poslanca Istoczyja – v osemdesetih letih 19. stoletja je bil na čelu antisemitskega gibanja, ki je zajelo Ogrsko – bi za Madžarsko in Evropo zelo *»koristno stvar naredili, kar so sploh kedaj, ko bi se jim posrečilo Evropo rešiti od Judov – a Judje sami nečejo svoje samostalne države, ker se jim pri odiranju drugih narodov bolje godi.«*³² Slovensko časopisje je v tem času kot najpogostejše in zaželene ukrepe proti Judom svetovalo omejitev

31 Marko ŠTEPEEC, Strah pred židovskim naseljevanjem. Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja, v: *Prispevki za novejšo zgodovino XXXIV*, Ljubljana 1994, str. 157. Avtor vseskozi uporablja izraza Žid, židovski.

32 ŠTEPEEC 1994, str. 158.

oz. popolno prepoved naseljevanja. V slovenski predstavi, ki se ni bistveno razlikovala od srednjeevropskih modelov, je bil Jud prisposoda za različne negativne lastnosti in krivec za negativne procese v sodobnem času. Po mnenju tedanjih slovenskih časopisov je bil Jud tujec in brezdomovinec. S svojim oduševanjem in drugimi lastnostmi je bil po prevladujočem mnenju časopisov škodljiv za vsak narod, v katerem se je naselil, in kot tak na Slovenskem nezaželen.³³ A v Prekmurju je bilo takšnih pojavov malo ali nič, vsaj za obravnavano obdobje, kasneje pa so se zadeve spreminjale tudi v tem prostoru. Kot je že bilo omenjeno, so Judje v Prekmurju iskali nova tržišča, in to vse od začetkov naseljevanja tega prostora konec 18. stoletja in predvsem celotno 19. stoletje. V Prekmurju niti večje vasi niso imele trgovin.³⁴ Po uradnih statističnih podatkih je bilo Judov v Prekmurju največ leta 1889, in sicer 1107, največ v Murski Soboti, Lendavi in Beltincih. V tem kraju so odigrali vidno vlogo zlasti v trgovini, bili pa so tudi dobri gostilničarji, mesarji, čevljarji in celo prevozniki. Nekaj jih je opravljalo tudi intelektualne poklice, bili so npr. živinozdravniki in lekarnarji. Priseljevanje je do določene mere verjetno pospeševalo versko določilo, da si morajo prizadevati za t. i. minjan³⁵. Judje v Prekmurju so se postopoma oprijemali še drugih zanje primernih obrti in opravil in v prvi vrsti zaposlovali zlasti svoje ljudi. Tako se je z leti ta populacija vse bolj povečevala in širila po vsem Prekmurju.³⁶ Posebnost tega priseljevanja je v tem, da so pravzaprav Judje začeli razvijati trgovino in gostinstvo na tem območju. Meščanstva v tem času v Prekmurju ni bilo, na njegov nastanek in oblikovanje so med drugim vplivali tudi Judje. Prirast judovskega življa na tem prostoru so poleg priseljevanja povečevale še poroke in naraščaj v družinah. Po letu 1889 je začelo število judovskih prebivalcev v Prekmurju upadati, leta 1910 jih je bilo samo še 1000.³⁷ V madžarski družbi so Judje skupaj z meščani tvorili liberalni element. Glavni nasprotnik liberalizma je bil madžarski katolicizem. Tako je bilo tudi v Prekmurju. Antisemitizem je bil takrat celo nacionalno koristen, saj je k madžarizaciji pripomogel še bolj kot obstoječe malomeščanstvo. Vseeno pa v Prekmurju ni imel tako nečedne vloge kot npr. na Slovaškem ali v podkarpatski Rusiji, kjer je bilo izžemanje judovskih krčmarjev »vpreženo« v raznarodovalni načrt madžarske vlade.³⁸ Antisemitizem je torej na Ogrskem oz. Madžarskem vzniknil predvsem iz verskih konfliktov in družbene represije, ki so jo najbolj občutili revni sloji (te so v Murski Soboti zvečine predstavljali Slovenci, tj. rimokatoliki).³⁹ Murska Sobota ni bila le eno izmed nekdanjih ogrskih mestec, bila je »židovsko gnezdo«. Slovencem z obeh bregov Mure je predstavljala vse tisto, kar je že bila Budimpešta »evropskim nacijam« v drugi polovici 19. stoletja.

33 ŠTEPEEC 1994, str. 161.

34 Franc KUZMIČ, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Sezonstvo in izseljenstvo*, Ljubljana 2003, str. 138.

35 Minjan je kvorum desetih Judov, starih nad trinajst let, ki je nujen za javne molitve in branje Tore. Prim. Alan UNTERMAN, *Judovstvo, Mali leksikon*, Ljubljana 2001, str. 181.

36 KUZMIČ 2003, str. 138.

37 KUZMIČ 1989, str. 172.

38 KUZMIČ 1989, str. 173.

39 Darja KEREK, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, v: *ČZN*, št. 4, Maribor 2000, str. 592.

Tudi dr. Franc Ivanocy (1857–1913) je glavno mesto Ogrske imenoval Judapešta ali »ostudna Sodoma«.40 Anton Trstenjak je leta 1885 ob svojem prvem obisku v Murski Soboti zapisal: »V Soboti⁴¹ se žačenja in od tod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji. V samem trgu jih je 315, a v bližnji Dolnji Lendavi pa še več, namreč čez 400 duš. V Soboti je le jeden katoličan trgovec, katerega Židi še niso mogli uničiti. Tako ima trg res Židovsko ulico.«⁴² Trstenjakove opazke o Murski Soboti z verskega stališča, tj. judovskega profila, odražajo duh časa, v katerem je pisec živel, torej v duhu »evropskega mesijanstva« in ne nazadnje prebujanja slovenskega naroda – versko in jezikovno opredeljenega po volji narodne (beri: protimadžarske ali protinemške) večine. Marsikaj iz tistega obdobja bi lahko prenesli v današnji čas. Trstenjak že omenja judovsko molilnico v Murski Soboti in še eno nedaleč stran, v Beltincih. Toda Murska Sobota je postala »monumentalno« judovska uradno šele 31. avgusta 1908, ko so svečano blagoslovili novo sinagogo. To je bil verski, kulturni in tudi politični dogodek, o katerem so poročali širom po Ogrski.⁴³ Časopis Muraszombat es videke⁴⁴ je o otvoritvi zapisal: »Na mestu stare razpadajoče sinagoge v Lendavski ulici je mogoča palača. Ni še dve leti, odkar so se odločili, da na mestu stare molilnice sezidajo novo. Moramo se razumeti. Dandanes se v primerjavi s srednjim vekom versko življenje odvija le v cerkvah. In ta izrazitost je občutljiva stvar, posebno pri Židih, ki negujejo večtisoletno tradicijo v cerkvi, kjer živijo.« In tako je Murska Sobota dobila svoj prvi pravi tempelj, katerega zunanja podoba je potrjevala že tako opazno raznolikost »prekmurske metropole« in predstave o Murski Soboti kot enem izmed multikonfesionalnih in multinacionalnih krajev v stari Jugoslaviji.⁴⁵

V takšnih razmerah so Judje v Prekmurju dočakali začetek vélike vojne, kot so tudi v teh krajih poimenovali prvo svetovno vojno. Po njej so doživeli kar nekaj grenkega razočaranja, saj je bila njihova lastnina tarča uničevanja in plenjenja v revolucionarnih mesecih po koncu vojne. Mnogi so se tudi odločili za odhod iz Prekmurja, saj so ocenili, da je njihova domovina vendarle Madžarska in da jim bo v madžarski državi lažje živeti in delati. Tisti pa, ki so ostali v Prekmurju tudi po priključitvi te pokrajine k novi Kraljevini SHS, so še naprej razvijali svojo gospodarsko dejavnost in bili pomembni nosilci razvoja pokrajine. Živeli so po svojih verskih postavah in

40 KEREC 2000, prim. Anton TRSTENJAK, *Slovenci na Ogrskem*, Ljubljana 1909 (rokopis v NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193). Anton Trstenjak (1853–1917) se je rodil v župniji Miklavž pri Ormožu. Na Dunaju, pri Miklošiču, je študiral klasične jezike in slavistiko, kasneje je Josipu Stritarju pomagal pri urejanju Zvona. Kot domači učitelj je služboval pri poznejšem madžarskem ministru grofu Csakiju, zatem na ljubljanski trgovski šoli ter pri trgovski in obrtni zbornici. Prve dni avgusta 1883 je odšel v Prekmurje in tako dodatno spoznal življenje in navade ljudi čez Muro. Omenjeni rokopis je označil kot »narodopisno in knjižno črtico, spisano v 9 poglavjih«.

41 Mursko Soboto domačini že od nekdaj imenujejo Sobota.

42 TRSTENJAK 1909 (rokopis v NUK). Ocena se zdi nekoliko pretirana, čeprav je res, da so velik del gospodarske iniciative v tem obdobju v mestu dejansko imeli Judje.

43 KEREC 2000, str. 512.

44 Muraszombat es videke (MeV) je izhajal v letih med 1884 in 1919 in v času madžarske okupacije do leta 1944.

45 KEREC 2000, str. 593. Murskosoboška sinagoga je bila porušena leta 1954, na njenem mestu pa so povojne mestne oblasti zgradile t. i. »židovski blok« (prim. Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije iz arhiva CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2007).

v skladu z judovsko tradicijo, a ne izolirano od večinskega prebivalstva, s katerim so sodelovali na različnih področjih. Murska Sobota je v tem času postala celo sedež izraelske verske občine za celotno takratno slovensko nacionalno ozemlje. Bili so največja judovska skupnost v Dravski banovini pred začetkom okupacije leta 1941.

The Jews of Prekmurje 1848–1914

Marjan Toš¹

Key words: *Prekmurje, Jews, Austria-Hungary*

Following the medieval expulsions of Jews from Slovenian land (in 1496/97 from Styria and Carinthia, in 1515 from Carniola), a stronger presence of Jews on present-day Slovenian territory can again be traced by the second half of the 18th century in Prekmurje. One third of them lived in Murska Sobota, one third in Lendava and one third in villages where they were merchants, butchers and innkeepers. In both of the biggest cities, they had synagogues which were important centres of their religious, cultural and social life. They also built a synagogue in Beltinci. In 1889 in the Prekmurje area, lived as many as 1,107 Jews. They fostered the development of numerous branches and enabled the building and development of industrial plants, trade and wholesale business, as well as typography in Murska Sobota and Lendava. They founded monetary institutions and were included into the money-lending policy for the development of crafts and industry, especially in the Lendava area. Some of them exercised liberal and white-collar professions as well. They were carriers of many cultural initiatives and contributed to the progress of the landscape alongside the Mura. They generally did not expose themselves in the sphere of politics. They lived together with the majority Christian and Evangelical populations in symbiosis and without any significant conflicts.

In both of the largest cities of the landscape alongside the river Mura (Murska Sobota and Lendava), they significantly contributed to economic development and progress. In Lendava, they played a crucial role in the development of economy, as well as industry and financial business. In Murska Sobota, they were carriers of the development of trade (including wholesale business) and crafts (typography, as well). In both cities, they fostered cultural development; some of them exercised white-collar professions. As a matter of interest one should mention that they generally did not expose themselves in the sphere of politics. After the First World War, the number of Jews in Prekmurje decreased. Some of them left due to the annexation of the landscape to the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, since they were fiercely attached to Hungary. Also, numerous riots and the revolutionary tumult following the end of the First World War when Jewish shops in towns and villages were robbed and also other Jewish property was destroyed, had a great impact on their emigration. The Jews no longer felt safe and they left Prekmurje, mostly for Hungary. Between the two world-wars in the 20th century, Slovenian Jews were first

1 Dr Marjan TOŠ, Museum counselor in retirement, Lenart.

annexed to the Zagreb religious community, however, in 1929 they were annexed to the Israeli religious community of Murska Sobota, which demonstrates the influence of the Jewish community in Prekmurje.

Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna

Renato Podbersič¹

Leta 2015 se spominjamo stoletnice začetka bojev na soški fronti, ki je močno zarezala med ljudi in kraje ob Soči ter 29 mesecev sejala smrt in razdejanje. Na ožjem območju spopadov je pred vojno delovala le judovska skupnost v Gorici. Šlo je za manjšino tako v verskem kot tudi tradicionalnem krščanskem pojmovanju tedanje družbe. Goriški Judje so bili pomemben člen mestnega življenja, dobro integrirani v mestno gospodarsko in družbeno okolje, na političnem področju pa so v glavnem sprejemali italijanske narodne cilje in iredentistično gibanje. Prva svetovna vojna je globoko zarezala v to judovsko skupnost. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost Goriške od Srednje Evrope, od koder so goriški Judje črpali moč in prirastek, so povzročili upadanje števila Judov v mestu.

Ključne besede: *judovska skupnost na Goriškem, rabin Herman Friedenthal, soška fronta, prva svetovna vojna*

Prva svetovna vojna in krvavi boji ob Soči v letih med 1915 in 1917 so pomenili največjo koncentracijo judovskih vojakov na slovenskih tleh. Najdemo jih med številnimi vojaki avstro-ogrske in italijanske armade, ki so se borili na soški fronti. Nanje še danes spominjajo ohranjeni grobovi na številnih nekdanjih avstro-ogrskih vojaških pokopališčih (Rožna Dolina, Brje, Črniče, Gorjansko, Nabrežina, Nemci, Komen, Renče, Štanjel).²

Na Goriškem so bili Judje za katoličani in protestanti tretja pomembnejša verska skupnost v deželi. V nekdanjem getu blizu cerkve sv. Ivana so si že leta 1756 sezidali sinagogo in vzpostavili vse potrebne institucije za delovanje skupnosti. Goriška judovska skupnost se je leta 1898 pridružila Združenju avstrijskih judovskih skupnosti (*Allgemeiner österreichisch-israelitischer Bund*) in se obvezala plačevati takso v znesku desetih goldinarjev. Leta 1915 je bilo v vsej deželi okrog 250 Judov, velika večina jih je prebivala v glavnem mestu avstrijske dežele Goriško-Gradišanske. Dobro so bili integrirani v mestno življenje, najdemo jih v goriškem občinskem svetu in številnih društvih, predvsem tistih italijanske liberalne usmeritve (Lega Nazionale, Società

1 Mag. Renato PODBERSIČ, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

2 Več o tem: Erwin A. SCHMIDL, *Juden in der k.u.k. Armee 1788–1918*, Eisenstadt 1989, str. 142–146; Michael BERGER, *Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern, Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen, Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Berlin 2010, str. 107–112; Renato PODBERSIČ, Judovski vojaki na soški fronti, v: *Na fronti*, št. 4, Nova Gorica 2006, str. 40–44.

di Ginnastica, Società del Teatro). V vodstvu goriške skupnosti so se izmenjavala imena iz uglednih judovskih mestnih družin (Bolaffio, Della Pergola, Jona, Luzzatto, Morpurgo). Upravna ureditev judovskih skupnosti v Avstrijskem primorju je od marca 1893 to ozemlje razdelila med tržaško in goriško judovsko skupnost, v slednjo pa je bila vključena tudi nekdanja skupnost v Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo). Glede na zadnja dva predvojna avstro-ogrska popisa prebivalstva se je število Judov v Gorici postopno rahlo zmanjševalo, z 248 ljudi (1900) na 236 (1910). Tedaj je samo še petina goriških Judov živela v okolici nekdanjega geta, torej v ulici Ascoli.³

Za duhovno oskrbo goriške judovske skupnosti je od leta 1911 skrbel rabin Herman (Ermanno) Tzevi Friedenthal, ki se je rodil leta 1881 v kraju Battaszeh na Ogrskem. Šolal se je v Kecskemetu, na Dunaju in v Firencah pri znanem rabinu Samuelu H. Marguliesu. Poročil se je z Amelio Campagnano, imela sta štiri otroke. Začel je kot rabin v piemontskem mestu Cuneo. Med letoma 1911 in 1924 je opravljal službo rabina v Gorici. Med letoma 1915 in 1919 je bival na Ogrskem in bil leta 1916 imenovan za glavnega rabina v Kecskemetu. Leta 1924 je odšel službovat v Verono in leta 1945 v Milano. Umrli je 26. septembra 1970 v Milanu.⁴

Že kmalu po začetku prve svetovne vojne in zaradi vojaških operacij so se povsod po habsburški državi pojavili številni begunci, ki so bežali pred vojnimi strahotami. Bežali so predvsem iz avstro-ogrskih dežel, ki so se znašle sredi spopadov, iz Galicije in Bukovine. Veliko teh beguncev, med njimi tudi Judje, je našlo zatočišče na Kranjskem, na Goriškem jih praktično ni bilo. Begunci z vzhoda so našli zagovornike tudi pri cerkvenih voditeljih, tukaj velja omeniti zlasti ljubljanskega škofa Antona B. Jegliča. Kljub temu da na ozemlju goriške nadškofije teh beguncev ni bilo, so se zanje zavzeli tudi goriški nadškof F. B. Sedej in nekateri goriški duhovniki. Za pomoč predvsem judovskim beguncem je bil v Trstu ustanovljen *Komite za pomoč beguncem*, ki mu je predsedoval tržaški vrhovni rabin H. P. Chajes.⁵ Omenjeno dejavnost so vsaj v začetku podpirali tudi posamezni goriški Judje.⁶

Zaradi soške fronte se je goriški rabin z družino že junija 1915 umaknil na Ogrsko, od koder je izhajal, in tam ostal do leta 1919. Enako je naredilo več judovskih družin. Umaknile so se v Trst (npr. družina Bolaffio) ali v notranjost monarhije

3 Adonella CEDARMAS, *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*, Pasian di Prato 1999, str. 250; Giuseppe BOLAFFIO, Sfolgiando l'archivio della Comunità di Gorizia, v: *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 24, št. 2, Città di Castello 1958, str. 132–141; Adonella CEDARMAS, Fra Vienna e Roma: La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra, v: *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 66, št. 2, Città di Castello 2000, str. 109–117; Oriana ALTIERI, *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*, Videm/Udine 1985, str. 223–226.

4 The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem, Archivio Alfonso Pacifici – P 172, busta 234 – Gorizia, Friedenthal Ermanno.

5 Hirsch Perez Chajes, rojen leta 1876 v kraju Brody v Galiciji. Judovstvo je študiral na Dunaju. Poučeval je na rabinskem kolegiju v Firencah, med letoma 1912 in 1918 je bil rabin v Trstu, potem se je preselil na Dunaj in tam umrl leta 1927.

6 CEDARMAS 2000, str. 114.

(npr. družina Ekcert v štajerski Andritz). Znani goriški zdravnik Oscar Jaakov Morpurgo (1867–1940) se je zaradi soške fronte umaknil v Ljubljano in deloval v tamkajšnjih bolnišnicah. Nekatere judovske družine so izbrale pot v nevtralno Švico. Tja je odšlo tudi več posameznih Judov, vojaških obveznikov, ki so med svetovnim spopadom želeli ostati nevtralni. Angelo Da Fano se je med vojno recimo zaposlil pri Judovski občini v Zürichu, v Gorico pa se je vrnil šele leta 1922 in takoj ustanovil mladinsko sionistično organizacijo. Tudi Davide Bolaffio, predsednik goriške judovske skupnosti, se je umaknil v Švico. Sekretar Elio Richetti je odšel na Dunaj, član vodstva skupnosti Jakob/Giacomo Bolaffio pa se je z družino umaknil v Trst. Od vodilnih članov goriške judovske skupnosti je ostal le *šamaš*⁷ Ben Zion Fink (1879–1944), ki je poskrbel tudi za umik sakralnih in dragocenejših predmetov iz Gorice v Trst. Tja je poslal tri zaboje zvitkov Tore in zaboj srebrnine. Fink je skrbel tudi za umirajoče vojake in njihov pokop v skladu z judovskimi pravili.⁸

Slika 3: Nekdanji geto v Gorici med prvo svetovno vojno

7 Judovski cerkovnik. Za mnenje pri prevodu se zahvaljujem dr. Klemnu Jelinčiču Boeti.

8 CEDARMAS 1999, str. 52–53; CEDARMAS 2000, str. 114–116.

Avstro-ogrskе oblasti so kmalu po začetku vojne z Italijo zaprle nekatere iredentiste judovskega rodu, ki se jim ni uspelo umakniti v Italijo. Tako so 5. junija 1915 aretirali Giuseppeja Pincherleta, po poklicu trgovca. Deportiran je bil v Mittergrabern v Spodnji Avstriji. Čez dober mesec, 19. julija 1915, je bil aretiran še Giovanni Pincherle. Tudi njega so poslali v Mittergrabern, kasneje je bil konfiniran v Gradcu.⁹ Carolino Coen Luzzatto (1837–1919), znano goriško časnikarko in gorečo iredentistko, so avstro-ogrskе oblasti kljub starosti aretirale v začetku novembra 1915. Najprej so jo zaprli v goriške zapore in jo nato pod vojaško stražo poslali naprej na grad Göllersdorf (*K. K. Strafanstalt Göllersdorf*) v Spodnji Avstriji, kamor so avstro-ogrskе oblasti internirale številne osumljence političnega protidržavnega delovanja, zlasti izobražence. Jeseni 1916 so ji bivanje nekoliko omilili in jo konfinirali v kraju Oberhollabrunn; tam je ostala do konca vojne. Dva njena vnuka, Ruggero in Renato Samuele Majonica, sicer pripadnika tržaške judovske skupnosti, sta kot iredentista in prostovoljca na italijanski strani padla leta 1915.¹⁰

Judovski vojaški obvezniki, ki so pred vojno večinoma podpirali italijansko politično stvarnost v deželi in mnogi tudi iredentistično gibanje, so bili na začetku prve svetovne vojne mobilizirani v avstro-ogrskе enote in se z njimi borili na različnih frontah. Nekaj goriških Judov se je bojevalo proti Rusom v Galiciji. Med njimi najdemo Eisiga Eckerta, člana družine judovskih emigrantov iz Galicije, ki so se v Gorici naselili leta 1908. Eisig Eckert je bil mobiliziran in takoj poslan na rusko fronto v Galicijo. Tam so ga zajeli Rusi in ga poslali v vojno ujetništvo v sibirski Irkutsk. V razpadajočo domovino se je vrnil šele po koncu vojne, vendar je kmalu umrl v vojaški bolnišnici na Dunaju. Preostali člani družine Eckert so vztrajali v Gorici tudi po začetku bojev na soški fronti. Tik pred italijanskim vkorakanjem v mesto leta 1916 so bili evakuirani na Štajersko, v okolico Gradca; tam so ostali do novembra 1918.¹¹

Med mobilizirane Jude uvrščamo tudi rojenega Goričana in priznanega slikarja Vittoria Bolaffia (1883–1931), ki je pred vojno sicer živel v Trstu in v tujini. Čeprav se je kot velik pacifist težko odzval na avstro-ogrsko mobilizacijo, je s svojo enoto odšel na italijansko fronto in tam ustvaril tudi nekaj risb svojih vojnih tovarišev v vojaški uniformi; danes so shranjene v Muzeju Revoltella v Trstu.¹²

Nekateri goriški judovski vojaki v avstro-ogrski vojski so se v bojih odlikovali. Brata Bruno (1892–1945) in Giuseppe (1894–1945) Deferrri (Dörfles) sta se prostovoljno javila v vojsko in kot častnika odšla na bojišče.¹³ Bruno Deferrri se je kot avstro-ogrski

9 Luciano SPANGHER, *Cent'anni della »Ginnastica Goriziana«*, Gorizia 1968, str. 188–191.

10 Maura BOZZINI LA STELLA, *Carolina Coen Luzzatto*, Mariano del Friuli 1995, str. 155–169.

11 CEDARMAS 1999, str. 50.

12 *Dizionario Biografico degli Italiani Treccani*, Vol. 11, Roma 1969, geslo: Bolaffio Vittorio.

13 Bratje Deferrri, tudi De Ferri, pred prvo svetovno vojno so se pisali Dörfles, so pripadali ugledni goriški družini judovskih podjetnikov, ki pa se je že pred prvo svetovno vojno zelo asimilirala. Po vojni so njeni člani aktivno delovali v italijanskih nacionalnih krogih in tudi v fašističnem gibanju. Bratje Bruno, Giuseppe in Mario so izginili v času jugoslovanske zasedbe Gorice maja 1945, najverjetneje so

poročnik boril na italijanski fronti in bil odlikovan za hrabrost, Giuseppe Deferri pa se je kot stotnik bojeval v krvavih bojih pri Doberdolu v letih 1915 in 1916.¹⁴

Po začetku prve svetovne vojne se je v Gorici ustanovila neformalna iredentistična in vohunska skupina »Dante Alighieri« pod vodstvom župana Giorgia Bombiga, ki je spremljala premike avstro-ogrskih enot in njihova utrdbena dela ter o njih sporočala italijanski vojski čez mejo. Skupini je pripadala tudi goriška Judinja Olga Lopez Perera Pincherle, po rodu iz Benetk, in njeni dve hčerki, Emilia in Lea. Njihovo »patriotsko« dejanje jih je izključevalo iz rasnih prepovedi v času fašizma, niso pa preživele nacističnega holokavsta in deportacije v Auschwitz.¹⁵

Nekatere judovske družine in posamezni goriški Judje, sicer avstrijski državljani, so prešli na italijansko stran že pred začetkom spopadov ob Soči (npr. Richettijevi v Benetke). Najdemo jih med tistimi 187 prebivalci Goriške in Posočja, ki so se kot iredentisti borili za zmago Italije v prvi svetovni vojni (Edgardo Bolaffio, Enrico Rocca, Bruno Luzzatto, Attilio Donato Natan Morpurgo).¹⁶ Edgardo Bolaffio, rojen leta 1895, je na začetku vojne pobegnil v Italijo. V Vidmu se je prostovoljno prijavil v italijansko vojsko, v II. pehotni polk. Kot italijanski vojak je padel 19. julija 1915 na Kalvariji nad Podgoro, kmalu po začetku bojev ob Soči. Bruno Luzzatto se je prostovoljno prijavil v italijansko mornarico. Enrico Rocca,¹⁷ rojen leta 1895 v Gorici, je bil ranjen v desno roko leta 1917 med boji na Kuku nad dolino Soče.¹⁸

Italijanske enote, ki so v Gorico vkorakale 9. avgusta 1916 med šesto soško ofenzivo, je v mestu pričakala le dobra desetina predvojnega prebivalstva, kajti velika večina civilnega prebivalstva se je že prej umaknila iz mesta. Tudi nekateri goriški katoliški duhovniki so tedaj našli ustrezno biblično povezavo s starozaveznim odhodom Judov v babilonsko izgnanstvo po padcu Jeruzalema leta 586 pr. Kr. Ob italijanskem vkorakanju je bilo v Gorici le še okrog 3.500 meščanov, od tega 28 pripadnikov judovske vere.¹⁹

končali v kraških brezni, fojbah.

14 CEDARMAS 1999, str. 50.

15 *Gerusalemme sull'Isonzo*, ur. Antonella GALLAROTTI in Maria Elisabetta LORICCHIO, Gorizia 2006, str. 27; *Le-Zikkaron – in memoria*, Istituto per gli studi Ebraici della Mitteleuropa, Associazione amici di Israele, Edizioni della Laguna, Monfalcone 1994, str. 72.

16 Lucio FABI, *Storia di Gorizia*, Il Poligrafo, Padova 1991, str. 123–127; Michele RALLO, *Il coinvolgimento dell'Italia nella prima guerra Mondiale e la Vittoria Mutilata*, Roma 2007, str. 103–105.

17 Enrico Lino Jaakov Biniamin Rocca je bil bratranec goriškega judovskega filozofa Carla Michelstaedterja (1887–1910) in prepričan italijanski nacionalist in iredentist že pred vojno. Zaradi vojne rane je ostal invalid do konca življenja. Med prvimi na Goriškem se je po koncu prve svetovne vojne vključil med borbene fašije (Fasci di combattimento), kasneje se je distanciral od fašističnega gibanja in se preživiljal kot časnikar in pisatelj. Kljub fašističnim rasnim zakonom iz leta 1938 je skoraj neovirano opravljal svoj poklic, predvsem je bil znan kot gledališki kritik. Leta 1943 se je priključil protifašističnemu gibanju in sodeloval pri političnih oddajah na radiu v Neaplju. Kmalu po prihodu v osvobojeni Rim je 20. julija 1944 storil samomor.

18 CEDARMAS 1999, str. 51; *Le-Zikkaron – in memoria* 1994, str. 72.

19 Giuseppe DEL BIANCO, *La guerra e il Friuli*, 2. del, Videm/ Udine 1939, str. 328–332.

Čeprav je »Il Vessillo Israelitico«, uradno glasilo italijanskega judovstva,²⁰ izražalo veliko propagandno vnemo za »odrešene brate« v Gorici, italijanske vojaške zasedbene oblasti za preostale goriške Jude niso pokazale pretiranega zanimanja. Tako je italijanski judovski mesečnik goriški skupnosti že kmalu po italijanskem vkorakanju posvetil svoje prve strani, sicer namenjene vojni. Med drugim se zahvaljujejo za osvoboditev »naše Gorice« (*nostra Gorizia*), kjer so se njihovi judovski sovorniki dolga leta borili za italijansko stvar kljub preganjanjem avstrijskih oblasti. Hkrati našteva nekatere goriške judovske družine (Bolaffio, Gentili, Reggio, Luzzatto, Ascoli), ki so v teh zavzemanih igrale najpomembnejšo vlogo. Ob koncu zapisa so izrazili veselje nad skorajšnjo uradno vključitvijo nove skupnosti v polnopravno članstvo v Zvezi judovskih občin Kraljevine Italije.²¹

Toda začetno navdušenje je zelo hitro izginilo. Prav kmalu je namreč na straneh istega judovskega mesečnika izbruhnili časopisna polemika, ki sta jo vodila vojaški rabin Angelo Sacerdoti²² in Attilio Donato Natan Morpurgo, sicer *gabaj* (blagajnik) in eden vodilnih članov goriške judovske skupnosti. Septembra 1916 se je Morpurgo javno pritoževal, da v Gorici ni mogoče organizirati tradicionalnih praznovanj ob judovskem novem letu (roš ha-šana) in dnevu sprave (jom kipur). To je pripisal premajhnemu zanimanju vojaških rabinov, ki so bili sicer v zaledju fronte pri Gorici. Morpurgo je pričakoval, da se bo med njimi končno našel kdo, ki bi prišel opraviti tradicionalno praznično obredje v goriško sinagogo za sicer maloštevilne preostale judovske meščane. Da bi ostali brez obredja za najpomembnejša judovska praznika, bi se zgodilo po več kot stoletju. Obenem je poudaril, da so se v goriški judovski skupnosti od njenega nastanka dalje obredi vedno opravljali v prisotnosti potrebnega števila odraslih moških (*minjan*). Po Morpugovem mnenju si preostali goriški Judje to zaslužijo, kajti nenazadnje gre za prvo »osvobojeno« oz. odrešeno judovsko skupnost (*la prima Comunità redenta*), ki bi si zato še posebej zaslužila pozornost vojaških rabinov. Očital jim je, da si niti petdeset dni po »odrešitvi« Gorice niso vzeli časa, da bi vsaj eden izmed njih obiskal mesto.²³

20 Italijanski judovski mesečnik, ki je nadaljeval tradicijo revije »Educatore Israelita«, ustanovljene leta 1853. Po smrti prvega izdajatelja Giuseppeja Levija leta 1874 je revija prevzela novo ime pod urednikom Flaminio Servijem, rabinom v mestu Casale Monferrato, kamor se je iz Vercellija preselilo tudi uredništvo. Flaminija je po njegovi smrti leta 1904 nasledil sin Ferruccio Servi, ki je revijo spremenil in moderniziral. Februarja 1905 se je »Il Vessillo Israelitico« združil z revijo »Lux«, ki sta jo leto pred tem v Livornu začela izdajati Arrigo Lattes in Alfredo Toaff.

21 *Il Vessillo Israelitico* (Rivista mensile per la storia, la scienza e lo spirito del giudaismo), let. 64, Casale 1916, str. 417.

22 Angelo Raphael Chaim Sacerdoti (1886–1935), rojen v Firencah, sionist in med prvo svetovno vojno vojaški rabin s činom stotnika v II. italijanski armadi s sedežem v Vidmu. Znan je bil kot osebni prijatelj kralja Viktorja Emanuela III. in dučerja Mussolinija. V začetku marca 1917 je bil rabin Sacerdoti dodeljen skrbi za ranjene vojake in vojne ujetnike v srednji Italiji. Hkrati je bil član rabinskega kolegija na vojnem območju s sedežem v Rimu. Sicer je imela vsaka italijanska armada svoj zdravstveni oddelek, v katerem je bil nastavljen tudi vojaški rabin. Njegova naloga je bila predvsem obisk ranjencev in skrbi za iskanje grobov padlih vojakov.

23 *Il Vessillo Israelitico*, let. 64, Casale 1916, str. 502.

Hitro je sledil odgovor, ki ga je napisal rabin Sacerdoti. Morpurgu je očital pomanjkanje gorečnosti in to podkrepil z dejstvom, da je v goriški sinagogi tudi štirideset dni po italijanski osvojitvi, sredi oktobra 1916, na častnem mestu še vedno visel portret habsburškega cesarja Franca Jožefa.²⁴ Pohvalil se je, da je prav on, torej rabin Sacerdoti, zaslužen, da je bila ta sramota umaknjena in nadomeščena s kraljem Viktorjem Emanuelom III. Obenem je Morpurgu očital žaljenje italijanskih vojaških rabinov in mu pripisoval, da bolj paktira s sovražniki.²⁵ Ponovno je seveda sledil dolg odgovor, vendar ga judovski mesečnik ni več objavil v celoti, ker je menil, da je preveč napadalen. V njem je Morpurgo med drugim pojasnjeval, da je sliko pač pokazal vojaškemu rabinu Sacerdotiju med njegovim obiskom goriške sinagoge, ker je seveda hotel okvir slike uporabiti in obstoječi napis nadomestiti s posvetilom italijanskemu kralju.²⁶

Sinagoga v Gorici je delila usodo porušenega mesta. Domnevati smemo, da so v njej do avgusta 1916 vsaj občasno opravljali obrede tudi vojaški rabini avstro-ogrske vojske; ti so sicer skrbeli za številne judovske vojake v enotah 58. pehotne divizije, ki je branila Gorico. Med njimi sta bila zlasti vojaška rabina Moses Schwarz in Aron David Deutsch, ki sta sicer imela na skrbi vojaške bolnišnice in sanitetne postaje na Goriškem.²⁷

Sinagogo so močno poškodovala predvsem italijanska bombardiranja v letih 1915 in 1916. Opis njenega stanja po koncu spopadov na soški fronti najdemo v odgovoru avstro-ogrskega policijskega oddelka v Gorici v začetku decembra 1917. Opis je nastal kmalu po avstro-ogrskem ponovnem zavzetju Gorice in na povpraševanje tržaške judovske skupnosti z dne 15. novembra 1917. Goriška policija je poročala, da je bila mestna sinagoga med spopadi delno uničena, samo pritličje je ostalo skoraj nepoškodovano. Številne knjige in sveti predmeti so ležali raztreseni po nepoškodovanih prostorih sinagoge, ki ni bila zaprta, tako da je postala lahek plen vsakogar, ki je želel vstopiti. Člane judovske skupnosti so zato pozvali, naj jim predlagajo koga, ki bi skrbel za reševanje zapuščene opreme. Čez nekaj dni je to nalogo dobil goriški Jud Iginio Itzhak Luzzatto.²⁸ Največ naklonjenosti in zanimanja za žalostno usodo sosednje goriške skupnosti je pokazal omenjeni vrhovni tržaški rabin Chajes. Tako je že januarja 1918 na avstro-ogrske oblasti naslovil prošnjo, da je bil odvetnik Mario Donato, podpredsednik in edini legalni predstavnik goriške judovske skupnosti pod avstro-ogrsko kontrolo, odpuščen iz vojaške službe. Tako

24 Omenjeni portret cesarja Franca Jožefa I. je bil ustvarjen leta 1849, kmalu po njegovem vzponu na habsburški prestol. Na njej je bilo posvetilo v hebrejskem, italijanskem, nemškem, slovenskem in latinskem jeziku.

25 *Il Vessillo Israelitico*, let. 64, Casale 1916, str. 540.

26 *Il Vessillo Israelitico*, let. 64, Casale 1916, str. 592.

27 Miha ŠIMAC, Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, št. 36, Ljubljana 2014, str. 303–304.

28 Archivio della Comunità Ebraica di Trieste (Arhiv tržaške judovske skupnosti), busta 1917, Culto–istruzione–beneficenza, dopisa z dne 6. in 10. decembra 1917.

se je lahko posvetil delu za svoje goriške rojake.²⁹ Poleg precej uničene sinagoge so namreč trpeli tudi arhiv skupnosti, bogata knjižnica in številni rokopisi, ki so ležali raztreseni in zapuščeni. Že pred koncem vojne in razpadom države je želel rabin Chajes pomagati goriškim rojakom in jim olajšati življenje. Obrnil se je tudi na Zvezo nemških judovskih skupnosti, kjer so mu obljubili pomoč, predvsem pa potrebni material za obnovo goriške sinagoge.³⁰

Italijansko vkorakanje v Gorico ob koncu prve svetovne vojne, novembra 1918, in razpadu avstro-ogrške države je večina goriških Judov sprejela z navdušenjem. Razpoloženje z ljudstvom je delilo tudi vodstvo goriške judovske skupnosti, ki se je 2. februarja 1919 zbralo na prvem posvetu v miru. Predsednik Davide Bolaffio ga je odprl z navdušenimi besedami o začetku novega obdobja, veselju zaradi vključitve ljubljene Gorice v Kraljevino Italijo in klicem h kralju in zmagoviti italijanski armadi, ki jih je osvobodila tuje nadoblasti.³¹

V začetku leta 1919 je bil ustanovljen Odbor za obnovo judovske dediščine v Gorici (*Comitato per la ricostruzione delle opere ebraiche a Gorizia*), ki mu je predsedoval Israel Zoller, novi tržaški vrhovni rabin. Goriško sinagogo so ponovno odprli leta 1920. Aprila 1921 so se v Gorico vrnili tudi predmeti in oprema, ki so jih med prvo svetovno vojno hranili v tržaški judovski skupnosti.³² So pa predstavniki goriške judovske skupnosti, na čelu z rabinom Friedenthalom, očitali članom predsedstva Zveze judovskih občin Italije na čelu z odvetnikom Alfonsom Pacificijem precej hladen odnos do goriške skupnosti, ki je v tistem času potrebovala materialno pomoč za obnovo.³³

Judovsko pokopališče v Rožni Dolini med prvo svetovno vojno

Na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Gorici je svoje umrle člane pokopavala goriška judovska skupnost. V dolgih stoletjih so tam pokopali več kot 900 Judov. Po italijanski zasedbi Gorice v šesti soški bitki in pomiku fronte proti vzhodu se je jeseni 1916 znašlo to pokopališče na sami frontni črti. Na tedanjih vojaških zemljevidih iz leta 1917 opazimo, da so imele avstro-ogrške enote svoje prve položaje na vzhodnem koncu pokopališča, italijanske pa na zahodnem. Med njima je ležalo judovsko pokopališče, ki so se ga oboji trudili spoštovati, zaradi obstreljevanja pa je bila uničena judovska mrliška vežica.

29 Marco GRUSOVIN, *La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico*, v: *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco GRUSOVIN, Gorizia 2007, str. 32.

30 CEDARMAS 1999, str. 52.

31 CEDARMAS 2000, str. 115–116.

32 CEDARMAS 1999, str. 51.

33 CEDARMAS 2000, str. 115.

Slika 4: Avstro-ogrski nadporočnik Chaim Huppert je padel jeseni 1915 pri Podgori, pokopan je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini.

Danes so tam ohranjeni³⁴ grobovi nekaterih judovskih vojakov avstro-ogrške vojske, ki so umrli med boji na soški fronti v okolici Gorice. Ti vojaki so bili:

- Chaim Huppert, rezervni nadporočnik iz 22. pehotnega polka, padel 19. novembra 1915 pri Podgori,
- dr. Fritz Hochwald, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 37, padel 28. oktobra 1915 v vojaški zasilni bolnišnici (lazaretu) pri Pevmi,
- dr. Eduard Auersch (1890–1915), poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 30, padel 30. oktobra 1915 pri Podgori,
- Franz Artner (1894–1917), poročnik, prenesen s pokopališča v Čepovanu leta 1929.

34 *Beth ha Chajim, La casa dei viventi – Valdirose, Il cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, ur. Maria Elisabetta LORICCHIO, Agostino COLLA, Mariano del Friuli 2004, str 25–27.

Poleg tega je bilo, sodeč po ohranjenem imeniku,³⁵ tam pokopanih še nekaj judovskih vojakov avstro-ogrske in italijanske vojske, katerih nagrobniki pa žal niso več ohranjeni. To pa so bili:

- Bruno Frucht,
- Camillo Ghiron, padel 17. avgusta 1916,
- Guido Caffaz,
- Guido Sadum, padel 23. maja 1917,
- Markus Geller, padel 28. aprila 1917,
- Adolfo Landes, padel 12. avgusta 1916,
- Ludwig Schiscka, vojak, prenesen z vojaškega pokopališča na Ajševici.

Danes goriške judovske skupnosti ni več. Številni Judje, ki so preživelih razdejanje med prvo svetovno vojno, so potem trpeli med holokavstom ali pa so se že prej umaknili iz mesta. Judovska skupnost v Gorici je dokončno prenehala obstajati leta 1969.

35 Kopijo imenika (*Elenco dei Sepolti*) pokopanih na pokopališču v Rožni Dolini danes hrani Muzej sinagoga v Gorici, original pa je shranjen v Arhivu tržaške judovske skupnosti v Trstu, kamor od leta 1969 spadajo tudi redki preostali goriški Judje.

The Gorizia Jewish community and World War I

Renato Podbersič¹

Key words: *The Gorizia Jewish community, Rabbi Herman Friedenthal, the Isonzo front, World War I*

The centenary of the first Isonzo Front battle will be commemorated in 2015. Prior to the war only the Gorizia Jewish community operated in the narrow stretch of land where the encounters took place along this front. The above-stated Jewish community was an important part of city life. World War I had a great impact on the Gorizia Jewish community. The devastation and poor economic conditions after the war, along with the isolation of Gorizia from Central Europe, where the Gorizia Jews drew power and increment from, caused the Jewish population to decline within the city.

Jews within the Gorizia region were the third more important religious community in the country. By 1915, there were about 250 Jews throughout the whole country. From 1911, Rabbi Herman/Ermanno Tzevi Friedenthal (1881–1970), provided spiritual care to the Gorizia Jewish community. In June 1915, he withdrew to Hungary due to the Isonzo Front, where he remained until 1919. He was followed by several Jewish families who withdrew to Trieste or to the central parts of the monarchy. Some of them moved to the neutral country of Switzerland.

The Jewish conscripts, who prior to the war had mostly supported the Italian political reality in the country, were mobilized into the Austro-Hungarian armed forces. They fought within its units in different fronts of World War I. Quite a few distinguished themselves in battles. However, some of the Gorizia Jews, actually being Austrian nationals, went over to the Italian side. They can be found amongst those 187 residents of Gorizia and the Soča Valley region, who fought as irredentists for Italy to achieve a victory (Edgardo Bolaffio, Enrico Rocca, Bruno Luzzatto, Attilio Donato Natan Morpurgo).

The Synagogue in Gorizia, sharing the fate of the destroyed city, was heavily damaged within the years 1915-16, mostly from Italian bombing attacks. It was re-opened in 1920.

1 Renato PODBERSIČ, M. A., Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana.

World War I also signifies the highest concentration of Jewish soldiers within the Slovenian territory. Amongst the troops of the Austro-Hungarian and Italian armies that fought along the Isonzo front were also Jewish soldiers. Their names are still remembered on the preserved graves of the former Austro-Hungarian military cemeteries.

Slovenski pravičniki med narodi – med pozabo in spominom

Marjan Toš¹

Pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je največ Judov v takratni Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) živel na območju Murske Sobotne in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurskem podeželju. Po uradnih statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živel 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860. Slovenski Judje so bili vplivni v gospodarskih krogih in razpoznavni tudi po kulturni ustvarjalnosti. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živel skupaj 820 Judov, največ v Murski Soboti (269) in Lendavi (207). Večje število Judov je živel še v Ljubljani (95), Mariboru (81), na Ptujju (32) in v Celju (30). V holokavstu je bilo uničenih skoraj 89 odstotkov vseh Judov iz predvojnega jugoslovanske Slovenije. Na zidu časti v Vrtu pravičnikov v Yad Vashemu so vklesana imena slovenskih pravičnikov med narodi: Uroš Žun, Ivan Breskevar, Ivan in Ljubica Župančič, Zora Pičulin, Andrej Tumpej in France/Franjo Punčub. Med naše pravičnike lahko štejemo še Olgo Rajšek Neumann in Martino Levec Marković, ki sta uvrščeni na seznam hrvaških oz. srbskih pravičnikov med narodi.

Ključne besede: *Judje, holokavst, genocid, nacizem, fašizem, koncentracijska taborišča, rasno preganjanje, pravičniki med narodi*

V času Kraljevine SHS oz. kasnejše Kraljevine Jugoslavije, torej v obdobju med obema svetovnima vojnama v 20. stoletju, so bili slovenski Judje leta 1921 najprej priključeni zagrebški verski skupnosti oz. občini, leta 1929 pa izraelski verski občini Murska Sobota. To je bil čas, ko so bili slovenski Judje vplivni v gospodarskih krogih, saj je imel judovski kapital močan vpliv v pivovarni Union, v trboveljski Premogokopni družbi in še kje. Število Judov se je postopoma vidno zmanjševalo, saj jih je npr. v Lendavi pred izbruhom druge svetovne vojne živel samo še 143 ali 4,2 odstotka skupnega števila prebivalcev Lendave.² V tem obdobju se je zmanjšalo tudi število Judov v Murski Soboti, saj so iz strahu pred pogromi nad Judi v deželah Hitlerjevega rajha³ proti koncu tridesetih let 20. stoletja začeli množično vstopati

1 Dr. Marjan TOŠ, muzejski svetovalec v pokoju, Lenart.

2 Mesto se je takrat imenovalo Dolnja Lendava.

3 Adolf Hitler, 20. 4. 1889 – 30. 4. 1945, po rodu Avstrijec. »Dejstvo je, da je Hitler kot militantna, nacionalistična in ksenofobična pošast nastal v otroštvu. Njegova psihična realnost je bila zagotovo zelo zaznamovana z dovolj dobro mamo, morda celo zelo ljubečo, in preveč slabim očetom, s katerim se je delno v agresivnih kontekstih celo (nezavedno) identificiral in do katerega je hkrati čutil hudo jezo, ki jo je družbeno gledano na fatalen način potlačil. Seksualna frustracija – bil je brez enega testisa – je Hitlerjevo psihično funkcioniranje nadgradila, ga še bolj patologizirala. Želja po moči in oblasti je pri Hitlerju torej predvsem posledica ojdipske in postojdipske potlačene jeze do preveč

v evangeličansko in katoliško cerkev in menjavati priimke s »krščanskimi«. Po aprilskem napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bila jugoslovanska Slovenija razdeljena med italijanske in nemške okupatorje. Slednji so za nekaj dni zasedli tudi Prekmurje, a so ga že 16. aprila 1941 prepustili Madžarom. Z okupacijo se je z vso silovitostjo začelo tudi nacistično preganjanje Judov. Najhuje je bilo na območju Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki sta bili pod nemško okupacijsko upravo. Italijanski okupatorji so zasedli večji del Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano, Madžari pa Prekmurje.

6. aprila 1941 se je z napadom sil osi na Jugoslavijo nacistično preganjanje z vso silovitostjo razširilo na Jude iz okupirane Spodnje Štajerske in Gorenjske. Tamkajšnji tuji Judje so bili pred prihodom v Slovenijo že deležni različnih oblik preganjanja, zaradi katerih so se odločili izseliti se iz svoje matične države oz. niso imeli nobenega razloga, da bi se tja nekoč vrnili. V Nemčiji, Avstriji in na Češkem so jih do takrat uspešno oropali ne le vseh državljanskih in človekovih pravic, temveč v veliki meri tudi njihove gospodarske eksistence.⁴ Z nemškimi osvajalnimi pohodi po Evropi po letu 1939 se je preganjanje Judov preneslo tudi na zasedena ozemlja. Na okupiranem poljskem ozemlju so bila vedno bolj ogrožena celo njihova življenja. Tudi nemške zaveznice so že pred vojno kot po tekočem traku sprejemale antisemitsko zakonodajo, s katero so drastično omejile pravice domačih Judov. Tako sta tudi sosednji Italija in Madžarska po letu 1938 Judom vse bolj omejevali državljanske pravice in možnost svobodnega gospodarskega udejstvovanja. V tem pogledu je bilo jugoslovanskim Judom prizaneseno vse do oktobra 1940, ko je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi. Z eno so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, na višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskih prebivalcev v krajih, kjer so šole delovale. Z drugo uredbo so Judom prepovedali odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov. Zlasti druga uredba je prizadela kar nekaj judovskih trgovcev. Po drugi strani pa »numerus clausus« za judovske učence in študente praktično ni veljal dovolj dolgo, da bi lahko pokazal svojo pravo moč, ki bi jo imel predvsem v okoljih z večjo koncentracijo judovskega prebivalstva. Tako je moralo npr. kar nekaj judovskih dijakov zapustiti gimnazijo v Murski Soboti.⁵

slabega, torej tiranskega in agresivnega očeta. Za razvoj moralne razsodnosti mu je manjkal dobri oče, s katerim bi se pozitivno identificiral,« označuje Hitlerja teoretski psihoanalitik mag. Roman Vodeb. Prim. Nika VISTOROPSKI, Podpovprečen mož z nadpovprečnim seksapilom: Psihološki profil Adolfa Hitlerja, *Oma*, Ljubljana, 31. 10. 2012.

4 Andrej PANČUR, *Judovska skupnost Slovenije na predvečer holokavsta*, Celje 2011, str. 5–6 (prim. Andrej PANČUR, Marko ZAJC, Andrej STUDEN, Zdenko ČEPIČ, Damjan HANČIČ, Renato PODBERSIČ, *Preganjanje judovskega prebivalstva, v: Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, INZ, Ljubljana 2008).

5 Marjan TOŠ, *Holokavst in zgodovinski spomin na slovenske Jude*, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013, str. 9–18.

Uredbi sta jugoslovanskim Judom napovedovali negotovo prihodnost, z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije pa se je izkazala za še veliko bolj črno. Nič čudnega torej, da so nekateri štajerski Judje zbežali pred hitro prodirajočo nemško vojsko, še preden je dejansko zasedla kraj njihovega bivanja. Med njimi je bil tudi celjski industrialec Henrik Weinberger.⁶ Drugi so zbežali nekaj dni kasneje, še preden bi jih okupator lahko aretiral. Kranjski judovski tovarnar Artur Heller se je tako 27. aprila 1941 skupaj z družino preprosto usedel na vlak in se odpeljal v Ljubljano, ki je bila na italijanskem okupacijskem ozemlju. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev z nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije ter vedno več iz Hrvaške. Nekateri so za izhod iz Spodnje Štajerske dobili celo dovoljenje nemških okupacijskih oblasti. Tako je konec aprila v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili prej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem. Do maja naj bi jih od tam prišlo skupaj že 108. Ti Judje so se samo pridružili velikemu valu slovenskih beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so pred nemškim preganjanjem bežali na italijansko okupacijsko območje. Do leta 1943 je bila stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi z nasiljem nacistične Nemčije izredno majhna. Ob italijanski kapitulaciji je bilo v Ljubljani malo tujih Judov in nekaj Judov z nekdanjim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi jih je bilo tudi veliko pokristjanjenih oz. so živeli v mešanih zakonih. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem (posledice preganjanja so bile usodne za obe skupnosti, saj je bilo v holokavstu uničenih 764 Judov s Tržaškega in 45 Judov z Goriškega), septembra 1944 so aretirali še 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov iz Ljubljane in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Relativno malo so še vedno poznane usode mariborskih predvojnih Judov. Večina se jih je sicer umaknila, tisti, ki so ostali, pa so kmalu postali žrtve holokavsta. Najbolje sta raziskani znani mariborski judovski družini Singer in Kohnstein. Po nemški okupaciji Maribora so družinama najprej odvzeli večino premoženja ter ju v začetku septembra 1941 izgnali iz Spodnje Štajerske. Njuni člani so zatočišče našli v takratnem madžarskem Medžimurju, kjer je od leta 1935 živel Emil Kohnstein z družino, sicer brat mariborskega Juda Arnošta Kohnsteina. Že leta 1941 so se soočili z ukrepi zadnje stopnje uničevanja Judov: ustaši so julija ali avgusta v Jadovnu v Liki ubili Nikolo, sina Eugena Singerja. Viljem, ki se je po letu 1937 preselil v Prago, je bil novembra odpeljan v geto Terezín.⁷ A večina članov omenjenih mariborskih judovskih družin je preživela vse do aprilskih aretacij leta 1944, ko so se začeli množični pomori Judov po celi takratni Madžarski. Člani družin

6 Damjan HANČIČ, Renato PODBERSIČ, *Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem*, v: *Hitlerjeva dolga senca*, Celovec 2007, str. 179–180.

7 Podatke o obeh znanih mariborskih judovskih družinah je zbral in obdelal Boris Hajdinjak, profesor zgodovine na Prvi gimnaziji v Mariboru. Njihovo usodo je predstavil na predavanjih v Mariboru, Murski Soboti, Celju in Ljubljani v letih med 2011 in 2015. Te mariborske žrtve holokavsta so v mestu dobile »tlakovce spomina«. Akcijo za postavitev je vodil CJKD Sinagoga Maribor leta 2012. Na slovesni otvoritvi je sodeloval tudi takratni predsednik republike dr. Danilo Türk.

Kohnstein in Singer so bili aretirani 26. aprila 1944, do srede maja zaprti v getu Nagykanizsa in najverjetneje 21. ali 22. maja 1944 odpeljani v Auschwitz. Po prihodu v taborišče je takoj sledila zloglasna selekcija: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, kar je tedaj zaradi izredno množičnega prihoda madžarskih Judov pomenilo okoli 75 odstotkov vseh prispelih. Tako so na levo odšli Arnošt, Olga, Rudolf in Milica Kohnstein ter Marija, Erna in Milan Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena.

Spomladi 1944 so bili v kontekstu množičnih deportacij Judov na Madžarskem na udaru tudi prekmurski Judje.⁸ Poudariti je treba, da so Madžari sicer izvajali protijudovsko politiko in ukrepe, holokavsta pa vse do leta 1944 ne.⁹ Popolnoma drugačna, ostra in radikalna politika zoper Jude na Madžarskem se je začela po vkorakanju nemških čet 19. marca 1944. Takrat je bila postavljena Nemčiji naklonjena oblast, ki je začela sistematično preganjati in uničevati Jude in v tem kontekstu je bila skoraj docela uničena tudi predvojna judovska skupnost v Prekmurju. Prvi val aretacij Judov v Prekmurju se je zgodil 26. aprila 1944, ko so odpeljali Jude iz Lendave in Murske Sobot. Drugi, manjši val je bil maja, tretji pa oktobra 1944. Aretacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije. Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirale 387 Judov, jih prek Čakovca odpeljale v začasni judovski geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz-Birkenau. Novembra 1944 so aretirali še zadnjo, manjšo skupino prekmurskih Judov, ki so jim pred tem prizanesli.¹⁰ Zgodilo se je natančno tisto, kar so mnogi napovedovali in tudi slutili. Deportacije in holokavst so bili v Prekmurju najbolj učinkoviti in katastrofalni, saj je bila Hitlerjeva zahteva o dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov iz javnega in družbenega spomina. »Endlösung«¹¹ v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje,

8 Termin »prekmurski Judje« je uporabljen kot geografsko določljivejši in ne pomeni nikakršne slabšalnice ali morebitne negacije dejstva, da so to bili naši ljudje, Slovenci torej, ki so sobivali z večinskim nejudovskim prebivalstvom pokrajine ob Muri. Za uporabo sem se odločil tudi zaradi nekaterih specifičnosti, ki so odlikovale Jude v tej včasih odmaknjeni slovenski pokrajini, ki so ji prav Judje dali veliko gospodarskih in s tem tudi kulturno-duhovnih spodbud.

9 Vse do leta 1944 so Judje na Madžarskem v bistvu živeli v senci dogodkov druge svetovne vojne, saj oblast ni dovoljevala, da bi se Nemci vmešavali v madžarske notranje zadeve. V začetku aprila 1944 pa so izšli ostri zakoni proti Judom, ki so zajeli tudi prekmursko judovsko populacijo (prim. Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije, arhiv CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2007, str. 44).

10 Čeprav se številke nekoliko razlikujejo, nesporno drži ocena, da so aprila 1944 iz Murske Sobot, Lendave, Beltincev in okoliških vasi odpeljali 300 Judov (prim. Oto LUTHAR, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012, str. 75; Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, ZRC SAZU, Ljubljana 2012, str. 73). Po zadnjih raziskavah je prvi, aprilski val deportacij Judov iz Prekmurja zajemal 367 Judov (prim. Marjan TOŠ, *Otroci med holokavstom*, referat za 36. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli 18.–20. 10. 2012, rokopis, arhiv CJKD Sinagoga Maribor). Boris Hajdinjak, ki se sicer ukvarja s proučevanjem holokavsta v Mariboru, navaja, da naj bi bilo iz Prekmurja in Medžimurja skupaj deportiranih 672 ljudi (pri tem ne navaja eksplicitno Judov in se pri številki sklicuje na Nemeth-Paskyja; prim. LUTHAR 2012, str. 75).

11 »Endlösung« (die Endlösung der Judenfrage) – »dokončna rešitev judovskega vprašanja«. Izraz je skoval Adolf Eichmann, odločitev o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« pa je sprejela

izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtnitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »lahko pohvalijo« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 odstotka Judov. Skupaj je bilo doslej na območju Slovenije ugotovljenih 558 žrtev holokavsta, od tega 481 v koncentracijskih taboriščih.¹² Med njimi je bilo tudi 69 otrok. Od skupnega števila vseh žrtev holokavsta na Slovenskem jih je bilo 392 iz Prekmurja. Od 481 Judov, kolikor jih je umrlo v koncentracijskih taboriščih, jih je kar 430 svojo pot končalo v taborišču Auschwitz-Birkenau.¹³

Splošno znani medel odziv Evropejcev na holokavst je dosegel hkrati najgloblje dno popolne izprijenosti in najvišje vrhove heroizma.¹⁴ Leta 1943 je poljsko odporniško gibanje ustanovilo organizacijo *Żegota*, ki je pomagala reševati Jude. Kakih 150.000 ali 5 odstotkov jih je preživelo, skritih po hlevih in v kletih, v samostanih, s ponarejenimi dokumenti ali v gozdovih. V Romuniji, kjer sta vojska in policija čisto sami pobili na stotine tisočev Judov, se je vlada nazadnje vendarle uprla, ko bi morala romunske Jude izročiti nacistom. V Franciji je vichyjski režim vodil lastna

skupina nacističnih veljakov pod vodstvom Reinharda Heydricha v berlinskem predmestju Wannsee 20. januarja 1942. Izraz je oznaka za pregon in poboj Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je zasedla nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha. Izraz »dokončna rešitev judovskega vprašanja« se je prvič pojavil 12. marca 1941 pri Adolfu Eichmannu, vodji preselitvenega in judovskega oddelka, najbolj znanega po kratki Oddelek IV B 4 RSHA, in 29. maja 1941 v ukazu rajhovske varnostne službe gestapovskim organom kot napotek za »prihajajočo dokončno rešitev judovskega vprašanja«.

12 *Žrtve vojne in revolucije*, zbornik, Državni svet Republike Slovenije, Ljubljana 2005; Vida DEŽELAK BARIČ, *Žrtve vojne 1941–1945 in zaradi nje na Slovenskem*, nacionalna zbirka podatkov, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana. Podatki o številu žrtev holokavsta za Slovenijo še niso dokončni. K judovskim žrtvam holokavsta bo treba prišteti še romske žrtve holokavsta. Gre za porajmos ali pozabljeni holokavst, s katerim se raziskovalci soočajo šele v zadnjih petih letih.

13 Ko govorimo o žrtvah holokavsta, se v novejšem času v Sloveniji soočamo z mnogimi pomotami pri vključevanju slovenskih nejudovskih žrtev med žrtve holokavsta. Največkrat se pojavljajo v revijalnem tisku in publicističnih zapisih, v katerih je vse več t. i. popularne interpretacije druge svetovne vojne v Sloveniji. Domače žrtve, predvsem taboriščnike, pogosto prištevajo med žrtve holokavsta, kar je napačno. Gre za neke vrste simbolno združevanje z Judi («za nacizem smo bili vsi Judje, holokavst ni bil izvršen samo nad Judi, ampak tudi nad nami. Tudi Slovence so obravnavali enako kot Jude ...»). Takšno poenostavljanje in enačenje je najmanj nekorektno in seveda znanstveno zelo sporno. Povsem po nepotrebnem vnaša nemir zlasti med mlajše, ki se za to temno poglavje 20. stoletja tudi v Sloveniji vse bolj zanimajo. Lahko se celo strinjamo, da gre za orodje zlorabljanja ali občasnega obračunavanja v lokalni (državni) politiki.

14 Evropa in svet sta dobro poznala Hitlerjeve namere že pred vzponom na vrh tretjega rajha. A potem, ko je bil že na vrhu, poti nazaj ni bilo več. Naglo je odstranil vse tekmece in nasprotnike in odločno začel uresničevati načrt politike »rase gospodarjev« (*Herremolk*). Nosilci človeškega »kulturnega razvoja« naj bi bili v njegovem času arijci. Najsilnejši nasprotnik arijca je bil Jud. Judje so bili smrtni sovražniki, *Todfeinde*. Hitler je verjel v železno logiko »rasne čistosti«. Njegov odkriti rasizem je spremljala še vera v kolektivizem, ki so ga pogosto opisovali z nejasnimi izrazi, npr. »čredni nagon«. Hitlerjev rasistični nacionalizem je nemudoma privedel do uvedbe antisemitskih ukrepov. Pred julijem 1941 ni bilo množičnega pobijanja Judov, 3. julija 1941 pa je Hermann Göring izdal ukaz vodji RSHA, naj pripravi »končno rešitev«. O tem je od Hitlerja prejel izrecna osebna navodila: »Treba je opustiti vsako obotavljanje, ukazana je politika uničenja.« (prim. Norman DAVIES, *Zgodovina Evrope*, Ljubljana 2013, str. 952).

grozljiva koncentracijska taborišča. Vodilno vlogo pri zbiranju Judov je imela lokalna policija. Pri tem so razlikovali med »tujimi« judovskimi begunci in »domačimi« Judi. Od francoskih Judov jih je le 8 odstotkov izgubilo življenje. Na Nizozemskem je bila kljub odločnemu odporišskemu gibanju pobita večina Judov. Najbolj na »varnem« so bili Judje v fašistični Italiji, Španiji in na Portugalskem. Medla je bila odzivnost Vatikana. Kritiki papeža Pija XII. menijo, da je bil do judovske tragedije preprosto ravnodušen.¹⁵ Holokavst ni nobene evropske države zaznamoval bolj kot Poljsko. Tisočletno bivanje Judov na Poljskem je bilo dobesedno uničeno. Iztrgan je bil pomemben del poljskega prebivalstva in kulture. Ponižujoča je tudi dediščina medsebojnega obtoževanja in sodelovanja Poljakov pri realizaciji »dokončne rešitve«. Znani so primeri »podmazovalcev« (»szmalcownicy«) na Poljskem, ki so ubežne Jude (in tudi pripadnike odporiškega gibanja) prodajali gestapu.¹⁶ A znani so tudi mnogi drugi, ki so tvegali lastno življenje in življenja svojih družin, da bi preganjane Jude rešili pred popolno pogubo. Najdemo jih tako rekoč v vseh evropskih državah, tudi v Sloveniji, in večina med njimi je v spominskem centru Yad Vashem v Jeruzalemu dobila naziv pravičnik med narodi.¹⁷ To so bili čisto navadni, »mali« ljudje, ki so poskušali narediti vse, da bi rešili vsaj nekaj judovskih življenj, zlasti otrok in mladine. Med njimi pa se je našlo tudi več diplomatov, npr. švicarski diplomat Carl Lutz, ki je na Madžarskem ustanovil legendarno *Stekleno hišo* (o njej je bila na ogled razstava v mariborski Sinagogi) in v njej skrival Jude pred uničenjem. Tisočem Judov je pomagal organizirati pobege in jih rešil gotove smrti. Herojska je tudi zgodba švedskega diplomata Raoula Wallenberga, prav tako na Madžarskem, ki je rešil na tisoče Judov in bil za plemenitost »nagrajen« tako, da je izginil po sovjetski osvoboditvi Budimpešte. In še se najdejo podobne zgodbe. Slovenski pravičniki so pisali drobnejše, a zato nič manj plemenite zgodbe in reševali Jude tam, kjer se je to dalo. Večina jih je delovala na območju nekdanje Jugoslavije, nekaj pa tudi v okupirani Sloveniji, npr. mariborski obmejni policijski komisar Uroš Žun. Ali pa štajerski duhovnik Andrej Tumpelj v Beogradu in primorska Slovenka Zora Pičulin v Makedoniji. In diplomat France Punčuh v Varšavi na Poljskem. Šele zdaj počasi spoznavamo njihova dejanja, ki so vredna vsega spoštovanja in trajnega spomina. In na svetlo prihajajo tudi najnovejša odkritja iz Prekmurja, kjer je prof. Boris Hajdinjak odkril posameznike, ki bi si zaslužili naziv pravičnika med narodi. Omenja Aleksandra Žilavca, pa Franca in Jožefa Fartelja. Ta imena je potrdila tudi še živa priča iz taborišča smrti Erika Fürst iz Murske Sobote, ki je preživela Auschwitz. Predlog za priznanje je že romal v Yad Vashem, kjer ga proučuje tudi ena največjih poznavalk holokavsta na območju nekdanje Jugoslavije Miriam Steiner Aviezer. V Prekmurju se omenja tudi ime Jurija Kontlerja, čigar dejanja v dobro Judov bo treba

15 DAVIES 2013, str. 957.

16 Gestapo – *Geheime Staatspolizei* (nemška »tajna državna policija«). Nastala je iz pruske tajne državne policije, ki je bila nacionalsocialistično usmerjena že leta 1932. Poleg SS je bil gestapo najpomembnejše orodje nacističnega terorja med drugo svetovno vojno, še posebej pri preganjanju in množičnem uničevanju Judov.

17 Zadnje čase se namesto tega izraza tudi v slovenski strokovni literaturi že uporablja izraz pravični.

še podrobneje raziskati. Na zidu časti v Vrtni pravičnikov v Yad Vashemu so vklesana imena slovenskih pravičnikov med narodi: Uroš Žun, Ivan Breskvar, Ivan in Ljubica Župančič, Zora Pičulin, Andrej Tumpej in France Punčuh. Med naše pravičnike lahko štejemo še Olgo Rajšek Neumann in Martino Levec Marković, ki sta uvrščeni na seznam hrvaških oz. srbskih pravičnikov med narodi. A to ne spremeni plemenitosti dejanj naših pravičnikov, med katerimi bo kmalu tudi diplomat Ciril Kotnik, ki je reševal Jude v Rimu, in primorski učitelj iz Solkana Andrej Vendramin, ki je pomagal Judom v Nonantoli pri Modeni. Še vedno pa je skoraj docela prezrto organizirano reševanje Judov zlasti iz NDH na italijansko zasedbeno ozemlje v Sloveniji. Potekalo je na območju Metlike prek reke Kolpe, v njem pa so sodelovali Belokranjke in Belokranjci. Med letoma 1997 in 1999 je o tem na podlagi podatkov, pridobljenih od lokalnih informatorjev, nekaj podlistkov z naslovom *Zapis za novejšo zgodovino naših krajev* v lokalnem osrednjem glasilu *Dolenjski list* objavil Ciril Plut, tudi sam udeleženec teh reševalnih akcij. Reševanje, ki ga je na hrvaški strani organiziral zdravnik iz vasi Ribnik, na slovensko stran pa so begunce prepeljevali s čolni in jim nudili prvo zatočišče v vasi Krasinec, je potekalo prek vasi Klošter pri Gradu in Dobravce proti Ljubljani. V Ljubljani je bila organizirana ilegala, ki je begunce sprejemala, jih razpršila in poskrbela za nastanitev. Ciril Plut je popisal več tovrstnih akcij, poznal je tudi usodo nekaterih rešenih ljudi, ki so se po rešitvi zatekli v partizanske vrste. Njegova skupna ocena je, da so domačini, Belokranjke in Belokranjci, v letih 1941 in 1942 rešili okrog sto dvajset judovskih beguncev. Med rešitelji so posamezniki, ki bi gotovo zaslužili naziv pravičnik med narodi.

Po zaslugi Cirila Pluta tako vemo, da je bil koordinator prebegov na hrvaški strani večinoma zdravnik Štrajcer iz vasi Ribnik. Ubežne družine iz Zagreba, Karlovca in drugih krajev NDH je spravil do obmejnih vasi Pravotina ter Mala in Velika Paka, od koder so jih domačini, med njimi Janko Milavec, s čolnom prepeljali na slovensko stran. Nekateri ubežniki so prvo zatočišče našli v vasi Krasinec, na domačiji Karline Jakovčič in njene sorodnice Bare. Po Plutovih podatkih naj bi bilo tako rešenih »vsaj štirideset Židov«. Obe gostiteljici sta jih spremljali na poti prek Kloštra pri Gradu, kjer je bila železniška postaja, proti Ljubljani. V enem primeru je pri reševanju ubežnikov sodeloval tudi njun sovaščan, dvajsetletni Tone Pezdirc, sin župana vasi Gradac, ki je skupino dvajsetih Judov prepeljal na železniško postajo Dobravce. Na postajo in kasneje na vlaku je ubežnike, ki so prihajali k družini Jakovčič, večkrat spremljal tudi Ciril Plut sam. V Ljubljani pri Nebotičniku je begunce prevzel »vedno drug človek«, Plut pa se je vsakokrat še isti dan vrnil v Belo krajino. Na vlaku so se ubežne judovske družine srečevale z drugimi begunci, ki so vstopili na postaji v Metliki in v že omenjenih Dobravcih. Plut se spominja, da so se med seboj poznali, zaradi česar je sklepal, da je tudi tem beguncem pri pobegu pomagal dr. Štrajcer s svojimi sorodniki in sovaščani. Med slednjimi Plut omenja Iva Štrajcerja iz Velike Pake, ki je begunce najprej s čolnom prepeljal čez reko, nato pa spremil do vasi Griblje, kjer jih je »izročil« kmetu Alojzu Brincu. Brinc jih je običajno odpeljal do gostilne Makar v Metliki. Od tam so pot nadaljevali z vlakom.

Ena izmed poti je potekala tudi prek Križevske vasi. Ker tudi tam ni bilo niti mostu niti broda, so begunci Kolpo prečkali v plitvini pod jezom, ki je uravnaval pretok vode za tamkajšnji mlin. Po prehodu meje so prebežniki nekaj dni ostali pri vaščanih Križevske vasi, nato pa so z vlakom nadaljevali pot do Ljubljane. O tem je Plutu pripovedoval domačin Ivan Avguštin, ki je podobno kot Franc Kočever iz Bereče vasi prav tako vsaj enkrat pomagal ubežnim družinam. Kočever je na skupino štirih judovskih vrstnikov, Arona, Davida, Saro in Goldo, naletel maja 1942, in sicer za domačim skednjem, kamor so se zatekli zato, ker si je Sara izpahnila nogo. Za poškodovanko je v hiši poskrbela Frančeva mati Neža Kočever, znana vaška babica, preostali pa so dobra dva tedna preživeli v bližnjem gozdu. Ko je Sara znova lahko hodila, je Franc vse štiri ubežnike odpeljal k partizanom v Brezovo reber. Slabi dve leti kasneje je Arona in Saro srečal na partizanskem mitingu, kjer sta nastopala kot člana kulturne skupine neke hrvaške partizanske enote. Ob tej priložnosti mu je Aron povedal, da sta se hrvaškimi partizanom pridružila tudi Golda in David. Manj sreče je imela trojica beguncev, ki se je konec leta 1941 zatekla v vas Mrtvice. Dve Judinji in enega Juda zgodnjih srednjih let, ki so živeli pri družini Pešeč, so namreč dobri dve leti po pobegu iz NDH zajeli slovenski domobranci in hrvaški ustaši. Gospodarja so prisilili, da jih je skupaj s prtljago z vozom odpeljal v hrvaško vas Drmiči. Tam se je za njimi izgubila vsaka sled, Jožeta Pešča pa so po nekaj dneh na presenečenje vseh izpustili. V Metliki sta Judom na begu pomagala tudi Leopold Gabrijan in njegova žena, ki je pred poroko živela v Zagrebu. Med kmečkimi družinami, ki so prav tako pomagale beguncem, Plut omenja še družino Matkovič iz Dobravic, Šteforinove iz Božakova, Žuničeve iz vasi Krivoglavice in Vrničarjeve iz vasi Čurile pri Metliki. Judje, ki so beguncem pomagali, so Kolpo prestopali v plitvini pri hrvaških vaseh Brihovo in Mišnici pri sotočju Lahinje in Kolpe ali pri vaseh Primostek, Otok, Bubnjarci in Dolnji Zalog. Eden od Plutovih pripovedovalcev se spominja, da so begunci potovali samo ponoči in da so zaradi tega za pot iz okolice Zagreba do meje potrebovali tudi po štirinajst dni, svoje premoženje pa so prenašali v kovčkih in nahrbtnikih. Njihovi belokranjski gostitelji so jih običajno sprejeli šele po prehodu čez reko. Od tam se je njihova pot praviloma nadaljevala do posameznih kmetij in naprej do železniških postaj. Rešenci se ob toplem zatočišču spominjajo še podarjene hrane, od katere sta se jim v spominu ohranila predvsem kruh in žganje.¹⁸

18 Irena ŠUMI, *Slovenski pravičniki med narodi*, rokopis monografije, ZRC SAZU, Ljubljana, november 2014. Plutov rokopis in faksimile feljtonskega zapisa v Dolenjskem listu hrani tudi arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

Slovenski »Schindlerji« še vedno malo poznani v javnosti

Izraelska država zaznamuje status pravičnikov med narodi na dva načina: še živeče povabi na podelitev naziva in zanje v Aleji pravičnikov v Yad Vashemu posadi drevo, spomin na druge pa ohranja z napisom na stenah (zidu) Vrta pravičnikov med narodi, postavljenega leta 1996. Vodilo pri imenovanju pravičnikov je verz iz Talmuda: »Kdor reši eno življenje, reši ves svet«. Na seznamu pravičnikov je 24.811 ljudi iz 47 držav.¹⁹ Med njimi so tudi slovenski »Schindlerji«, do nedavnega širši javnosti skoraj povsem neznani ljudje, ki so tvegali svoje življenje, da so lahko pomagali reševati Jude.

Ivan Breskvar

Ivan Breskvar, rojen v Ljubljani, se je leta 1931 preselil v Varaždin. Tam si je ustvaril družino in imel tri otroke. V Varaždinu je delal kot tekstilni inženir v tovarni svilenih izdelkov. Zelo hitro je napredoval v vodjo oddelka za tkanje svile. Tam je spoznal Milana Blassa, slovenskega Juda, ki je bil mojster v barvanju svile. Po izbruhu vojne je Varaždin prišel pod nemško oblast in nadzor ustašev. Jeseni leta 1942 so se začele deportacije varaždinskih Judov. Blass zaradi pomembnosti svojega dela ni bil deportiran, na seznamu deportirancev pa so bili njegovi sestri Zdenka Hary in Rena Rosner ter njuna otroka iz Ludbrega na Hrvaškem. Župan Ludbrega je ustaše prepričal, da so izpustili otroke, ki so bili stari manj kot pet let in so imeli sorodnike, ki so se zavezali, da bodo zanje skrbeli. Ko je Blass za to slišal, je pohitel na mesto, kjer so bili zbrani vsi Judje, ter odpeljal petmesečnega Vedrana Haryja in štiriletnega Arturja Rosnerja. Njuni materi sta bili deportirani v Staro Gradiško in nikoli več se niso srečali. Blass, samski moški, ni znal skrbeti za svoja mala nečaka, zato se je odločil poslati ju k družini Kumric v vas Cerje Nebojse, 50 km oddaljeno od Varaždina, kjer bi bila varno skrita. Brez vsakega plačila in le iz svojih humanitarnih nagibov se je Breskvar prostovoljno javil, da otroka spremlja na novi dom. Oblekel se je v pohodniška oblačila in ob zori z Arturjem na kolesu odšel na enodnevno potovanje proti Cerju Nebojse. Nato se je vrnil še po Vedrana. Ker je bilo potovanje polno nevarnosti, je dojenčka skrtil v svoj nahrbtnik, v katerem je izrezal luknjo za otrokovo glavo in roke.

Judovska otroka sta z družino Kumric ostala do konca vojne, ko ju je prevzel stric Blass. Vedran (pozneje Yair Palgi) je kasneje z nekaj sorodniki emigriral v Izrael in se ustalil v kibucu. Postal je doktor psihologije in predavatelj na univerzi v Haifi. Artur je ostal v Varaždinu in se poročil z rešiteljevo hčerko Sonjo Breskvar. 29. januarja 1998 je Yad Vashem Ivana Breskvarja imenoval za pravičnika med narodi.²⁰

¹⁹ Katja ŽELJAN, Slovenskih Schindlerjev sploh ne poznamo, *Delo*, 2. 2. 2014. Po javno dostopnih podatkih je bilo v bazo pravičnikov med narodi v letu 2015 vpisanih že 25.271 oseb (op. ur.); <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> [2. 8. 2015].

²⁰ Miriam STEINER AVIEZER, Pravičniki med narodi, v: *Zgodovina v šoli*, let. 19, št. 1–2/2010, str. 10–11.

Zora Pičulin

Zora Pičulin, poklicna varuška iz Ljubljane, je dobila povabilo za delo na domu družine Gatenjo iz Skopja kot varuška njihovega edinca Shaula. Ko je izbruhnila vojna, je bila Makedonija priključena Bolgariji. 11. marca 1943 so vse Jude zbrali v taborišču Monopol, od tam pa so jih poslali v Treblinko. Prav takrat je dveinpolletni Shaul zbolel za resno infekcijo ušesa. Njegova mati je dobila posebno dovoljenje, da ga lahko odpelje v bolnišnico. Pičulinova se je takrat ponudila, da ona prevzame skrb za Shaula. Sredi noči je Pičulinova odpeljala Shaula iz bolnišnice in se z njim skrila v samostanu v Skopju. To je bil čas, ko so deportirali vsakega Juda, ki so ga našli v mestu, in bolgarski fašisti so neutrudno iskali Jude, ki so poskušali pobegniti. Nune, ki so skrivale judovskega ubežnika, so se bale za svoja lastna življenja, zato so prosile Pičulinovo, naj s Shaulom odideta. Sredi teh grozovitih razmer se je torej Pičulinova s Shaulom znašla brez strehe nad glavo. Tavalala je po Makedoniji in iskala mesto, kjer bi se lahko skrila. Po nekaj dneh se je s Shaulom namestila v gozdu in otroka hranila z jagodami in gobami. Ko sta ubežnika prispela v majhen samostan Letnice, je Pičulinova zaprosila za namestitev zase in za otroka, v zameno pa ponudila, da bo čistila in kuhala. Nune so sprejele njeno ponudbo in kljub težkim razmeram, v katerih je Pičulinova živela in delala, sta s Shaulom ostala v samostanu, ki je bil na samem, od najbližjega mesta oddaljen dve uri hoda.

Po vojni se je Pičulinova s Shaulom vrnila v Skopje in ugotovila, da so pobili večino makedonskih Judov, med njimi tudi Shaulova starša. Ko je judovske oblasti zaprosila za dovoljenje, da bi Shaula posvojila, sta se pojavila sestra dečkove babice Ester Biti in njen mož Hananya. Shaula, ki je imel takrat pet let in je Pičulinovo imenoval mama, sta vzela. Ločitev od Pičulinove je bila za dečka zelo težka. Da bi situacijo nekoliko olajšali, sta Bitijeva Pičulinovo povabila, da pride živeti k njim. Leta 1948 so Bitijevi s Shaulom emigrirali v Izrael. Shaul je še mnogo let ostal v stiku s Pičulinovo. Še naprej jo je imenoval »mama« in jo obiskoval, dokler ni umrla. 15. julija 1975 je Yad Vashem Zoro Pičulin spoznal za pravičnico med narodi.²¹

Uroš Žun

Uroš Žun je bil rojen 6. marca 1903 v Mestu 41 v Radovljici (danes Linhartov trg 14) očetu Valentinu in materi Olgi, roj. Jug. V Radovljici je preživel prvih pet let svojega življenja. Družina se je zaradi očetovega dela veliko selila in nekaj let preživela tudi na Dunaju. Oktobra 1918 se je družina vrnila v Ljubljano. Uroš je kljub materialnemu pomanjkanju nadaljeval šolanje in uspešno diplomiral na Pravni fakulteti. Zaposlil se je v državni upravi in postopoma napredoval do položaja obmejnega policijskega komisarja v Mariboru. Maribor je bil kot obmejno mesto na poti med Dunajem in Trstom oz. Zagrebom pomembna postojanka judovskih beguncev, ki so zlasti po letu 1938 bežali pred nacistično nevarnostjo na območje Kraljevine Jugoslavije. V njej je

21 Marjan TOŠ, Zora Pičulin – Primorka, ki je reševala judovske otroke v Makedoniji, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust III*, Maribor 2014, str. 87–95.

veljala antisemitska zakonodaja. Tistim Judom, ki so pred nacističnim preganjanjem pribežali na jugoslovanska tla, je onemogočala nadaljnji beg čez jugoslovanske meje. Žun je bil zelo dobro informiran o vsem, kar se je dogajalo v Avstriji, saj je bil s tamkajšnjimi kolegi v vsakodnevem stiku. Uroš Žun je leta 1940 dobesedno tvegala življenje, ko je pomagal 16 judovskim mladenkam pri begu pred nacističnim preganjanjem. Kot komisar obmejne policije je mladenke odpeljal k sebi domov, jih nahranil in poskrbel za varno namestitev. Uredil jim je vso dokumentacijo in se povezal z judovsko skupnostjo v Zagrebu. Nemci so izvedeli za njegovo delovanje in naklonjenost Judom in so zanj še pred aprilsko okupacijo Jugoslavije leta 1941 razpisali tiralico. Dobro je vedel, da ga v primeru aretacije čaka težka kazen. Zaradi tega je tik pred začetkom vojne skupaj s sinom Igorjem in ženo pobegnil v Zagreb in se tam skrival z lažnimi ustaškimi dokumenti NDH. Po njegovem pobegu in nemški zasedbi Maribora so okupacijske oblasti aprila 1941 po zidovih hiš na glavnih ulicah Maribora celo razobesile plakate in obljubljale 100.000 mark nagrade tistemu, ki bi ga prijavil. Čeprav je mnogo Mariborčanov vedelo, da je Žun rešil judovska dekleta, nekateri pa celo, kje je, ga ni prijavil nihče. V Zagrebu so Žunovi postali begunci. V mestu je zanje kmalu postalo prenevarno, zato so se selili iz kraja v kraj, da bi se izognili nevarnosti aretacije. V Maribor se Uroš Žun ni več vrnil, pač pa je odšel v Trst, kjer je delal kot lektor pri nekem časopisu. Aktivno je namreč obvladal več jezikov, kar mu je pomagalo pri prebijanju skozi življenje. Iz Trsta se je nato vrnil v Ljubljano in tam živel mirno in skromno življenje. Zaposlen je bil kot profesor na Ekonomski srednji šoli in na Tehnični srednji šoli v Ljubljani. Dijaki so ga imeli radi in so ga nadvse spoštovali. Umril je 4. maja 1977 v Ljubljani. Njegovih plemenitih dejanj pred vojno in med njo, zlasti še reševanja judovskih beguncev v Mariboru, so se spomnili šele leta 1986, ko je bil uvrščen med pravičnike med narodi. Priznanje in medaljo pravičnika med narodi je za pokojnega očeta Uroša Žuna sprejel sin Igor. V Yad Vashemu je ime Uroša Žuna vklesano v kamniti zid v Vrtni pravičnikov. Na slovesnosti v Izraelu je bila večina deklet, ki jih je Uroš rešil pred nacističnim pogromom.²²

Ivan in Ljubica Župančič

Poleti leta 1942, leto dni po ustanovitvi NDH in na vrhuncu politike preganjanja in deportacij Judov, Romov in Srbov, so devetletnega Dana Stockhamerja odpeljali na dom Ivana in Ljubice Župančič v Banjaluki.

Družina Stockhamer, starša in dva otroka, so pred vojno živeli v Novi Gradiški. Po nemški okupaciji Jugoslavije aprila 1941 sta bila Danov oče in stric Zlatko Neumann internirana v Nemčijo. Gospa Stockhamer je z obema otrokoma šla živeti k očetu dr. Juliusu Neumannu v Pakrac, v upanju, da bodo tam vsi na varnem. Decembra so bili gospa Stockhamer, njena mačeha in Dan deportirani v taborišče Stara Gradiška in od tam v taborišče Đakovo; Danova sestra je zaradi otroške paralize umrla le nekaj dni pred deportacijo.

22 Marjan TOŠ, Reševanje Judov preko Maribora v letih 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013, str. 94–105.

Neka ženska iz Pakraca, najverjetneje pacientka dr. Neumanna, ki je prinašala pisma in pakete hrane Danovi materi, je dečka iz taborišča odpeljala k njegovemu dedu. Aprila 1942 je bil dr. Neumann deportiran in umorjen v taborišču smrti Jasenovac. Dan je ostal sam s pomočnico, služkinjo v Pakracu. Teta Hana Bijelić, ki je živela v Banjaluki, ga je seznanila s svojima znancema, zakoncema Župančič, stara čez petdeset let. Ivan Župančič je delal v železniškem podjetju. Za Dana sta zakonca Župančič skrbela nekaj mesecev, do jeseni 1942, takrat pa ga je zaročenka Zlatka Neumanna Olga Rajšek, ki je s starši in sestro živela v Zagrebu, vzela na svoj dom. Sosedom so ga predstavili kot sina Olginega strica. Pri Rajškovih je ostal več mesecev, dokler ga sosodje, ki so sodelovali z ustaši, niso izdali. Dana so zaprli. Olga je začela takoj prositi, da bi ga izpustili, in to povsod, kjer bi ji po njenem mnenju lahko pomagali. Šla je tudi k nadškofu Stepincu in po njegovem posredovanju so dečka izpustili. Olga ga je potem dala krstiti in ga namestila v zavetišče za brezdomne otroke. Do konca vojne ga je neprestano obiskovala. Ko sta se Danova oče in stric po osvoboditvi taborišča vrnila, sta ga vzela k sebi. Dan Stockhamer je leta 1958 na univerzi v Zagrebu diplomiral kot zdravnik in se leta 1966 preselil v ZDA. Z Ivanom in Ljubico Župančič je ostal v stikih vse do njune smrti. V pristnih stikih je ostal tudi z Olgo Rajšek, ki se je po vojni poročila z njegovim stricem Zlatkom Neumannom. 9. decembra 2002 je Yad Vashem Ivana in Ljubico Župančič (pa tudi Olgo Rajšek Neumann) razglasil za pravičnika med narodi.²³

Andrej Tumpej

Andrej Tumpej, slovenski redovnik lazarist, organizator in urednik, se je rodil 29. novembra 1886 v Lovrencu na Dravskem polju malemu kmetu Jakobu in Tereziji, roj. Kozoderec. Umril je 5. marca 1973 na Čukarici v Beogradu. V spominu mnogih bo ostal njegov popularni vzdevek »stari Balkanec«, kakor se je tudi sam rad imenoval. V zgodovino se je trajno zapisal z izjemno odločnim značajem neverjetno požrtvovalnega misijonarja in gorečega katoliškega duhovnika, ki je vzbujal občudovanje in spoštovanje vseh, ki so ga poznali ali z njim sodelovali. Andrej Tumpej je bil humano predan vsem ljudem tudi v težkih časih nemške okupacije Jugoslavije med letoma 1941 in 1945. Takoj po okupaciji so Nemci v Srbiji ustanovili posebno upravo, katere naloga je bila »rešiti judovsko vprašanje« do končne likvidacije. Le malo ljudi je imelo dovolj poguma, da so pomagali Judom. To je bilo namreč strogo prepovedano in na velikih razglasih je bilo celo objavljeno opozorilo o strogem kaznovanju vsakega državljanca, ki bi jim nudil zavetišče. Eden tistih, ki so Judom kljub temu nudili vso pomoč, je bil Andrej Tumpej. Brez obotavljanja je pomagal Antoniji Kalef in njenima hčerkama Matildi in Raheli. Vedel je, da krši zakon, saj je bilo vsakomur prepovedano pomagati judovskim družinam. Tumpej je zbral veliko poguma in začel ponarejati dokumente: mama Antonija Kalef je postala Antonija Ograjenšek, hčerka Matilda je dobila ime Lidija, Rahela pa Breda. S tem je trem Judinjam rešil življenje, saj so s ponarejenimi dokumenti živele v Beogradu.

Preselile so se v drugo četrt, saj je bil Dorčol, kjer so živele do tedaj, judovska četrt in nekakšen geto, kjer so se policijske racije vrstile vsak dan. Zelo nevarno je bilo zlasti oktobra in novembra 1941, ko so potekale velike deportacije beograjskih Judov v Sajmište ali t. i. Judenlager Semlin. Takrat so se zatele k župniku Tumpeju in v njegovi župniji našle zatočišče in uteho. O njegovi vlogi pri reševanju Judov piše Miriam Steiner Aviezer in pravi, da to še ni bilo vse, saj je »oče Andrej« pomagal še dvema judovskima dekletoma, sicer sestrama: priskrbel jima je lažni izkaznici, po katerih sta bili Srbkinji. Dekleti sta se prijavili za službo v Nemčiji, na žalost pa so ju na železniški postaji prepoznali. Strahotno so ju mučili in v trenutku slabosti sta odkrili ime človeka, ki jima je pomagal. Upali sta, da jima bo to pomagalo rešiti življenje, toda to se ni zgodilo, saj sta bili obe ustreljeni. Župnika Tumpeja so aretirali in zasliševali, saj so hoteli izvedeti, komu vse je dal lažne dokumente. Kljub strašnemu mučenju pa družine Kalef ni izdal. Družina Kalef je vse življenje ostala v prijateljskih odnosih z župnikom Andrejem Tumpejem. Rahela Kalef je v znak hvaležnosti tudi po končani vojni zadržala ime Breda. Postala je primadona beograjske opere in je velikokrat javno omenjala pogum in humanost rešitelja Andreja Tumpeja. Naziv pravičnik med narodi je dobil po posredovanju nečaka Stanka, ki je leta 1998 po televiziji po naključju spremljal pogovor s pisateljico Miriam Steiner Aviezer. Ta je med drugim govorila o zidu pravičnikov. Glede na dobroto, ki jo je »oče Andrej« pokazal med vojno, se je sorodnikom zdelo pošteno, da bi bil te posthumne zahvale deležen tudi njihov stric Andrej.²⁴

France Punčuh

France/Franjo Punčuh se je rodil v številni družini Leopolda Punčuha, nadučitelja in nekaj časa tudi župana Logatca, in Antonije Punčuh, roj. Žgur. Po Kraljevi državni višji realki v Ljubljani, ki jo je končal junija 1922, je med oktobrom 1922 in oktobrom 1923 opravil vojaško dolžnost v Inženirski podoficirski šoli v Mariboru; od februarja 1925 je imel čin rezervnega inženirskega podporočnika. Šolanje je leta 1923 nadaljeval na Visoki trgovski šoli v Varšavi in jo novembra 1927 končal z diplomsko nalogo z naslovom Agrarna reforma v Jugoslaviji. Že med študijem se je leta 1925 zaposlil v enem od poljskih industrijskih podjetij, kjer je delal do 1. julija 1928, ko se je (kot dnevničar) zaposlil na poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Varšavi, kjer je bil zadolžen za trgovinske in finančne posle. Nekaj časa je bil tudi dopisnik Zavoda za pospeševanje zunanje trgovine. Kljub leta 1931 uspešno opravljenim izpitom za sprejem v državno službo na ministrstvu za zunanje zadeve Kraljevine Jugoslavije, več jezikom, ki jih je obvladal (poleg slovenščine in srbohrvaščine tudi poljščino, nemščino in francoščino), in odličnim priporočilom nadrejenih na poslaništvu redne zaposlitve ni dobil.

24 Marjan TOŠ, Andrej Tumpej – »stari Balkaneč« in slovenski Schindler iz Beograda, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust II*, Maribor 2013, str. 107–115.

Slika 5: France Punčuh

1. januarja 1935 je v Varšavi odprl trgovinsko zastopstvo za nemške pisalne stroje in obenem odpovedal službo na poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Varšavi. Poslanik Lazarević, ki ga je zelo cenil, ga je prepričal, da je, sicer brez formalnega statusa, še naprej delal tudi na poslaništvu. 29. decembra 1937 ga je minister za zunanje zadeve Kraljevine Jugoslavije imenoval za častnega vicekonzula v Varšavi. Leta 1931 se je v Varšavi poročil z Janino Glocer, poljsko Judinjo, in maja 1933 se jima je rodil sin Andrej. V času bivanja v Varšavi je France Punčuh spoznal premožno judovsko družino Konigstein, ki je imela v lasti podjetje za izdelovanje nalivnih peres Kawuska. Ob nemški okupaciji Poljske septembra 1940 in uveljavitvi protijudovskih zakonov je formalno prevzel podjetje Kawuska in tudi premoženje judovske družine Meszorer. Denar je uporabljal za podporo skritim beguncem vse do varšavske vstaje avgusta 1944, ko so se stiki prekinili.²⁵

France Punčuh je begunce skrival tudi v svojem stanovanju na ulici Bagatela, v shrambi, kjer je postavil lažni zid. V tem času je v podjetju Kawuska zaposlil Genowefo Olczak in ji s tem omogočil, da je podpirala štiri člane judovske družine Rozenman, ki jih je skrivala; prav tako ji je svetoval z imeni ljudi, ki so ji lahko pomagali pri skrivanju judovskih beguncev. Poleti 1943 je v stanovanju na ulici Bagatela in

25 Eva TOMIČ, Iskra, ki vname smodnik, *Delo*, 27. 1. 2014; Polona BALANTIČ, *Jad Vašem: Iskanje 6 milijonov pozabljenih imen*, MMC RTV SLO, 20. 11. 2014; www.mzz.gov.si [26. 9. 2014]; www.sta.si [21. 5. 2015] (prim. Oto LUTHAR, Martin POGAČAR, *Neznane sledi*, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, Ljubljana 2013, str. 24).

v svoji vili v Konstancinu skrival Bianco Rozenman. Preden je bil varšavski geto popolnoma uničen, je od tam spomladi 1943 pomagal pobegniti družini svoje žene, staršema Teofilu in Marti Glocer ter svakinji Evi Lavendel s hčerko Wando, in številnim drugim Judom. V času varšavske vstaje ga je 9. septembra 1944 ubila nemška okupacijska vojska. Pokopan je bil v Varšavi, maja 1971 pa na željo soproge prekopan na pokopališče v Gornjem Logatcu. 15. avgusta 2004 mu je Yad Vashem za zasluge pri reševanju Judov v Varšavi podelil naziv pravičnik med narodi. Priznanje je zanj prevzel sin Andrej.²⁶

Martina Levec Marković

Slovenka iz Zemuna je priznanje pravičnice med narodi dobila leta 2000, pol leta pred smrtjo. Na podelitvi je bilo rečeno, da gre za hrabro Srbkinjo, ona pa je voditeljico programa popravila in povedala, da je v resnici Slovenka. Vodijo jo na seznamu srbskih pravičnikov med narodi. Hči Vera Marković se spominja, da je imela mama Martina dva brata, ki sta oba odšla v tujino, starejši v Sovjetsko zvezo, kjer je izginil, mlajši pa v Avstrijo. Slednji je po vojni z družino živel v Nemčiji. Martina je pred smrtjo, s katero so ji grozili ustaši, leta 1943 zbežala k partizanom v Srem. Sodelovala je v zaključnih bojih za osvoboditev Novega Sada. V tem mestu je bila nekaj časa novinarka *Slobodne Vojvodine*. Kot novinarka je spoznala vodilne vojvodinske komuniste, žal pa je doma naletela na popolnoma opustošeno hišo, v kateri so različne delavske družine med začasnim bivanjem pokradle ves inventar njenih staršev. Po vojni se je iz nemškega ujetništva vrnil njen mož, družina pa je okusila vse poti in stranpoti komunistične oblasti, agrarno reformo in nacionalizacijo premoženja, ki ni obšla niti preživelih jugoslovanskih Judov. Z novimi oblastmi je imela precej težav. Morala je celo kopati jarke, čeprav je bila noseča. Trpljenja jo je rešil Danilo Fogel, zemunski Jud. Martina je predavala ruski jezik na zemunski gimnaziji in bila uspešna profesorica. Nato je postala stvardesa pri Jatu, poleg tega pa je učila mlade tujih jezikov, ki jih je dobro obvladovala. Mož je bil gozdarski inženir. Tudi on je bil zaradi kritičnega pogleda na revolucionarno oblast večkrat v nemilosti komunističnih funkcionarjev. Leta 1968 je vsa družina odšla v Maroko, kjer je mož dobil delo gozdarskega inženirja v gozdovih Rifa. Po desetih letih tujine so se vrnil v Zemun. Martina je imela občasne težave z Ozno in Udbo, saj je bila vedno brez dlake na jeziku. Označili so jo celo za sovražnico delovnega ljudstva, kar je bila kar pogosta oznaka za ljudi, ki so mislili s svojo glavo. A nikoli ni klonila in je vse do smrti obdržala pokončno, ponosno držo. Naj kot zanimivost povemo, da je bila Martina Levec, poročena Marković, vnukinja ustanovitelja in urednika *Ljubljanskega zvonu* Frana (Franciška) Levca.²⁷ Martina Levec

26 O slovenskih pravičnikih pripravljata ZRC SAZU iz Ljubljane in Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor spominsko monografijo. Urednica monografije je dr. Irena Šumi, pri njenem nastajanju pa je sodelovala tudi Miriam Steiner Aviezer iz Izraela, po rodu sicer Ljubljančanka. Svojo izkušnjo holokavsta je popisala v knjigi *Vojak z zlatimi gumbi*. Ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta januarja 2015 je pri ZRC SAZU izšla nova izdaja, saj je knjiga povsem pošla. Dobrodošla je zlasti za mlajše bralce, učence v osnovnih šolah.

27 Fran (Francišek) Levec, 4. 7. 1864, Ježica – 2. 12. 1916, Ljubljana. Bil je velik literarni

Marković je prejela visoko priznanje judovske države Izrael za pomoč zemunskim Judom leta 1942. 27. julija tega leta so ustaške oblasti izvedle aretacije zemunskih Judov, da bi jih odpeljali v taborišči Jasenovac in Stara Gradiška. Trije med njimi, brata Benko in Josip Beherano ter Danilo Fogel, so se aretacijam izognili, saj so našli varno zatočišče v hiši Martine Levec. Niso mogli verjeti, da so na varnem v hiši z dvema stanovanjema, v kateri so stanovali kar štirje visoki nacistični oficirji, eden med njimi je bil celo poveljnik letališča v Zemunu. Martina je znala poskrbeti za varnost; streči je morala nemškimi oficirjem, poleg tega pa varovati tri rešene Jude. Benko je s ponarejenimi dokumenti iz Zemuna kmalu odšel v Beograd, Josip in Danilo pa sta se po mesecu dni skrivanja pri Martini prebela do najbližjega partizanskega odreda v Sremu.²⁸ Martina je zaradi skrivanja tvegala lastno življenje, a je vsem trem rešenim Judom pomagala na varno. Svojega pogumnega dejanja nikoli ni javno poudarjala, zato pa je bila nanj toliko bolj ponosna.²⁹

Slika 6: Martina Levec Marković

zgodovinar, esejist in slovaropisec. Leta 1882 je postal odbornik Slovenske matice in bil 20 let na čelu njenega literarnega odseka. Med letoma 1882 in 1892 je bil prvi podpredsednik Slovenske matice in nato v letih od 1893 do 1907 njen predsednik. Leta 1907 je iz odbora Slovenske matice izstopil. Pod njegovim vodstvom je Matica dosegla izjemno nagel in vsestranski razvoj in ugled.

28 V partizane je odšlo 4572 jugoslovanskih Judov, kar je 6 odstotkov vseh Judov, ki so pred letom 1941 živeli v Kraljevini Jugoslaviji. Med judovskimi udeleženci NOB je bilo 10 narodnih herojev in 149 nosilcev spomenice 1941. Eden najbolj zanih udeležencev NOB je bil visok partijski funkcionar in tesen Titov sodelavec Moša Pijade, sicer tudi predvojni jugoslovanski komunist.

29 Verica Marković, Zemun, pismo Marjanu Tošu, januar 2015. Pismo hrani avtor. O slovenskih pravičnikih glej tudi: Marjan TOŠ, Slovenski pravičniki med pozabo in spominom, v: *Vsako leto eno ime: Marko Rosner*, CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2015, str. 10–13.

Ko je bila na začetku leta 1941 dokončno izdana prepoved odhoda iz rajha vsem Judom, so na pritisk Nemčije popolnoma zaprli tudi jugoslovanske državne meje. Kršitve te odredbe so bile strogo kaznovane. Od tedaj dalje je bilo reševanje Judov na plečih sočutnih in nenavadno pogumnih žensk in moških, ki so ogrozili lastno življenje, da so posamezne Jude rešili gotove smrti. Njihova dejanja so primer poguma in velike plemenitosti, saj so tvegali lastno življenje, da bi rešili vsaj nekaj judovskih družin, žena in otrok. Gre torej za izjemno junaštvo, požrtvovalnost in humanost, pa tudi za povsem človeško razumevanje pravice do življenja in obstoja vseh ljudi, tudi tistih, ki so bili stigmatizirani kot drugačni ter zaradi nacistične ideologije in genocidne rasne politike obsojeni na popolno uničenje.

Slovenian Righteous Among the Nations – between oblivion and remembrance

Marjan Toš¹

Key words: *Jews, Holocaust, genocide, Nazism, fascism, concentration camps, racial persecution, Righteous Among the Nations*

Slovenian Jews suffered like all other Jews who experienced the bloody Nazi repression after the Nazis came to power in Germany in 1933 and up to the fall of Nazi Germany in 1945. So what we are talking about are the consequences of an ideology which wished to create an ethically, racially and culturally clean society in the centre of Europe. And it must be emphasized over and over again that it requires courage to remember the Holocaust; to confront the face of this evil openly, without mercy; to suffer due to the inconsolable sorrow of children and parents; to feel the emptiness and loss; to read the incomprehensible testimonies regarding the sick and evil human mind; to retreat to the shadow of doubt which the Holocaust tries to cast on the morality of all humans and nations. We must remember the Holocaust all over again, in order that the greatest evil of the 20th century will never, in any region, happen again.

When the fate of the Jews and Slovenians during the Second World War are discussed, one must be careful not to equate them. If the fate of Slovenians primarily depended on their attitude towards the occupier or the partisan movement (or even towards their opponents from the so-called anti-communist camp), the Jewish population throughout German Europe was sooner or later always and unconditionally sentenced to death.

In Slovenia, anti-Semitism has historical roots, the relevant contents and forms of which originate in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. Radical anti-Semitism was never characteristic for Slovenian circumstances but Slovenian anti-Semitism is a phenomenon in the environment in which it is not autochthonous and does not represent a strong historical heritage. On the Wall of Honour in Yad Vashem, the following names of Slovenian Righteous Among the Nations are engraved: Uroš Žun, Ivan Breskvar, Ivan and Ljubica Župančič, Zora Pičulin, Andrej Tumpej and France Punčuh. One can also regard as Slovenian

1 Dr Marjan Toš, Museum counselor in retirement, Lenart.

Righteous, Olga Rajšek Neumann and Martina Levec Marković who are listed among Croatian and Serbian Righteous respectively. But this does not change the noble actions of our Righteous, one of which will be found in diplomat Ciril Kotnik who rescued the Jews in Rome and also a teacher from Solkan in the Primorska region Andrej Vendramin who helped the Jews in Nonantola near Modena.

Jehovove priče kot žrtve genocida

Franc Kuzmič¹

V prispevku želimo prikazati, da so bili med množičnimi žrtvami holokavsta in genocida poleg Judov in Romov tudi pripadniki verske skupnosti Jehovove priče. Med drugo svetovno vojno jih je bilo v Sloveniji okrog sto. Zaradi verskega prepričanja ter zavračanja nacizma in služenja v njegovih vrstah so prav tako postali žrtve genocida. Po dosedanjih podatkih je v Sloveniji v nacističnem genocidu izginilo 40 odstotkov Jehovovih prič.

Ključne besede: *Jehovove priče, genocid, Slovenci*

Med množičnimi žrtvami holokavsta in genocida so bili poleg Judov in Romov tudi pripadniki verske skupnosti Jehovove priče. Tedanje angleško poimenovanje zanje je bilo Bible students, na nemškem jezikovnem območju ali v srednji Evropi so jih imenovali Bibelforscher, v slovenščini preučevalci Biblije, danes pa so znani z imenom Jehovove priče.²

Zamolčati zločine, zagrešene nad Jehovovimi pričami, in molčati o njih glede na povzročeni hitlerjevski totalitarizem ne bi bilo pošteno, saj je bil davek kaj velik. Sodobni zgodovinarji že priznavajo tudi vrednost in veljavo bibelforšerjev.

Celo izjava samega nacističnega kriminalca Rudolfa Hössa, poveljnika taborišča Auschwitz, je vredna razmisleka o morali; med drugim je namreč zapisal: »*V Sachsenhausnu je bilo kar nekaj Jehovovih prič, ki večinoma niso hotele opravljati vojaške službe; zaradi tega jih je Reichsführer obsodil na smrt kot upornike. Usmrtili so jih v taborišču v prisotnosti vseh drugih ujetnikov in med temi so v prvi vrsti stali njihovi sobratje ... / Dva od njih/ nista hotela biti privezana, tako da bi lahko dvignila roke kvišku k Jehovi, in stala sta pred kolom s sijočim in prevzetim izrazom, na katerem ni bilo nič več človeškega. Pomislil sem, da so morali biti takšni videti zgodnjekrščanski mučenci, ko so jih peljali v areno, da bi jih tam raztrgale zveri ... V vsakdanjem življenju so bili mirni, marljivi in družabni ljudje, tako moški kot ženske, zmeraj pripravljeni pomagati bližnjemu ... V koncentracijskih taboriščih so bili marljivi in vestni delavci, zato so jih lahko pošiljali ven tudi brez nadzornikov. Zavračali pa so prav vse, kar bi lahko imelo kaj skupnega z vojaškimi stvarmi, vojno ... Njihovo medsebojno bratoljubje je bilo ganljivo; skrbeli so drug za drugega in si pomagali na vse mogoče načine.*»³

1 Mag. Franc KUZMIČ, muzejski svetovalec v pokoju, Murska Sobota.

2 Ime Jehovove priče je bilo sprejeto 26. 7. 1931 na zborovanju v Columbusu (Ohio) v ZDA.

3 Rudolf HÖSS, *Comandante militare ad Auschwitz*, Torino 1985, str. 66–71.

Charles Taze Russell,⁴ bogati trgovec z blagom, in njegovi znanci iz Alleghenyja (Pittsburga) v ZDA so bili nezadovoljni z zamegljenimi razlagami doktrin, ki so jih ponujale tradicionalne religije, in duhovno zbegani, zato so leta 1870 oblikovali samostojno skupino za proučevanje Biblije. O določenih vprašanjih so najprej debatirali in naposled sprejeli ustrezen sklep. Leta 1879 so začeli izdajati revijo, zdaj znano z naslovom Stražni stolp,⁵ in v njej objavljali svoje ugotovitve. Gibanje se je kaj hitro razširilo po vsem svetu.

Trdili so, da so moralnim normam hoteli povrniti čistost najzgodnejše krščanske zgodovine, odstraniti »poganske« usedline, ki so se nabrale s stoletji, in poudariti drugačno razumevanje biblijskega sporočila.

V Sloveniji so se preučevalci Biblije pojavili v dvajsetih letih 20. stoletja. V Mariboru naj bi bil to Franc Brand. S tem naukom se je seznanil leta 1920 v Innsbrucku v Avstriji, kjer je delal v frizerski delavnici Richarda Tautza; novi nauk je prevzel skupaj z ženo. Brandu so se v Mariboru pridružili še nekateri, vodstvo skupnosti pa je prevzel Đuro Djamonja. Leta 1930 so organizirali prvi množični krst.

S pomočjo nemških misijonarjev so v nekaj letih v Sloveniji ustanovili več občin. Člana ene od njih sta bila tudi Vinko in Pepica Platajs, slovensko-avstrijski zakonski par. Nacistični teroristi so »brata Platajsa zaradi resnice nasilno usmrtili.«⁶ Leta 1943 je bil namreč Vinko Platajs v Gradcu, tam so ga aretirali in odpeljali v Berlin. Obsodili so ga na smrt in ga 9. oktobra 1944 obglavili.⁷

V obdobju nacistične okupacije je skupina Jehovovih prič v Sloveniji štela več kot 100 ljudi, približno 40 med njimi je bilo kruto preganjanih.

Jehovove priče so bili pripadniki mednarodnega združenja Jehovovih prič. Ker so ideje te skupnosti prihajale iz Amerike – tam je bila ustanovljena, kot je že bilo omenjeno –, so jo v Nemčiji z zakonom prepovedali že leta 1933. Ves greh pripadnikov skupnosti je bil v tem, da so se upirali vojaški službi, obenem pa so vneto pridobivali nove člane, zato so njihova prizadevanja šteli za sovražno dejavnost ameriške propagande.

Ugotovljeno je bilo, da nobena druga verska skupnost pod nacionalsocializmom ni trpela toliko kot prav Jehovove priče.

V taboriščih so Jehovove priče kot zunanje prepoznavno znamenje imele vijoličast trikotnik. V Dachauu so jih začeli zapirati leta 1935. Leta 1937 jih je bilo v tem taborišču 250, 26. aprila 1945 pa le 85, med temi 25 žensk.⁸

4 Charles Taze Russell (1852–1916) je bil rojen v Alleghenyju, danes Pittsburg, v Pensilvaniji. Starša sta bila prezbiteterijanca.

5 Najprej *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*.

6 *Stražni stolp* (ang. izdaja), 15. 2. 1962, str. 123.

7 *Die Vergessenen Opfer der NS-Zeit – Standhaft trotz Verfolgung*, Wien 1999, str. 28.

8 Prim. *Dachau*, zbornik, Ljubljana 1981, str. 49.

Nacizem niti slovenskim Jehovovim pričam ni prizanesel, čeprav jih ni bilo veliko. Iz razpoložljivega gradiva, pisnega in nekaj shranjenega le v spominu pričevalcev, pogledajmo, kdo so bili ti posamezniki in kaj vse so morali pretrpeti.

V Mariboru in okolici je deloval Franc Drozg (1904) iz Slemen na Kozjaku. Izučil se je za kovača. Na Ptuj se je priključil skupini preučevalcev in postal vnet pričevalec. Ker ni podpiral nacizma in je odklonil članstvo v vermanšaftu,⁹ so ga maja 1942 aretirali in odpeljali v Maribor. Obsodili so ga na smrt in ga 8. junija 1942 usmrtili.¹⁰ Ohranjeno je njegovo poslovilno pismo.

Franc Kuplen (1912) iz Andrencev pri Ptuj se je izučil za zidarja. Prišel je v stik z Jehovovimi pričami, in ker ni hotel sprejeti izkaznice Štajerske domovinske zveze (Heimatbund), so ga aprila 1943 aretirali in zaprli, vendar je pobegnil. Po ponovnem prijemu so mu že določili uro ustrelitve, a so ga 19. maja 1944 poslali v Dachau. Čez nekaj mesecev so ga selili v druga taborišča. Umrl naj bi 31. decembra 1944 v satelitskem taborišču Hamburg-Finkenweder, ko so kraj bombardirali zavezniški bombniki.¹¹ Po izjavah nekaterih prič naj bi bil skupaj z drugimi ujetniki ubit na ladji, ki so jo bombardirala zavezniška letala.

Iz Sovjaka je bil Karel Šijanec (1908), po poklicu usnjak. Ker ni hotel prijeti za orožje in se prijaviti kot nemški vojak, so ga aretirali in odpeljali v taborišče Strnišče (Kidričevo), februarja 1944 v mariborske zapore in nato v Dachau. V to taborišče je prispel 24. maja 1944 in bil uvrščen med bibelforšerje. Pozneje je bil premeščen v Buchenwald. Taborišče je preživel.

Verske ideale je med drugo svetovno vojno prav tako močno zagovarjal mesar Martin Kovačec (1910) iz Moškanjcev pri Ptuj. Ker ni hotel vstopiti v Štajersko domovinsko zvezo, so ga aretirali in julija 1942 poslali v koncentracijsko taborišče Mauthausen, od tam pa septembra istega leta v Peggau, nedaleč od Gradca. Tudi Kovačec je internacijo preživel.¹² To so pred kratkim izpričali tisti, ki so ga poznali, kajti zapisano je bilo, da je v Mauthausnu umrl.¹³

9 Nem. Wermanschaft, WM. Moške člane ŠDZ med 18. in 45. letom starosti so vključevali v vermanšaft, pomožno vojaško-policijsko formacijo, ki jo je okupator uporabljal zlasti za obhodno-strazarsko službo in podporo širše zastavljenim akcijam preganjanja partizanskih enot. Osnovne enote vermanšafta so bile čete (Sturm), ki jih je sestavljalo od 150 do 200 mož. Na ravni okrožja so bili organizirani polki (Standarte). Pripadnike vermanšafta so vključevali v osnovno vojaško urjenje ter svetovnonazorski in jezikovni pouk.

10 Milan ŽEVART, Stane TERČAK (ur.), *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*, Maribor 1969, 1978, str. 171; Lojze PENIČ, Bili so zaprti – pregnani – obešeni – ustreljeni – na suženjskem delu – uporni, *Ptujski zbornik*, Ptuj 1962, str. 129–131.

11 Pismo Direkcije Spominskega muzeja Neuengamme (KZ-Gedenkstätte) z dne 5. 9. 2000.

12 Andrea FILIPPINI, *I Bibelforscher e il nazismo: Testimonianze dalla Slovenia = Bibelforšerji in nacizem: Pričevanja iz Slovenije*, Pescara 2002, str. 134.

13 Prim. sezname, izpise in navedke v: France FILIPIČ, *Slovenci v Mauthausnu*, Ljubljana 1998 str. 194.

Osvoboditev je dočakal tudi Anton Papež (1909) iz Šmartnega ob Paki, krojač, ki ga je gestapo zaradi izrazito verske aktivnosti leta 1941 aretiral in obsodil na smrt, vendar ga niso usmrtili. Poslali so ga v taborišče Dachau, nato premestili v Lublin, pa v Auschwitz, Mauthausen in naposled v Gusen. V taboriščih je preživel vsa štiri leta.

Jetništvo je prav tako preživel Milan Konečnik (1912) iz Maribora. Najprej so ga zaprli v Mariboru, leta 1942 pa premestili v Dachau in naposled v Neu-Ulm.

V delovnem taborišču Strnišče se je znašel Rudi Kaube (1913), rojen v Mariboru, ker ni hotel prijeti za orožje.

V okolici Celja je živela družina Kos. Vseh pet članov so zaradi vere aretirali in trije so umrli v koncentracijskih taboriščih. Mater Frančiško (1872) so aretirali leta 1942 in pripeljali v Celje. Čez nekaj tednov so jo odpeljali v Auschwitz in septembra 1942 je v tem taborišču umrla. Hči Cecilija (1904) je bila aretirana na začetku junija 1942 in zaprta v Celju, nekaj časa pa tudi na Ptuj in Borlu. Julija 1942 so jo skupaj s 55 drugimi ženskami poslali v Auschwitz. Umrla je 22. oktobra 1942. Sin Ivan (1914) prav tako ni hotel sprejeti izkaznice Štajerske domovinske zveze, zato so ga leta 1942 aretirali in odpeljali v Mauthausen. Po prepričanju sorodnikov naj bi ga utopili v sodu, polnem vode.

V zaporu je približno šest mesecev prebil Blaž Primožič iz Zgornje Savinjske doline. Ker ni hotel prijeti za orožje, so ga Nemci aretirali in zaprli. Po polletnem zaporu so ga izpustili.

Primožičeva sorodnika Antona in Marijo Primožič so prav tako aretirali zato, ker nista hotela postati člana Štajerske domovinske zveze. Zaprta sta bila v Celju in Mariboru. Tam sta pod pritiskom podpisala izjavo o izstopu iz religije preučevalcev Biblije in nato so ju izpustili.

Vpoklic v oboroženo službo v vermanšaftu je odklonil tudi Ludvik Leskovar (1910) iz Zreč. Leta 1944 so ga zaprli v Strnišču. Uspelo mu je pobegniti, a so ga na begu ujeli, zaprli v Mariboru in marca 1945 odpeljali v Dachau. Taborišča ni preživel.

V vermanšaftu ni hotel sodelovati tudi Milan Orož (1927), prav tako iz Zreč. Iz zapora v Mariboru so ga poslali v internacijo v Dresden. Tam je v tovarni izdeloval bombe, a je zaradi vesti delo bojkotiral, tako da v bombe ni vstavljaj eksploziva. V Dresdnu je ostal do konca vojne.

Na vpoklice na prisilno mobilizacijo se ni odzval niti Franc Sagmeister (1911) iz Trbojn, zato so ga novembra 1944 odpeljali v Nürnberg in ga zaprli. Vojno je preživel.

Alojz Mir (1910) je bil poleti 1943 poslan v Dachau. Dodelili so ga v zunanje taborišče Neu-Ulm. Jetništva ni preživel.

Iz okolice Domžal je bil Marjan Ručigaj (1921), rojen v Količevem. Leta 1942 so ga aretirali in odpeljali v Dravograd. Tam je umrl leta 1945.

V Dravogradu so Nemci zapirali in mučili ljudi na brutalne načine. Ivan Petrov je v publikaciji *Morišče Dravograd* zapisal: »*Danes poznamo vse podrobnosti o zverinskem ravnanju gestapovcev v dravograjskih mučilnicah ... Dravograd je postal mala Treblinka. Številne žrtve v Treblinkki so narasle na milijone, v Dravogradu v stotine. A ne gre toliko za številke kakor za dejstva, čeprav gre le za umor enega samega človeka, kdo ga more zagovarjati!*«¹⁴

Iz Količevega je bil tudi Ivan Svetlin (1900). Aretirali so ga leta 1944. Iz Ljubljane so ga odpeljali v Begunje in čez nekaj dni v Mauthausen. Dodeljen je bil v zunanje taborišče Peggau. Umrl je marca 1945.¹⁵

Zaradi vere je bil v Begunjah dvakrat zaprt Franc Prelovšek (1917), rojen v Ljubljani. V zaporu je v letih 1943 in 1944 preživel zelo malo časa – 50 dni.

Peter Sajovic (1910), rojen v Ljubljani, je bil najprej zaprt v Begunjah, aprila 1943 pa so ga poslali v Dachau. Tam je bil še 20. aprila 1944, a se domov ni vrnil. V ujetništvu je verjetno tudi umrl.

Jetništvo je preživel Alojz Stare (1911) iz Primskovega pri Kranju. Leta 1943 je bil prav tako zaprt v Begunjah in še isto leto poslan v Dachau. Tja je prispel 30. aprila. Dodeljen je bil v zunanje taborišče Augsburg.

Franc Bambič (1906) je bil rojen v Češnjici. V priporu v Begunjah je bil malo več kot štiri mesece v drugi polovici leta 1943. Po vojni je bil ubit pred tovarno, v kateri je delal; verjetno ga je s puško ustrelil neki politični fanatik.

Martina Mencingerja (1902) iz Bohinjske Bistrice, po poklicu krojača, so zaradi upiranja, da bi se včlanil v nacistično stranko, 14. aprila 1943 aretirali in pripeljali v Begunje. Izpustili so ga 20. decembra istega leta, a se je moral izseliti na tuje. Po koncu vojne se je vrnil domov.

V Gaberku pri Škofji Loki rojeni Jože Šink (1915) prav tako ni hotel prijete za orožje, zato so ga decembra 1943 aretirali in odpeljali v Begunje. Zaprt je bil deset dni. Leto dni kasneje, 13. decembra 1944, so ga iz Celovca poslali v Dachau, 18. januarja 1945 pa je bil premeščen v Sachsenhausen. Med selitvijo so ga 17. marca na železniški postaji v Limburgu v Nemčiji ustrelili nemški vojaki.

V Ljubljani rojeni Mirko Puhar (1913) prav tako ni hotel prijete za orožje. Decembra 1943 so ga zaprli v Begunjah.

Alojz Prijatelj (1905), rojen v Mirni Peči na Dolenjskem, je bil po poklicu kovač, a je

14 Ivan PETROV, *Morišče Dravograd*, Dravograd 1985, str. 14–15.

15 FILIPIČ 1998, str. 421.

v Kranju delal v mesnici kot hišnik in pomočnik živinozdravnika. Januarja 1944 so ga aretirali, zaprli v Begunjah in nato poslali v Mauthausen. Tja je prispel septembra 1944 in bil dodeljen v zunanje taborišče Linz III. Umrli je v ujetništvu 16. aprila 1945.

V Polhovem Gradcu rojeni Janez Velkavrh (1909) iz verskih razlogov ni več hotel sodelovati v proizvodnji orožja, zato so ga nemški vojaki aretirali in odpeljali v Begunje. Tam je leta 1942 ostal dober mesec, nato so ga odpeljali v Mauthausen. Oktobra 1943 je iz Flossenburga prispel v Buchenwald, nato pa so ga zaprli v taborišče Mittelbau-Dora pri Nordhausnu. Aprila 1944 je bil v Dachau, dodeljen v zunanje taborišče Sudenfeld. Pozneje je bil premeščen v bližino Salzburga. Tam je dočkal osvoboditev.

Jehovove priče so preganjali tudi italijanski fašisti. Frančiško Jakič z Golega pri Želimljah so deportirali na otok Rab. Tam je ostala približno eno leto, do kapitulacije Italije oktobra 1943.

Po dosedanjih ugotovitvah je bilo v Begunjah 10 bibelforšerjev. Vsaj šest jih je bilo premeščenih v koncentracijska taborišča Dachau, Mauthausen in druga. Na Borlu je bilo zaprtih vsaj deset bibelforšerjev; te so premestili v taborišči Mauthausen in Auschwitz. Nekaj bibelforšerk je krajši čas preživelo v Starem piskru v Celju, potem pa so jih preselili v koncentracijska taborišča. Vsaj deset preučevalcev Biblije je bilo zaprtih tudi v Strnišču (zdaj Kidričevo), nekaj deset pa jih je bilo zaprtih še v Ljubljani, Mariboru in drugod, kjer je okupator v ta namen preuredil vojašnice in druga poslopja.

Mato Utović, ki je od jeseni 1941 do osvoboditve v maju 1945 prehodil trnovo pot od mariborskih zaporov in Borla do Mauthausna, je v svoji knjigi spominov *Mauthausen* o Jehovovih pričah v taborišču Mauthausen zapisal: »*Vijoličasti trikotnik so nosili jehovci. To so bili fanatični preroki »sodnega dne«: ko bo prišel Jehova in bo dobro premagalo zlo. Ker jim je jehovska vera prepovedovala vzeti orožje v roke, jih esesovci niso jemali resno, saj jim s takimi utopističnimi načeli niso bili nevarni. Jehovci pa so ta popustljivi odnos esesovcev zvitno izrabili. Govorili so, da jih esesovci ne streljajo, ker se bojijo Jehove. Po volji njihovega boga Jehove bi puške v njihovih rokah razneslo, če bi streljali v jehovca.*

Drugi interniranci jehovcev nismo jemali resno. Posmebovali smo se njihovim zgodbam, ki so bile podobne pravljicam.

Med jugoslovanskimi jehovci je bil najbolj znan Franc Kovačević,¹⁶ mesar iz okolice Ptujja.«¹⁷

O taborišču Buchenwald med drugim beremo: »*Jehovove priče, ki so bili deportirani v Buchenwaldu, so v celoti ravnali izredno pogumno. Dodeljeni kazenski enoti, kjer je bil zatiralski režim ostrejši kakor drugje v taborišču, so ponujeno osvoboditev, ki bi je bili deležni v zamjenjavo za zatajitev svojih prepričanj, med drugim s tem, da bi nosili orožje in prisegli rajhu, zavračali.*

16 Ni bil Franc Kovačević, ampak Martin Kovačec iz Moškanjcev oz. Budine pri Ptujju.

17 Mato UTOVIĆ, *Mauthausen, Spomini iz taborišča*, Ljubljana 1980, str. 59.

Kasneje, ko jih je komandant Rödl čestokrat silil v to, so to odločno odklanjali in bili vsakič pripravljene prenašati strahotno trpinčenje, ki ga je s sabo prinesla odklonitev. Ko so jih po izžbruhu vojne na dvorišču postavili v vrsto, kjer so jih klicali po imenu, in jim zagrozili, da jih bodo pri priči usmrtili, če bi odklonili vpoklic v vojaško službo domovini, so se hrabro zoperstavili. Eksekucija ni bila izvršena, ampak so jih dodelili v kamnolom in jim niso dovolili hospitalizacije v ambulanto. Kljub temu da so taboriščne oblasti organizirale denarno nabirko za nemške vojake na vzhodni fronti, oni niso prispevali. Zaradi tega so jih prisilili delati ves dan pri temperaturi -20° Celzija, oblečene samo v uniformo, ker so morali spodnje perilo izročiti in zamenjati usnjene čevlje s težkimi lesenimi coklami. Pregarjanje se je v naslednjih letih nadaljevalo z isto intenzivnostjo, vendar se Jehovove priče niso nikoli uklonili, tudi če jih je to stalo velikih žrtev.»¹⁸

Zasledimo tudi njihov velik altruizem do sojetnikov. Preživeli interniranec Ivan Racinger je zapisal: »Najbolj učinkovita in pomembna je bila stalna akcija prebrane s pomočjo jetnic jehovske vere, ki so delale v častniškem kazinu kot sobarice in kubarice. Te so si jemale hrano tam, kjer so delale, nam pa so v vedrih puščale svojo taboriščno hrano. Ko smo iz vodnjaka ob hiši 16 nosili vodo za kubinjo v častniškem kazinu, smo nazaj grede odnesli vedro s hrano. Bilo je dovolj za nas petnajst. V taborišču smo našo hrano prepuščali bolnim in oslabeлим sojetnikom.»¹⁹

Začasni seznam interniranih Jehovovih prič v Sloveniji (se dopolnjuje)

Franc BAMBIČ, 1906, Češnjica; zaprt v Begunjah, ubit po vojni

Pavel BEZENŠEK, 1912, Slovenske Konjice; zaprt v Strnišču, preživel

Franc DROZG, 1904, Sleme na Kozjaku; usmrčen 8. junija 1942

Frančiška JAKIČ, Golo pri Želimljah; Rab, preživela

Rudi KAUBE, 1913, Maribor; preživel

Milan KONEČNIK, 1912, Maribor; preživel

Angela KOS, Pondor pri Žalcu, hči Frančiške Kos; preživela

Cecilija KOS, 1904, Pondor pri Žalcu; umrla v Auschwitzu leta 1942

Frančiška KOS, 1872, Pondor pri Žalcu; umrla v Auschwitzu leta 1942

Frančiška KOS, hči Frančiške Kos; preživela

Ivan KOS, 1914, Pondor pri Žalcu; umrl v Mauthausnu 19. septembra 1942

Martin KOVAČEC, 1910, Moškanjci; Mauthausen, Peggau, preživel, čeprav je zapisano, da je umrl v Mauthausnu 8. februarja 1943²⁰

Franc KUPLEN, 1912, Andrenci pri Ptujju; umrl v satelitskem taborišču Hamburg-Finkenweder 31. decembra 1944

Ludvik LESKOVAR, 1910, Zreče; Strnišče, Maribor, Dachau, umrl

Martin MENCINGER, 1902, Bohinjska Bistrica; zaprt v Begunjah, preživel

18 Piergiorgio VIBERTI, *Atlante di una deportazione – Lager – Perché?*, Colognola ai Colli 1999, str. 65.

19 *Auschwitz-Birkenau*, zbornik, Maribor 1982, str. 220.

20 FILIPIČ 1998, str. 183.

Alojz MIR, 1910; Dachau, ni preživel
 Milan OROŽ, 1927, Zreče; Maribor, Dresden, preživel
 Anton PAPEŽ, 1909, Šmartno ob Paki; več taborišč, preživel
 Ivanka PEZDIR, Trnje; zaprta v Begunjah, preživela?
 Franc PRELOVŠEK, 1917, Ljubljana; Begunje, preživel
 Alojz PRIJATELJ, 1905, Mirna Peč; Begunje, Mauthausen, Linz III, umrl
 16. aprila 1945
 Anton PRIMOŽIČ; zaprt v Celju, taborišče Mauthausen, preživel
 Blaž PRIMOŽIČ; preživel
 Marija PRIMOŽIČ; zaprta v Celju in Mariboru, preživela
 Mirko PUHAR, 1913, Ljubljana; zaprt v Begunjah, preživel
 Marjan RUČIGAJ, 1921, Količevo pri Ljubljani; Dravograd, umrl 1945
 Franc SAGMEISTER, 1911, Trbonje; Nürnberg, Würzburg, preživel
 Peter SAJOVIC, 1910, Ljubljana; Dachau, verjetno umrl v ujetništvu
 Alojz STARE, 1911, Primskovo pri Kranju; Dachau, preživel
 Janez (Ivan) SVETLIN, 1900, Količevo pri Ljubljani; Mauthausen, umrl
 20. marca 1945
 Karel ŠIJANEC, 1908, Sovjak; Dachau, Buchenwald, preživel
 Marija ŠIJANEC, 1905, Sovjak; 1944 zaprta v Celju, nato v Strnišču, preživela
 Jože ŠINK, 1915, Gaberk pri Škofji Loki; ustreljen v Limburgu 1945
 Franc ŠTRUS, 1891, Ljubljana; aretiran, poslan v Avstrijo, pogrešan
 Janez VELKAVRH, 1909, Polhov Gradec; Begunje, Dachau, Salzburg, preživel
 Jakob ZDEŠAR, 1901, Dolenja vas; Rab, umrl 1943

Poveljnik taborišča Auschwitz Rudolf Höss je v svojih spominih z naslovom *Komandant v Auschwitzu* med drugim zapisal: »Tolažilen kontrast so ponujale Jehovove pričevalke, imenovane z vzdevkom čebele Biblije ali tudi črvi Biblije. Na žalost jih je bilo premalo. Kljub njihovemu bolj ali manj fanatičnemu obnašanju so bile zelo zaželeni; delale so kot služkinje pri družinah esesovcev z veliko otroki, v esesovskih klubih in celo oficirski menzi, predusem pa pri poljedelskih delih. Delale so na primer v vzrejališču perutnine Harmens in na mnogih drugih kmetijah. Nadzorniki in stražarji niso bili potrebni; te ženske so vneto in dobre volje delale, ker so mislile, da se tako držijo Jehovove zapovedi ... Med njimi so bile posebnice. Ena, na primer, je bila zaposlena pri nekem esesovskem oficirju; opravljala je vsa mogoča in predstavljiva dela, vendar je trdovratno in odločno odklanjala čiščenje uniform, vojaških čepic, škornjev in sploh vsega, kar je dišalo po vojaškem; teh reči se ni niti dotaknila. Na splošno so bile dokaj zadovoljne s svojo usodo. Prenašati bolečine jetništva iz ljubezni do Jehove je zanje pomenilo upanje, da si zaslužijo mesto v kraljestvu, ki mora kmalu priti ... Jehovove priče sem imel za uboga, prenapeta, malo nora, a na svoj način srečna bitja.«²¹

21 HÖSS 1985, str. 117, 118.

Hubert Butler je v svojem eseju *Poročilo o Jugoslaviji*, ki je nastal sicer že leta 1947, izdan pa bil šele leta 1996, napisal, da so Jehovove priče »zavračali vsa izkerinjena dejstva, s katerimi so voditelji v političnem in verskem življenju opravičevali vojno.« In Andrea Filippini: »Nikoli niso skušali svoje vesti utišati z opravičili ali filozofiranjem o tem, kako so to naredile druge religije.«²²

V Nemčiji so si zamislili razstavo na panojih, ki so jo pripravili po francoski razstavi; to je organiziralo Evropsko združenje Jehovovih prič, ki so bile zaprte v koncentracijskih taboriščih (Cercle européen des Témoins de Jéhovah anciens déportés et internés); združenje je bilo ustanovljeno leta 1990 v Parizu. Nemška razstava je bila vsebinsko bogatejša. Odprli so jo 6. novembra 1996 v spominskem muzeju ravenbrüškega taborišča in hkrati predstavili dokumentarni film *Jehovove priče neomajni kljub nacističnemu napadu*. Takrat je premier zvezne dežele Brandenburg zapisal: »Predstavitel vašega filma je pomemben korak k ozaveščanju javnosti o vlogi, ki jo je vaše versko združenje imelo pod nacističnim režimom.«²³

Do konca leta 2002 si je to potujočo razstavo ogledalo okrog 600.000 obiskovalcev. Na ogled je bila v nekdanjih koncentracijskih taboriščih in v šolskih centrih. Posebnosti s te razstave so najprej prevzeli Švedi, Danci, Norvežani, Rusi in nato še drugi. Razstava ima pomemben edukativni pomen in namen.

Genocida nad slovenskimi pripadniki Jehovovih prič se je prvi temeljito lotil Andrea Filippini, ki je strasten proučevalec in raziskovalec zgodovine Jehovovih prič (bibelforšerjev); med drugim je pet let preživel v Sloveniji kot njihov misijonar. Rezultat njegovega raziskovanja je dvojezična knjiga *I bibelforscher e il nazismo: Testimonianze dalla Slovenia oz. Bibelforšerji in nacizem: Pričevanja iz Slovenije*.²⁴

22 FILIPPINI 2002, str. 181; Hubert BUTLER, *Balkan Essays, 1937-1990: Report on Yugoslavia (1947*)*, The Lilliput Press, 1985–1996.

23 *Vijoličasti trikotniki, »Pozabljene žrtve« nacističnega režima, izredna pripoved o uporu*, Selters/Taunus 2010, str. 3.

24 Avtorju se na tem mestu zahvaljujem za razne informacije. Zahvala za gradivo in nesebično pomoč gre tudi gospodu Romeu Moru in njegovi soprogi.

Jehovah's Witnesses as genocide victims

Franc Kuzmič¹

Key words: *Jehovah's Witnesses, genocide, Slovenians*

Beside the Jews and the Roma people, the religious community of Jehovah's Witnesses, in that time in English called 'Bible Students', in the German language area and Middle Europe 'Bibelforscher' and 'Preučevalci Biblije' in Slovenian, today known as Jehovah's Witnesses, has suffered mass casualties in the Holocaust and genocide.²

Considering the Hitler's totalitarianism, it would not be fair to withhold and conceal the crimes against Jehovah's Witnesses, since the death toll was pretty high. Modern historians already acknowledge the value and worth of Bibelforschers.

In the time of the Nazi occupation, the community of Jehovah's Witnesses in Slovenia comprised more than one hundred people, more than forty of whom were cruelly persecuted.

It was established that under National Socialism, no other religious community suffered as much as the Jehovah's Witnesses.

In the concentration camps, Jehovah's Witnesses were identified by a visible recognition sign – a purple triangle.

According to the findings so far, ten Bibelforschers were imprisoned in Begunje. At least six of them were sent to the concentration camps in Dachau, Mauthausen and elsewhere. At least ten Bibelforschers were imprisoned in Borl, who were later transferred to the concentration camps in Mauthausen and Auschwitz, as well. Some female Bibelforschers spent a short time in the female prison in Celje, called »Stari pisker«, before they were transferred to concentration camps. At least ten Bibelforschers were imprisoned in Strnišče (now named Kidričevo).

Some tens of Bibelforschers were imprisoned in Ljubljana, Maribor and in other towns where the occupier adapted barracks and other premises for this purpose.

1 Mag. Franc KUZMIČ, Museum counselor in retirement, Murska Sobota.

2 The name »Jehovah's Witnesses« was adopted at a convention on the 26th July 1931 in Columbus (Ohio).

Smrt zemunskih Judov v holokavstu¹

Nenad Fogel²

Druga svetovna vojna je prinesla ogromno materialno uničenje in smrt več kot 60 milijonov ljudi po vsem svetu. Nove generacije so na to uničenje pozabile. Naša obveza je, da ne pozabijo tudi umrlih. Danes je na ozemlju nekdanje Jugoslavije tendenca, prisotna tudi v Srbiji, da bi umrle v vojni izenačili in obsojene vojne zločince rehabilitirali (zadnji primer je Draža Mihailović). To je med drugim videti tudi v pobudah, da bi postavljali skupne spomenike žrtvam fašizma in njihovim krvnikom. Eden takšnih spomenikov je bil postavljen že leta 1994 v Subotici, seveda s pojasnilom, da gre za »nedolžne žrtve«. Ko je nekdanji hrvaški predsednik Stjepan Mesić govoril o pritiskih, da naj bi žrtve izenačili, je dejal: »Povedati je treba resnico, da niti en človek, ubit v Jasenovcu, ni kriv za niti enega človeka, ubitega v Pliberku, mnogi v Pliberku pa so krivi za mnoge ubite v Jasenovcu.« Tistega, kar judovske žrtve razlikuje od drugih, ni v številkah. Smrt Judov, kar danes ves svet imenuje holokavst, Izraelci pa šoa, se razlikuje po tem, da je bil to državni projekt nacistične Nemčije za totalno uničenje judovskega naroda. Hitlerjeva obsedenost z Judi in reševanje »judovskega vprašanja«, ki ga je predstavil v svoji knjigi Moj boj (Mein Kampf), sta se končala s smrtjo več kot 6 milijonov Judov po vsej Evropi. Veliko pred uradno odločitvijo o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« (Endlösung der Judenfrage), ki so jo visoki funkcionarji nacistične Nemčije sprejeli januarja 1942 na konferenci v Wannseeju, je bilo pobijanje Judov v Evropi del državne politike nemških zaveznikov. Takoj po kapitulaciji Jugoslavije aprila 1941 je nova oblast v Srbiji začela reševati t. i. »judovsko vprašanje«. Vse judovske moške iz Beograda, Banata in okupirane Srbije so aretirali in jih zaprli v zbirno taborišče Topovske šupe. Do decembra 1941 so jih pobili nemški okupatorji. Od decembra istega leta dalje je kolaboracionistična vlada Milana Nedića postopoma aretirala preostale judovske ženske, otroke in ostarele in jih poslala v judovsko taborišče v Zemun. Ni minilo veliko časa, ko je šef varnostne policije v okupirani Srbiji Emanuel Schäfer obvestil centralo v Berlinu, da je Srbija »Judenfrei«, država brez Judov; to se je zgodilo 8. junija 1942. Na območju NDH so »judovsko vprašanje« začeli reševati avgusta 1941 z ustanovitvijo taborišč Jasenovac in Stara Gradiška, v katerih je umrlo več kot 30.000 Judov, med njimi tudi 574 iz Zemuna. Usodo zemunskih Judov lahko uporabimo kot primer, kako so se po vsej zasužnjeni Evropi lotevali uničenja celotnega judovskega naroda. Najprej so jim bile odvzete vse državljske pravice, potem lastnina, nato so jih silili na prisilno delo, na koncu pa transportirali v taborišča (Jasenovac in Stara Gradiška), kjer so jim vzeli še življenje.

Ključne besede: Judje, Zemun, Jasenovac, Stara Gradiška

1 Pričujoče besedilo je sestavni del kataloga razstave *Nestali u Holokaustu – Zemun: Svaka slika priča priču* (Izginuli v holokavstu – Zemun: vsaka fotografija pripoveduje zgodbo, op. prev.), ki bo na ogled od septembra 2015 dalje v 20 mestih po vsej Srbiji, pa tudi v Črni gori in na Hrvaškem.

2 Nenad FOGEL, predsednik Judovske občine Zemun, Srbija.

Zemun in Judje

Zemun stoji na z gozdom porasli terasi na desnem bregu Donave. O naselitvi Zemuna pričajo najdbe iz neolitika. V rimskem obdobju se je kraj imenoval Taurunum, križarji pa so ga v 11. stoletju omenjali kot Mallevilla. V zapisih iz 12. stoletja prvič naletimo na različico današnjega imena – Zemlin. Krotki bregovi Donave, pomembno cestno križišče, ugodno podnebje, gospodarska pomembnost tega območja so bili vedno privlačni za naselitev. Med letoma 1521 in 1717 je bil Zemun pod otomansko oblastjo, nato pa je pripadel Avstriji in postal obmejno mesto. V Beogradu se je hkrati z večjim številom nemških trgovcev in obrtnikov naselilo tudi nekaj aškenaških Judov. Z beograjskim mirom, podpisanim 18. septembra 1739, je Beograd ponovno pripadel otomanskemu imperiju. Zaradi tega je dvajset pretežno aškenaških družin zapustilo Beograd in se nastanilo v Zemunu. Leto 1739 je leto, ko se je v Zemunu naselila prva skupina Judov. Njihov položaj in življenjske razmere se vse do leta 1746 niso veliko razlikovali od položaja Judov v drugih predelih Avstrije. Vsi so bili drugorazredni državljani s številnimi omejitvami. Leta 1746, ko je Zemun postal mesto v Vojni krajini, se je položaj Judov še poslabšal in pojavile so se nove omejitve. Judom je bilo tedaj prepovedano, da bi se naseljevali na območju Vojne krajine, tako da so bili izpostavljeni pritisku, da se iz Zemuna izselijo. Po odloku cesarice Marije Terezije z dne 8. oktobra 1753 je bila že naseljenim Judom podeljena pravica, da ostanejo v Zemunu. Bivanje je bilo dovoljeno samo 30 »privilegiranim« družinam. Da število judovskih družin ne bi preseglo privilegiranih 30, je bilo dovoljeno, da se poroči samo prvorojeni sin, in to pod pogojem, da se ne izloči iz družine. Če se je poročil drugi ali kateri naslednji sin, se je moral izseliti iz Zemuna, tj. iz Vojne krajine. Hiše so smele imeti v lasti samo tiste privilegirane družine, ki so bile lastnice hiš že pred sprejetjem tega odloka. Število družin se je povečalo na 45 med prvim srbskim uporom leta 1804, ko je veliko Judov iz Beograda pobegnilo v Zemun. Problem so predstavili cesarju Francu I. Ta je 17. januarja 1816 odredil, da 30 judovskim družinam, potomkam tistih, ki jim je bil leta 1753 podeljen privilegij, da stanujejo v Zemunu, odobrava nadaljnje bivanje ter posedovanje 30 hiš in ene občinske hiše. Problem preostalih 15 družin, da bi smele živeti v Zemunu, je bil rešen šele leta 1868, ko je bila Judom v Vojni krajini priznana popolna enakopravnost z drugimi veroizpovedmi v Avstriji.

Ekonomski položaj zemunskih Judov v Avstriji

Od prve naselitve v Zemunu so Judje prehodili pot od drugorazrednih državljanov do pomembnih članov lokalne skupnosti. Judje so bili v Avstriji dolgo časa prebivalci brez državljanskih pravic, ki so jih v cesarskih deželah prenašali samo po milosti vladarjev, in s številnimi omejitvami glede naseljevanja, izbire poklicev in izražanja verske svobode. Glavna omejitev v zvezi z izražanjem verske svobode je bila vidna v cesarjevi zavrnitvi prošnje, da jim odobri graditev verskih objektov. Ob vseh omejitvah v zvezi z naselitvijo pa je bilo Judom dovoljeno, da so bili obrtniki in trgovci, vendar samo dotlej, dokler to ni motilo krščanskih obrtnikov ali trgovcev. Najtežje so bile

omejitve glede izbire poklicev, obstajale pa so tudi omejitve na področju trgovine in obrti, s katerimi so se ukvarjali Judje. Prepovedano je bilo odpiranje trgovskih in obrtnih delavnic na glavni ulici in skušali so urediti, da bi judovski prebivalci živeli in delali v Dubrovniški ulici in v njeni okolici. Čeprav je bilo Judom dovoljeno, da se ukvarjajo s trgovino in obrtni, so tudi v teh gospodarskih panogah zanje veljale različne prepovedi in omejitve. Ko so npr. krščanski trgovci ugotovili, kako donosen posel sta odkup in prodaja starih oblek, so se pritožili avstrijskim oblastem in marsikje je bilo Judom prepovedano, da bi se ukvarjali s tem poslom. Podobno se je zgodilo tudi z odkupom in prodajo pijavk. Veliko različnih pritožb proti Judom so na oblast naslovili tudi zemunski trgovci. Od nje so tako zahtevali, da Judom v Zemunu prepove prodajo tekstila, ker domnevno nižajo cene, oni sami pa ne morejo prodati svojih izdelkov. Zemunski krčmarji so zahtevali celo, da bi Judje smeli točiti pijačo samo rojakom. Vsem takšnim in podobnim zahtevam je oblast ugodila, Judje pa so bili tako postavljeni v neugoden gospodarski položaj. Toda judovski trgovci so se vedno pobrali in nove vire prihodkov našli v novih izdelkih za prodajo.

Ko je cesar Franc Jožef I. 27. februarja 1868 Judom v Vojni krajini priznal enakopravnost z drugimi priznanimi veroizpovedmi v Avstriji, so se nehale omejitve glede naseljevanja, nakupa nepremičnin in izbire poklicev. Od tega leta dalje se je število Judov v Zemunu neprestano povečevalo. Po podatkih iz leta 1912 je bilo v Zemunu poleg najštevilnejših, Srbov (6000) in Nemcev (3500), popisanih tudi 1200 Judov. To je bila najvišja številka, ki je bila kdaj zapisana. Z ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je Zemun izgubljal pomen kot gospodarsko pomembno obmejno mesto, zato so se Judje množično izseljevali. Od 1200 se jih je 600 izselilo v različna mesta v novonastali državi. Ves čas med obema vojnoma se to število ni pomembno spreminjalo.

Judje v novi državi

Po koncu prve svetovne vojne je bil Zemun skupaj z Vojvodino priključen novoustanovljeni državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Judje, ki so do takrat živeli v avstro-ogrski monarhiji, so se soočili z novim izzivi. Uradni jezik novonastale države je bil srbski (srbohrvaški in slovenski), njihov materni jezik in nemščina, učni jezik v avstro-ogrskih šolah, pa se nista uporabljala. V judovski šoli, ki je delovala vse do leta 1932, je bil pouk dvojezičen: uporabljali so srbsčino in nemščino. Prav zato so posamezni zemunski Nemci svoje otroke vpisovali v judovsko šolo. Novosti, ki so se pojavile z novo državo, Judom niso preprečevale, da bi se popolnoma vključili v novi sistem. Že leta 1919 je bila ustanovljena Zveza judovskih veroizpovednih občin Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Združevala je 64.000 Judov, ki so se znašli v novoustanovljeni državi.

Od ustanovitve Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je oblast izvajala politiko enakopravnosti tudi za judovske državljane. Toda *»/.../ od priboda Hitlerja na oblast v Nemčiji (1933) so mladane vse evropske države dobile lastne fašistične enote in ukrepi proti*

Judom – ob ogrožanju njihovih elementarnih pravic – so se pomnožili. Omejitve pri sprejemanju Judov, ki so pred nacizmom bežali iz Nemčije, in uvajanje numerus clausus za judovske dijake in študente sta bila prva protijudovska ukrepa, ki so ju sprejeli v nekaterih evropskih državah. Jugoslavija v tem procesu ni bila izjema. Delovanje profašističnih in antisemitskih skupin je omogočalo stališče državne oblasti, njihova antisemitska literatura in časopisje sta nemoteno izhajala, konec tridesetih let pa je tudi sama država ugodila njihovim že prej prisotnim zahtevam, da se prepreči vstop judovskim beguncem iz delov okupirane Evrope.» (prof. dr. O. Milosavljević) Pri širjenju antisemitizma je prednjačilo fašistično gibanje Dimitrija Ljotića Zbor, zanemariti pa ne smemo niti delovanja srbske Pravoslavne cerkve, saj je patrijarh Varnava pisal hvalospeve o Hitlerju. Na dogajanje so vplivali emigrantski krogi, ki jih je vodil Pavelić, in nekateri drugi krogi v tujini. Samo leto dni po izbruhu druge svetovne vojne je jugoslovanska oblast 5. oktobra leta 1940 uvedla rasistične omejitve za Jude. Z uredbo jim je bilo prepovedano, da se na kakršen koli način ukvarjajo s proizvodnjo in prodajo prehranskih proizvodov ali da v to gospodarsko panogo vlagajo kapital. Druga uredba je judovskim učencem omejevala pravico do vpisa v srednje in visoke šole. Niti ti rasistični ukrepi, sprejeti vsega šest mesecev pred okupacijo Jugoslavije, niso pomagali, da bi Judje doumeli, kaj se jim pripravlja. Presenetljivo je, da so zemunski Judje – lahko bi rekli, da tudi Judje iz vse Jugoslavije – skoraj popolnoma nepripravljeni pričakali okupacijo. Za Zemun je bilo značilno, da je v tridesetih letih obstajalo močno gibanje za odhod v Palestino; gibanje je vodila sionistična organizacija Hašomer hacair (Mladi stražar). Judje so se na številnih mošavah (taborjenjih) učili za novo življenje v geografsko ne ravno »gostoljubni« državi. Na teh taborjenjih, še zlasti v Selcu leta 1939, so potekale številne razprave o fašizmu, ki se je širil po Evropi. Prihod večjega števila judovskih emigrantov iz Nemčije in Avstrije v Jugoslavijo je v judovskem življu v Zemunu povzročil veliko vznemirjenje, hkrati pa povečal aktualnost izseljevanja v Palestino.

V gibanju Hašomer hacair so skrbno spremljali vse, kar je bilo povezano z možnostjo priseljevanja oz. z angleško politiko v Palestini. Na to politiko so gledali zelo kritično, najpogosteje sta jo spremljala nezadovoljstvo in negotovanje. Vsako popuščanje Arabcem pri omejevanju priseljskih kvot je bilo razumljeno in tolmačeno kot neposreden interes Velike Britanije za nafto, ki je že tedaj postala najpomembnejši energent. Politika, ki jo je izvajala mandatorna oblast Velike Britanije v zvezi s priseljevanjem v Palestino, je zagotovo preprečila večjemu številu zemunskih Judov, da bi se pred pogromom izselili v to državo.

Znano je, da je veliko Judov umrlo, ko so v begu pred nacističnim terorjem skušali dobiti vstopne vizume za Palestino, ki je bila tedaj pod mandatorno oblastjo Velike Britanije. Enega takih primerov povezujejo z Jugoslavijo, znan pa je kot kladovski transport. V tem transportu je bilo več kot 1200 Judov iz Avstrije, Nemčije in Češkoslovaške, ki so novembra 1939 z Dunaja krenili na pot proti Palestini. Med čakanjem na odobritev priseljskih vizumov za Palestino so transport zaustavili v Kladovem, kasneje pa so bili begunci premeščeni v Šabac. Vizume jih je dobilo le nekaj in ti so odpotovali v Palestino. Čeprav je preostalim Judovska skupnost

Jugoslavije več kot leto dni dajala veliko materialno pomoč, je bila okupacija Jugoslavije zanje smrtna obsodba. Že oktobra 1941 je nemška vojska v Šabcu iz maščevanja pobila 725 judovskih beguncev, preostali iz kladovskega transporta (266 ljudi) pa so umrli v judovskem taborišču v Zemunu.

Prihod nemških čet v Zemun in delovanje kulturbunda

Samo šest dni po napadu na Jugoslavijo, 12. aprila 1941, je nemška okupacijska vojska prišla v Zemun. Čeprav je mesto teritorialno pripadalo t. i. Neodvisni državi Hrvaški, so vse do oktobra 1941 v njem imeli absolutno oblast Nemci. Nemške čete in gestapo (Geheime Staatspolizei) so udeleženi tesno sodelovanje z domačimi Nemci (Volksdeutscher), ki jih je Hitler uporabil kot peto kolono. Večina zemunskih Nemcev, ki jih je bilo tedaj okoli 10.000, se je aktivno in organizirano pripravljala na prihod nemške vojske ter jo pričakala kot osvoboditeljico. Seveda so bili tudi med temi Nemci progresivni in humani ljudje, a to ne spremeni dejstva, da je bila absolutna večina prežeta z nacizmom. Nemci so takoj po prihodu v Zemun za župana imenovali vodjo kulturbunda, advokata dr. Hansa Moserja. Člani kulturbunda so še pred prihodom Nemcev v Zemun ustanovili organizacijo Judenkontrolle – Kontrola Judov, katere cilj je bil zbrati vse mogoče podatke o zemunskih Judih. Pomembno vlogo pri preganjanju Judov sta imela šef policije Rudolf Theiss, eden od vodij kulturbunda v Zemunu, in njegov brat Paul, gestapovec. Zemunskim Judom je bila določena vojna odškodnina, tako da je bilo na računu dr. Hansa Moserja in N. Brenerja v Trgovski banki v Zemunu več kot milijon dinarjev. Kasneje so ta denar po odloku Rudolfa Theissa uporabili za vzdrževanje nemške (folksdojčerske) policije.

Danilo Fogel v knjigi *Judovska skupnost v Zemunu* navaja spisek zloglasnih razglasov:

Zloglasni nacistični razglasi (Bekanntmachung) so zemunske Jude praktično postavili izven zakona. Drug za drugim so prihajali ukazi o prepovedih in obveznostih za Jude.

Že 14. aprila 1941 so bili izobešeni plakati, na katerih so z grožnjo smrtne kazni Jude (moške med 15. in 60. letom ter ženske med 15. in 40. letom) pozivali, da se 16. aprila javijo na policijski upravi (Polizeiamt) zaradi ugotavljanja njihove sposobnosti za fizično delo. Istočasno je bil na vseh javnih mestih izobešen razglas o prepovedih in obveznostih za vse Jude v Zemunu:

- Judje morajo na rokavu nositi rumen trak z napisom »Jude«,
- Judom je prepovedan dostop do vseh javnih mest in vstop nanje (park, kino, javno kopališče, kavarna, javni prevoz itd.),
- prepovedano jim je obiskovati šolo,
- ob nedeljah jim je prepovedano hoditi po ulicah,
- med 20. uro zvečer in 5. uro zjutraj jim je prepovedano hoditi iz hiše,
- prepovedano je zbiranje v skupine, večje od pet oseb (to je pomenilo, da legalno ni

- bilo mogoče zbrati minjana za molitev, tj. deset polnoletnih vernikov),
– za Jude se uvaja obvezno prisilno delo,
– Judom je prepovedana vsaka gospodarska dejavnost.

Kraja judovske lastnine

Čeprav ni bilo javnega razglasa, se je aprila 1941 začelo sistematično prisilno izseljevanje Judov iz njihovih hiš in boljših stanovanj.

Vse te ukrepe je bilo mogoče tako hitro in učinkovito izvesti zaradi gorečega sodelovanja domačih Nemcev, ki so si že pred tem priskrbeli seznam zemunskih Judov in vse nujno potrebne podatke. Poleg tega so delali tudi kot vodiči po mestu. Njihova policija v črnih uniformah je z nemško policijo in vojsko izganjala Jude iz hiš in stanovanj, opravljala aretacije ipd. Pri preganjanju so se še posebej izkazali folksdojčerji, vodja policije Rudolf Theiss in inž. Ernest Eger, vodja Judenkontrolle.

Folksdojčerji so v sodelovanju s policijo takoj aretirali bogatejše Jude, lastnike trgovin, obrtnih delavnic in tovarn. V zaporu so jih zadrževali približno dva tedna in po plačilu kavcij, ki so se gibale med 20 in 80 tisoč dinarji, so jih izpustili. V njihovih delavnicah in tovarnah so nastavili komisarje, v glavnem folksdojčerje, pa tudi domače ustaše. Ti so v času, ko so bili lastniki v zaporu, skoraj popolnoma okradli njihove delavnice in tovarne. Da pa bi bilo vse legalno, so že ukradeno lastnino kmalu legalizirali po *»Zakonski odredbi o poddržavljanju imetja Judov in judovskih podjetij«*, objavljeni 10. oktobra 1941 v Narodnem časopisu, uradnem glasilu NDH. Zelo hitro so izvedli tudi konfiskacijo tovarn, trgovin, obrtniških delavnic, lokalov in pisarn, ki so bile v lasti zemunskih Judov.

Aprila 1941, ko je bil del Judov v Zemunu zaprt, drugi pa so bili odpeljani na prisilno delo, so jim odvzeli delavnice in mnoge pregnali iz njihovih hiš ali stanovanj, prepovedano pa je bilo tudi nadaljnje delo Judovske občine Zemun. Celotno njeno lastnino so zaplenili in jo vpisali kot lastnino Neodvisne države Hrvaške.

Prisilno delo

Vsakodnevno prisilno delo je Judom oteževalo možnost, da bi si zagotovili vsaj nekaj prihodkov in prehranili svoje družine. Okradeni, mnogi izgnani iz hiš in stanovanj, so se znašli v zelo težki materialni situaciji. Vsak dan je predstavljal mukotrpen boj za preživetje, za ohranitev golega življenja. Prisilno delo je praviloma trajalo 12 ur dnevno in hrano si je moral zagotoviti vsak sam. Judje so delali na več mestih, vendar skoraj izključno za nemško vojsko (Deutsche Wehrmacht).

V knjigi *Zločini okupatorja i njihovih pomagača u Vojvodini* (Zločini okupatorjev in njihovih pomagačev v Vojvodini, op. prev.) se za prisilno delo ugotavlja: *»Cilj vodenja Judov na prisilno delo je bil ne samo izkoriščanje njihove delovne moči, temveč tudi možnost za poniževanje, mučenje in iztrebljanje. Brezobzirnost je pri tem presegla vse meje.«*

Slika 7: Prisilno delo

Slika 8: Danilo Fogel

Smrt zemunskih Judov

Ker je bilo aretacij Judov manj, prisilno delo pa je postalo vsakodnevna navada, je nacistom uspelo, da so zapirali Jude – kakor da je to tisto najhujše, kar se jim lahko pripeti. Toda najhujše se je zgodilo v zgodnjih jutranjih urah 27. julija 1942: prišel je ukaz, da se vsi Judje javijo na policiji; zbiranje Judov se je pravzaprav začelo že ponoči s 26. na 27. julij. Kolono Judov so potem nagnali proti železniški postaji in jih stlačili v živinske vagonne. Iz Zemuna so jih takoj odpeljali proti Stari Gradiški in Jasenovcu.

Pogroma nad zemunskimi Judi ni mogoče opisati samo s števkami. 574 žrtev glede na 6 milijonov judovskih žrtev v drugi svetovni vojni se komu morda zdi malo. Toda če vemo, da je to več kot 90 odstotkov članov judovske skupnosti, ki je živela v Zemunu leta 1941, šele dobimo pravo sliko o tem, koliko so se domači izdajalci in okupator posvetili »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« oz. pobijanju Judov.

Namesto da bi kot sin enega redkih preživelih Judov iz Zemuna pisal o smrti v taboriščih Jasenovac in Stara Gradiška, kjer so ubili večino zemunskih Judov in tudi mojo celotno družino, sem se odločil, da citiram dele iz knjige *Jevrejska zajednica u Zemunu* (Judovska skupnost v Zemunu, op. prev.), ki jo je napisal moj pokojni oče Danilo Fogel.

Poglejmo, kaj je o smrti zemunskih Judov pisal Danilo Fogel: *»Menim, da ni dovolj samo z nekimi splošnimi frazami opisovati življenja taboriščnikov v Jasenovcu. Prav tako se ne smemo izogibati opisovanju najgrozljivejših scen, vse dokler živijo ljudje, ki zanikajo te strabote. Zato sem se odločil, da opišem dogodke v Jasenovcu, pri čemer se zavedam, da je to samo drobcen del grozot, ki so jih v tem taborišču pretrpeli zemunski in vsi drugi Judje iz nekdanje Jugoslavije.*

V Yad Vashemu smo našli izjavo Ervina Rozenberga, edinega preživelega zemunskega Juda v Jasenovcu. Njegovo izjavo lahko preberemo samo v Yad Vashemu v Jeruzalemu. Iz njegovih spominov vrejo grozote, ki so se v Jasenovcu dogajale vsak dan:

»Delo v taborišču se je začelo ob petih in trideset zjutraj, taboriščniki so bili razporejeni na razna težka dela. A ustašem to ni bilo dovolj, temveč so si izmišljali še različne kazni, kakor je na primer okovanje nog v težke verige.« Tudi sam Ervin Rozenberg je nekaj časa delal okovan v verige. Mnogi tega niso zdržali. Ervin je kasneje delal v tako imenovani »verigarici«, ki je imela oddelek za popraviljanje orožja, v glavnem puške, pa tudi oddelek, kjer so proizvajali dele za elektrarno, ki je z elektriko oskerbovala taborišče in okoliška naselja. »Tudi tukaj so se vsi zavedali, da so jim dnevi šteti, in ko ne bodo več potrebni ali se bo našla zamenjava, jih bodo ubili.«

Po spominu Ervina Rozenberga so taboriščniki največ razmišljali o hrani in o tem, kako priti do nje. Ob tem poudarja pomen paketov, ki so jih poslali iz Zagrebske judovske občine in ki so taboriščnikom pomagali preživeti.

Razmišljali so tudi o tem, kako se malo spočiti, in o vsem, kar jih je lahko obdržalo pri življenju.

Skoraj nikoli se niso pogovarjali o ubijanju, s katerim so se neprestano srečevali.

Da bi lahko še močneje občutili peklensko atmosfero Jasenovca, v kateri so poslednje dni življenja preživeli tudi zemunski Judje, bomo citirali dele izjave Ervina Milerja iz Vinkovcev. V tem taborišču je preživel skoraj štiri leta, na koncu pa sodeloval v množičnem preboju iz Jasenovca in tako preživel.

»Pobijanje taboriščnikov je bilo vsakodnevni pojav. Včasih so ustaši povedali razlog za smrt, velikokrat pa so ubijali samo za lastno zadovoljstvo, iz bahavosti in sadizma. V taborišču je bilo več delovnih skupin, razporejenih v opekarni, verigarni, kožarni, kuhinji itd.«

Nekoč, ko je Ervin Miler delal v opekarni, je prišlo dvajset Judov, ki so jih iz nekega začasnega taborišča pripeljali v Jasenovac. Tam so bili približno pol ure, da bi se ogreli, potem pa so jih ustaši odpeljali, da bi se, kot so jim rekli, spočili od naporne poti.

Zvečer je bil Ervin z dvajsetimi mladimi taboriščniki določen, da izkoplje veliko jamo. Delali so v tišini, napeti in s strahom. Niso vedeli, ali si kopljejo lastni grob. Ko je bila jama dovolj globoka, so ustaši odpeljali skupino k velikemu kupu trupel in jim ukazali, naj jih zakopljejo v jamo. Vsi so imeli zlomljene tilnike. Med trupli je Ervin prepoznal tudi tiste, ki so se tistega dne gredli v opekarni.

Pozimi so taboriščniki želeli delati v opekarni, ker so se samo tisti, ki so bili razporejeni tja ali v kuhinjo, lahko ogreli. Drugim taboriščnikom je bilo strogo prepovedano, da bi se približali opekarni. Toda posamezni zaporniki se niso mogli upreti želji, da bi se vsaj malo ogreli, in so za malo časa postali pri opekarni.

Nekoč je dva taboriščnika v bližini opekarne ujel neki ustaški oficir. Privedel ju je v opekarno. Za kazen ju je dal zazidati med opeke za žganje in ju skupaj z opekami spustil živa v plamene. Nekaj časa so se slišali kriki, potem pa je vse utihnilo. Kaže, da je bila ustašem ta predstava tako všeč, da so jo od takrat pogosto uporabljali.

Julija 1942 je prišla velika skupina zemunskih Judov. Šli so skozi isti postopek odvzema dragocenih stvari, maltretiranja in zastraševanja. Še posebej velja opisati neki detajl. Ustaš je ukazal nekemu mlademu Zemuncu z očali, naj prinese vodo. Ta mu je odgovoril, da tega ne zna narediti. Ustaš je pobesnel in po udarcih so mladeniča zaprli v taborišče – torej v poseben prostor, ograjen z žico. Drugi ustaš je mladeniču ukazal, naj prinese drva. Odgovoril mu je, da tega ne zna. Ustaš ga je vprašal, kaj potem zna delati. Verjetno se je odgovor glasil: »Nič za vas!«, ker je ustaš izvlekel pištolo in mladeniča takoj ubil.

Ta mladi človek, ki se je zaklel, da za ustaše ne bo ničesar napravil, je bil Hinko Geršanović, eden od aktivnih članov Hašomer hacaira, ki se je pripravljal, da kot haluc odide v Palestino.

To je bilo sredi leta 1943. Zloglasni nastop! Ustaški oficir se je sprehajal pred postrojenimi taboriščniki. S seboj je vodil nekega taboriščnika, mentalno prizadetega človeka. Tistega, na katerega je ta pokazal s prstom, so odpeljali na likvidacijo. Vsi so s strahom in grozo pričakovali

smrtno obsodbo ali podaljšanje življenja. Človek se je sprehajal pred taboriščniki, revežem pa je ledenela kri v žilah ... V koga bo uprl prst? Naj je bilo to videti še tako groteskno, prst enega od kolegov je postal prst usode! Navsezadnje je taboriščnik s prstom pokazal na Zemunca Josipa Fogla, z vzdevnikom »Joška«. Tisti trenutek je Joška v paničnem strahu začel bežati. Odjeknili so strelji in en naboj ga je ranil v glavo. Toda Joška je še naprej bežal in nekaj časa mu je celo uspevalo, da se je s kerpo prek rane na glavi skrival v taborišču. Tistim, ki jih je v takem stanju srečal, je govoril: »Pa jaz sem še premlad, da bi umrl ...« Tedaj je imel 23 let. Ustaši so ga našli in ga takoj zabodli.

Zemunske Judinje in otroke so ločili od moških in jih odpeljali v Staro Gradiško. Neki taboriščnik iz Jasenovca, sicer tekstilni strokovnjak, ki so ga poslali v taborišče Stara Gradiška, da bi organiziral trganje starih oblek, je bil tam, ko so v taborišče prišle zemunske Judinje. Po vrnitvi v Jasenovac je o tem pripovedoval pred več taboriščniki in tako je naslednji dogodek ostal v spominu.

Skozi vhod v taborišče so vstopale ženske in otroci. Med njimi je korakala tudi Marijana Sason. Zemunci se je spominjajo, ker je bila častna meščanka Zemuna in ker je bila lastnica dveh trafik, na tržnici in v središču mesta. Ko je Marijana stopila skozi vhod, je začela jokati. Takoj je priskočila ustašinja Marija Burzan in jo pred zaprepadenimi ženskami zabodla, pri tem pa kričala: »A, jočeš, čarovnica stara!« Ko je Marijanina hči Judita Sason videla zabodeno mater, je začela jokati. »Tako, torej,« je zakričala Marija Burzan, »tudi ti si drzneš jokati!« In je grlo prerežala še Juditi.

Slika 9: Marijana Sason

Grožljive dogodke in take prizore bi lahko nizali dolgo časa. A tudi to, kar smo napisali, je dovolj, da bi začutili, kako so živeli in umirali zaporniki v Jasenovcu, med njimi tudi vsi zemunski Judje (razen enega), ki so jih julija leta 1942 v živalskih vagonih pripeljali v to taborišče smrti.»

Judje v partizanih

V boju proti okupatorju so Judje iz Jugoslavije sodelovali tako aktivno kot redko kje v Evropi. Mnogi, ki jim je uspelo izogniti se preganjanju in deportacijam, so bili aktivni udeleženci narodnoosvobodilne vojne. V partizanskih enotah je sodelovalo skupaj 4572 Judov, življenje jih je dalo 1318. Na prvi pogled se to število ne zdi posebej pomembno, a če upoštevamo skupno število Judov, ki so živeli v Jugoslaviji (82.000), potem je odstotek tistih, ki so sodelovali v narodnoosvobodilni vojni, velik. Partizansko gibanje je bilo prvi organiziran oboroženi odpor v okupirani Evropi in s ponosom je treba poudariti, da je majhna judovska skupnost dala deset narodnih herojev, štirinajst generalov in 150 nosilcev partizanske spomenice 1941. Nosilci partizanske spomenice so tudi trije Judje iz Zemuna: Edita Pisker, Danilo Fogel in Josip Beherano. Judje, ki so se borili v partizanskih odredih in preživeli vojno, so: Aleksandar Švicer – Šani, Jakov in Beti Čelebi, Estera Demajo-Čelebi, Sofija Arandjelovic-Čelebi, Jakob Nojman, Ervin Rozenberg, Mirko Majer. Žal je v bojih padlo na desetine zemunskih Judov. Ena od padlih, Jelisaveta-Suzana Šalgo, ubita na začetku leta 1942, je bila predvojna članica KPJ in skupaj z Edito Pisker organizatorica osvobodilnega gibanja v Zemunu.

Na tem mestu je primerno povedati, da so bili Judje vedno lojalni državljani držav, v katerih so živeli. Niso se počutili kot gostje. Sami sebe so doživljali kot enakopraven del družbe. Judje iz Zemuna so bili del avstro-ogrske vojske v prvi svetovni vojni. V Kraljevini Jugoslaviji so redno služili vojaški rok in na začetku druge svetovne vojne so se proti okupatorju borili v uradnih enotah. Ne glede na njihov patriotizem je kolaboracionistična oblast Milana Nedića od nemške okupacijske oblasti zahtevala, da za judovske oficirje kraljeve vojske, nemške vojne ujetnike, uporablja ostrejša ukrepa. Preživeli so samo zato, ker jih je ščitila Ženevska konvencija.

Zaključek

Po ogromnem številu smrti v holokavstu Judje iz Zemuna nikakor nismo mogli razumeti, da naša skupnost ni dobila državne pomoči. Če so nam lahko kaj vzeli, so nam vzeli, niso pa nam hoteli pomagati, da bi obnovili in pospešili skoraj zamrlo življenje nekdanje pomembne skupnosti v Zemunu. Danes šteje naša skupnost 120 članov, ki v skladu s svojimi zmožnostmi prispevajo k obnovi verskega, kulturnega in družbenega življenja nekoč cvetoče skupnosti Judov v Zemunu.³

³ Avtor je uporabil naslednje vire: Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica Zemun – Hronika 1739–1945*, Zemun 2002; *Zločini okupatorja i njihovih pomagača u Vojvodini*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača – Pokrajinska komisija za Vojvodino, 1945; arhiv Jevrejske opštine Zemun; raziskave in intervjuji preživelih, ki sta jih naredila Milan in Nenad Fogel.

The death of the Jews from Zemun in the Holocaust

Nenad Fogel¹

Key words: *Jews, Zemun, Jasenovac, Stara Gradiška*

In the article which is a part of the catalogue of the exhibition »Vanished in the Holocaust – Zemun«, the author briefly presents the fate of the Jews from Zemun.

Even long before the official decision about the »Final solution to the Jewish question« (Endlösung der Judenfrage) which was adopted by high officials of Nazi Germany in January 1942 at the conference in Wannsee, the killing of the Jews in Europe was a part of national policies of German allies. Immediately after the capitulation of Yugoslavia, in April 1941, the re-established authorities in Serbia started to solve the so-called »Jewish question«. All male Jews from Belgrade, Banat and the enslaved Serbia were arrested and held in the »Topovske šupe« collection camp. They were all killed by German occupiers by December 1941. From December of the same year, the collaborationist government of Milan Nedić arrested the remaining Jewish women, children and the elderly and sent them to the Zemun Jewish concentration camp. Not long after, on 8th June 1942, the chief of the security police in occupied Serbia, Emanuel Schäfer, reported to the head office in Berlin that Serbia is »Judenfrei«, a country without the Jews.

In the area of the so-called Independent State of Croatia, the »Jewish question« began to be solved in August 1941 with opening of the concentration camps Jasenovac and Stara Gradiška in which more than 30 thousand Jews found their death, including 574 Jews from Zemun.

The fate of the Jews from Zemun followed the general pattern in use all over occupied Europe; it was a unified way in which they undertook the destruction of the entire Jewish nation. First they deprived them of all citizens' rights, following this they confiscated their property, then they pressed them into forced labour, and finally, they transported them to extermination camps (Jasenovac and Stara Gradiška) where they ultimately took their lives.

1 Nenad FOGEL, president of Jewish community Zemun, Serbia.

Kršćanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško)

Anna Maria Gruenfelder¹

Zgodovina krščanskih cerkva v nekdanji Jugoslaviji v obdobju vzpona nacionalsocializma in italijanskega fašizma ter med drugo svetovno vojno je še zmeraj raziskana le delno. To še posebej velja za odnos škofov ljubljanske in mariborske škofije dr. Gregorija Rožmana² in dr. Ivana Jožefa Tomažiča³ ter za njuno stališče do preganjanja Judov.

1 Dr. Anna Maria GRUENFELDER, Zagreb.

2 Dr. Gregorij Rožman (roj. 1883 v Dolinčicah, župnija Šmihel pri Pliberku, Koroška). Gimnazijo in bogoslovno semenišče je končal v škofiji Krka – Celovec (Gurk-Klagenfurt) in bil leta 1907 posvečen v duhovnika te škofije. Na dunajski univerzi je bil leta 1912 promoviran v doktorja teologije; postal je profesor kanonskega prava in moralne teologije na teologiji v Celovcu. Od tam ga je leta 1924 ljubljanski nadškof povabil na Teološko fakulteto v Ljubljani. Koroško je zapustil tudi zato, ker se je v koroškem plebiscitu za ali proti pripojitvi južne Koroške Kraljevini SHS zavzemal v korist jugoslovanske strani. Leta 1929 je bil imenovan za pomožnega ljubljanskega škofa s pravico nasledstva, zatem za generalnega vikarja ljubljanske škofije, leta 1930 je bil posvečen v škofa ljubljanske škofije z motom *Crucis pondus et praemium* (*Križ je breme in nagrada*). Kot škof je promoviral Katoliško akcijo in katoliška gimnastična društva, evharistične kongrese in kongrese v čast Kristusa kralja in duhovno oskrbo med jugoslovanskimi, še posebej slovenskimi emigranti v ZDA. Izdal je Zakonik ljubljanske škofije in Pastoralne inštrukcije za ljubljansko škofijo. Leta 1945, pred prihodom komunistov na oblast, je prek Avstrije pobegnil v ZDA. Umrl je leta 1959 v Clevelandu, pokopan je bil na zasebnem pokopališču slovenskih frančiškanov v Lemontu blizu Chicaga (v letu 2013 so bili njegovi posmrtni ostanki prepeljani v Slovenijo, pokopan je v ljubljanski stolnici, op. ur.). Uradno je ljubljanski škof ostal do smrti. Avgusta 1945 ga je vojaško sodišče IV. armade v Ljubljani obsodilo na 18 let zapore s prisilnim delom, na izgubo političnih in državljskih pravic še 10 let po izteku zaporne kazni in na zaplembo celotne imovine zaradi sodelovanja z okupatorjem. Po oceni sodišča se je sodelovanje kazalo v tem, da je 20. 4. 1941, tj. devet dni po okupaciji, šel na uradni obisk k visokemu komisarju italijanske vojske Emiliju Grazioliu. Zahvalil se mu je za mirno zasedbo. Obljubil mu je lojalnost in prepričeval ga je, da je sodelovanje z legalno oblastjo za katolike božja beseda in obveza (Rim. 13.1). V tem smislu je Rožman izdal tudi pastirsko pismo vernikom. V njem se je zahvalil visokemu komisarju italijanske oblasti Ljubljanske pokrajine za nenasilno izvedbo okupacije, za ustoličenje italijanske oblasti in za to, da je slovenskemu narodu dovolil določeno svobodo v uporabi jezika ter kulturno in versko samostojnost. Škof Rožman se je zavedal, da se z intervencijami izpostavlja nevarnosti, da bodo ljudje stike napačno razumeli in jih obsojali. Ne intervenirati je zanj pomenilo pustiti na cedilu mnoge ogrožene. Obširen življenjepis v: Tamara GRIESSER PEČAR, France Martin DOLINAR, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996, str. 15, 16; Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Prezidijski spisi št. 1941, 1942, 1943.

3 Dr. Ivan Jožef Tomažič (roj. 1876 v Sv. Miklavžu pri Ormožu). Mestni župnik je sinu iz siromašne kmečke družine financiral šolanje na gimnaziji v Ljubljani. Pred maturiretnim izpitom mu je umrla mama. Duhovniško semenišče je obiskoval v Mariboru; leta 1898 je bil posvečen v duhovnika, med letoma 1903 in 1906 pa je študiral teologijo v Innsbrucku. Še pred promocijo v doktorja teologije leta 1905 je bil imenovan za tajnika takratnega mariborskoga škofa dr. Mihaela Napotnika. Na tem

Ilaria Montanar,⁴ biografinja škofa Tomažiča, je v njegovem izčrpnem življenjepis in v specialnih raziskavah⁵ vprašanje njegovega odnosa do Judov sploh popolnoma izpustila. Tudi v zapisih drugih slovenskih zgodovinarjev o profilih teh dveh slovenskih škofov⁶ njun odnos do Judov in preganjanja Judov ni opisan (biografi so zanamenjali tudi odnose do nekatoliških cerkev oziroma verskih skupnosti). Ne Rožman ne Tomažič nista mogla ne opaziti, da so od leta 1938 v Slovenijo prihajali judovski begunci iz nemškega rajha, iz Avstrije, iz Sudetov in iz Češko-moravskega protektorata, iz Poljske ...⁷

Ključne besede: Gregorij Rožman, Ivan Jožef Tomažič, Alojzij Stepinac, Katoliška cerkev, NDH, Judje

Neprimerno več pozornosti so zgodovinarji namenili vlogi Katoliške cerkve v Neodvisni državi Hrvaški (NDH) in predsedniku Jugoslovanske škofovske konference oz. Škofovske konference v NDH, zagrebškemu nadškofu dr. Alojziju Stepincu. Tudi arhivsko gradivo za hrvaško cerkveno zgodovino je neprimerno bogatejše od tistega v arhivih ljubljanske in mariborske nadškofije.⁸ Relativno velika količina izvirnega gradiva je nastala zato, ker je bil zagrebški nadškof tradicionalno tudi predsednik Škofovske konference že v Kraljevini Jugoslaviji in nato Hrvaške škofovske konference v NDH. Zagrebška nadškofija je bila največja, z največjim številom katolikov, med vojno, ko so vojaške operacije oteževale komunikacijo škofov, pa je moral zagrebški nadškof kot primas hrvaškega episkopata v glavnem sam sprejemati odločitve in nastopati kot predstavnik drugih škofov. Slovenski škofje so se v Jugoslovanski škofovski konferenci angažirali pri nacionalnih, socialnih in

položaju je služboval tudi pod Napotnikovim naslednikom dr. Andrejem Karlinom. Leta 1928 je bil imenovan za pomožnega škofa v Mariboru in leta 1933 za škofa. Kot škofovsko geslo si je izbral *Non ego, sed Deus*. Tudi zanj je bil še posebej pomemben razvoj organiziranega katolicizma, promocija Katoliške akcije, a tudi kanonizacija lavantinskega škofa Antona Martina Slomška (1800–1862). Naporen boj z nacionalsocialistično oblastjo in brutalnost okupatorja do slovenskega naroda in tudi do njega osebno, pa tudi vojskovanje med okupatorjem in slovenskimi partizani, ki se je končalo z zmago in prihodom komunistov na oblast, so zasenčili njegovo škofovanje. Po težki bolezni je umrl leta 1949. Izčrpno biografijo je objavila Ilaria MONTANAR, *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič (1876–1949) tra il declino dell'impero austro-ungarico e l'avvento del comunismo in Jugoslavia*, Roma 2007.

4 Literatura o dveh slovenskih škofih je bogata, vendar odnos do Judov (kakor tudi do drugih nekrščanskih skupnosti) ni obdelan.

5 Ilaria MONTANAR, Življenska pot škofa Tomažiča, v: *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008, str. 11–25. Obširno Tomažičevo biografijo je avtorica objavila leta 2007 kot svojo doktorsko disertacijo na Papeški univerzi Gregorijani v Rimu. Glej tudi: Tamara GRIESSER PEČAR, *Razdvojeni narod, 1941–1945*, Celovec-Ljubljana 2011, str. 177, 178.

6 Raziskave so zbrane v dveh zbornikih, ki ju je izdala Slovenska teološka akademija v Rimu v sodelovanju z Inštitutom za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani, urednik Edo ŠKULJ: *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008; *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

7 O judovskih beguncih v nekdanji Jugoslaviji v: Anna Maria GRUENFELDER, *Von der Shoah eingeholt, Auslaendische juedische Fluechtlinge im ehemaligen Jugoslawien 1933–1941/1945*, Wien 2013.

8 Hrvatski državni arhiv (HDA), Metropolitanski arhiv Zagreb, Prezidijski spisi iz fonda Karitas (202) in Emigranti (223); Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo nastave i bogoštovlja (od junija 1941 Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje NDH, fond št. 218).

gospodarskih vprašanjih, tudi ko je šlo za pripravo regionalnih, jugoslovanskih in mednarodnih evharističnih kongresov in kongresov v čast Kristusa kralja.⁹ S svojimi mnenji o drugih temah, kot so konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo, odnosi (in napetosti Katoliške cerkve) do pravoslavlja in drugih nekatoliških oz. nekrščanskih verskih skupnosti, se slovenski škofje očitno niso hoteli izpostavljati.¹⁰

Polemike o Katoliški cerkvi »med Hrvati« so se razplamtele že takoj po zlomu NDH in pripravile obtožni material za komunistično sojenje nadškofu in njegovemu poklicnemu kolegu, sarajevskemu nadškofu dr. Ivanu Evangelistu Šariću (ki so mu sodili v odsotnosti), pomožnim škofom, vrsti redovnikov in redovnic ter pomembnim laikom.¹¹ O tem so pisali publicisti Viktor Novak s svojo »obtožbo« *Magna crimen*¹² ter Joža Horvat in Milan Štambuk z zbirko dokumentov o (domnevnem) sodelovanju dela katoliške duhovščine v NDH pri zločinih ustaškega režima in okupatorja.¹³ Oba avtorja odgovornost za nastanek ustaškega režima in njegove zločine, za okupacijo države in okupatorjeve zločine ter za bratomorno vojno v nekdanji Jugoslaviji valita na Vatikan, utelešenje imperialistične politike Katoliške cerkve; obe deli sta sužnji monokavzalnega tolmačenja zgodovine s tezo, da je cilj Vatikana z zmago nad pravoslavljem prevladati na evropskem vzhodu.

Katoliška cerkev v nekdanji Jugoslaviji, soočena s sojenjem in obsodbami proti svojim škofom, duhovnikom, redovnikom in redovnicam zaradi kolaboracije z okupatorji in njihovimi pomagači, se je lahko šele po zamenjavi komunistične vladavine javno branila z raziskavami, ki zadovoljujejo kriterije sodobne historiografije (oz.

9 Škof Rožman je leta 1935 v Ljubljani organiziral II. evharistični kongres za Jugoslavijo in leta 1939 VI. mednarodni kongres v čast Kristusa kralja. Tega leta je prevzel predsedovanje nad stalnim odborom za te kongrese. Organiziral jih je tudi med Slovenci v Clevelandu, posebej ko se je – po letu 1945 – za stalno naselil v tem mestu. Takrat se je ukvarjal tudi z misionarskim delom. GRIESSER PEČAR, DOLINAR 1996, str. 16.

10 O pastirskih pismih v: Juraj KOLARIĆ, Alojzije Stepinac i pravoslavlje, v: *Croatia christiana periodica*, let. 22, št. 41, Zagreb 1998, str. 33–37 in str. 61–63; A. ŠAJE, *ibid.*, str. 74, iz OLŠ 1937, str. 9–33; druga pastirska pisma: leta 1935 o Sveti Cerкви (OLKŠ 1935, str. 17–30); leta 1936 O verskem življenju (OLŠ 1936, str. 5–17); leta 1938 Proti bogokletnemu klevetanju in sramotnim besedam (OLŠ 1938, str. 9–18); z drugimi člani Jugoslovanske škofovske konference je podpisal vsejugoslovansko pastirsko pismo o krščanski zakonski zvezi (NAŠM, Zapuščina škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča, fasc. 4, št. 14). O njegovih pastirskih pismih glej tudi: Metod BENEDIK, Tomažičeva pastirska pisma, v: *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008, str. 97–110.

11 Prav tako so sodili tudi metropolitu hrvaške Pravoslavne cerkve Germogenu (ruskemu emigrantu pred oktobrsko revolucijo), evangeličanskemu škofu za Hrvaško in BiH dr. Philippu Poppu in glavnemu imamu Islamske verske skupnosti v Zagrebu Ismetu Muftiću. Vsi najvišji predstavniki državno priznanih verskih skupnosti v NDH so bili 29. 6. 1945 obsojeni na smrt z ustreljivo in ustreljeni še istega dne. Katrin BOECKH, Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944–1953, v: *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 38/2006, št. 2, Zagreb 2006, str. 403–431. O sodnem postopku proti Alojziju Stepincu v: Theodore DRAGON, *Le dossier du Cardinal Stepinac*, Pariz 1958.

12 Viktor NOVAK, *Magnum Crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1949.

13 Joža HORVAT, Milan ŠTAMBUK, *Dokumenti o protunarnodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946.

pretendirajo na znanstvenost). Med letoma 1945 in 1990 se z vlogo Katoliške cerkve v obdobju fašizmov in druge svetovne vojne v Jugoslaviji cerkveni zgodovinarji skorajda tudi niso mogli resno ukvarjati, ne da bi si nakopali očitke »posvetnih zgodovinarjev« zaradi revizionizma in neznanstvene apologetike;¹⁴ toda tudi sama Katoliška cerkev ni prizanesla kritičnim zgodovinarjem v svojih vrstah pred a priori obtožbami zaradi »proticerkvene tendencioznosti« in oportunitizma. Kritikom je Cerkev očitala znanstvenost – epitet »psevdoznanstvenik« pa je deloval in še vedno deluje kot »argument za onemogočanje«.

Misli in namene zagrebškega nadškofa dr. Alojzija Stepinca – zanj teče postopek razglasitve za svetnika – dokumentira tudi več zbirk pridig, sporočil, govorov. Dr. Juraj Batelja¹⁵ in Celestin Tomić¹⁶ sta izdala tematsko zapleteno zbirko nadškofovih izjav o državi in odnosu Cerkve do državne oblasti, o pregonu pravoslavcev, Judov, Romov (Ciganov), o »hipertrofiranjem« nacionalizmu in »rasni norosti«. Avtorja pustita, da dokumenti sami pričajo o nadškofovem načelnem nestrinjanju s politiko ustaškega režima. Tudi Jure Krišto je objavil vire iz arhiva nadškofa in zagrebške nadškofije¹⁷ – pri izbiri dokumentov se je držal eksplicitno formuliranega cilja: pokojnega nadškofa obraniti pred vsemi (nepravilnimi) obtožbami, zaradi katerih je bil obsojen na 16 let zapore s prisilnim delom in izgubo vseh osebnih in državljanskih pravic.¹⁸ Jure Krišto je v prvem zvezku svojega dela pisal na osnovi ciljano izbranih dokumentov.¹⁹ Zgodovinarji, ki se v svojih raziskavah o posebnih vidikih Stepinčevega delovanja naslanjajo na Jureta Krišta, so usvojili tudi njegov apologetski pristop,²⁰ ki se nazorno

14 Edina znanstvena biografija o nadškofu Stepincu je bila napisana leta 1978 v Rimu. Stepinčev osebni tajnik, frančiškan dr. Aleksa Benigar, je uporabljal redovniške arhive, ki so jih posamezni redovniki in redovnice pred komunisti evakuirali v Italijo. Benigar je imel dostop tudi do nekaterih uradnih, državnih virov v Arhivu Jugoslavije. Poleg tega je kot nadškofov osebni tajnik od leta 1937 naprej dopisoval tudi svoje spomine, ne da bi povsod navedel vir informacij. Kljub vsem tem pomanjkljivostim je Benigarjevo delo najizčrpnjša in najzaneslivejša biografija s kritičnim pristopom doslej. V Zagrebu se je lahko pojavila šele leta 1992. Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac, Hrvatski kardinal*, Rim 1978 (ponatis Zagreb 1992).

15 Juraj Batelja, redni profesor za cerkveno zgodovino Katoliške bogoslovne fakultete Univerze v Zagrebu, je postulator kanonskega procesa za razglasitev pokojnega nadškofa Stepinca za svetnika.

16 Pater dr. Celestin Tomić (OFM, umrl v Zagrebu leta 2006) je bil profesor za novozavežno eksegezo na Katoliški bogoslovni fakulteti v Zagrebu.

17 Jure KRIŠTO, *Katoliška crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, 2 zvezka, Zagreb 1998 (I. zv. Dokumenti; II. zv. Interpretacije objavljenih virov); Jure KRIŠTO, *Sukob simbola Vjere i ideologije*, Zagreb 2001.

18 KRIŠTO 1998. Odnos nadškofa Stepinca do Judov je obdelal tudi KOLARIĆ 1998. Ameriška zgodovinarica Esther Gitman je k tej tematiki prispevala s svojimi lastnimi izkušnjami: leta 1939 je bila rojena v Sarajevu, leta 1941 je njena mati z njo pobegnila iz Sarajeva. Gitmanova je prepričana, da je materi pri tem pomagal prav nadškof Stepinac. Esther GITMAN, predavanje na znanstvenem simpoziju Katoliške bogoslovne fakultete v Zagrebu o nadškofu Stepincu septembra leta 2008; intervju s Tomislavom Vukovićem v *Glasi Koncila* dne 12. 10. 2008.

19 Še izražitejši hagiografsko-apologetski pristop je v: KRIŠTO 2001, str. 224, 225. Gre za izbor določenih dokumentov in drugačen tematski raspored glede na zbirko dokumentov in poročil v KRIŠTO 1998.

20 Tomislav VUJEVA, *Kollaboration oder begrenzte Loyalität? Die historiographische Diskussion um Erzbischof Alojzije Stepinac von Zagreb und den katholischen Klerus im Unabhängigen Staat Kroatien*, Wien 2009.

kaže v tolmačenju Stepinčevih sporočil. Kakor da so jih prebrali samo napol in pri tem zanemarili druge dokumente. Tako poudarjajo, da je nadškof obsojal pregone človeka zaradi rase – vendar je Jude skorajda v isti sapi obtožil zaradi »*nemorale*«. Spomnil je na to, da so »*pred Bogom vsi enaki in da pred Njim nista pomembni niti rasa niti nacija*«, nadaljeval pa z opozorilom, da je »*treba ljubiti vse ljudi, svoj narod pa najbolj*«. ²¹ Jure Batelja in Celestin Tomić sta v dokumentih pustila »problematične« Stepinčeve pasuse (Jure Krišto), ne da bi jih problematizirala, in bralcu nista pomagala, da bi si tolmačil očitne nedorečenosti in protislovja v Stepinčevih mislih.

MITROPOLIT HRVATSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U ZAGREBU, PREUZ. GERMOGEN: S njim su Papin legat Marcione, nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, protestatski biskup Popp i drugi uglednici NDH. —

Slika 10: Metropolit hrvaške Pravoslavne cerkve v Zagrebu Germogen, papežev odposlanec Marcone, nadškof Stepinac, evangeličanski škof Popp in nekateri visoki predstavniki NDH

Glede aktivne pomoči preganjanim v NDH²² je Nadškofijski duhovni sedež v Zagrebu (domnevno) še pred začetkom sojenja nadškofu izdal uradno dokumentacijo o vseh ukrepih in prejemnikih pomoči. Dokument je citiran v zbirki dokumentov

21 Kritično ocenjevanje literature o nadškofu Stepincu in hierarhiji Katoliške cerkve v NDH: Anna Maria GRUENFELDER, *Katholische Kirche und Ustaša-Herrschaft 1941–1944*, v: *Südsl.-Forschungen*, 69/70, München 2010/2011, str. 82–227.

22 O tem: Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001; Ivo GOLDSTEIN, *Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj*, v: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, zv. 34–36, Zagreb 2004, str. 205–228.

Postulature za kanonizacijo.²³ To pomeni, da zgodovinarjem še nekaj časa ne bo dostopen, tako kot ni dostopen Stepinčev dnevnik, ki ga je redno pisal med letoma 1937 (od prevzeta zagrebške nadškofije) in 1941. Kasnejši zapisi tako slogovno kot tudi vsebinsko odstopajo od izvornih delov zapisov, tako da je Ljubomir Boban (ki je dnevnike – domnevno – videl, a je objavil prepis ne prav prepričljive avtentičnosti²⁴) predvideval, da so dnevnik nadaljevali nadškofovi tajniki.

O delovanju drugih škofov v NDH je nekaj dokumentov predstavljenih v že citirani zbirki virov, ki jo je sestavil Jure Krišto; Tomo Vukšić (Sarajevo) jo je uporabljal za opis delovanja mostarskega škofa, patra Alojzija Mišića (OFM).²⁵ Grgo Grbešić je obdelal vprašanje prehoda drugih vernikov v Katoliško cerkev v škofiji Đakovo - Srem in stališče – v glavnem odklonilno – tamkajšnjega škofa dr. Antuna Akšamovića do pokristjanjevanja Judov.²⁶ Frančiškan p. Petar Jeleč (Sarajevo) se je prvi izčrpno ukvarjal s cerkvijo v multietnični in multikonfesionalni Bosni in Hercegovini.²⁷ Glede na vse te podatke so se jugoslovanski škofje še za časa Jugoslovanske škofovske konference izrekli o takrat že akutnem problemu prehoda Judov v katolicizem:²⁸ priporočali so največjo možno previdnost do vlagateljev prošenj za pokristjanjenje, ker so nameni Judov do krščanstva redko kdaj pošteni in iskreni (mostarski škof Mišić). Judje so liberalci in antiklerikalci in/ali komunisti – v vsakem primeru so sovražniki Katoliške cerkve.²⁹

Petar Jeleč je dokazal, da tesna povezanost več krščanskih cerkva in nekrščanskih ver ne pripelje do medsebojnega spoštovanja in razumevanja, temveč do zadržanosti zaradi nepoznavanja, nedostopnosti in vztrajanja pri predsodkih in klišejih. Vedenje Katoliške cerkve do Judov, stoletja sodržavljanov v Bosni in Hercegovini, je bilo previdno in nezaupljivo.

23 Arhiv Postulature (AP), Zagreb, zv. CVIII, str. 3140.

24 Ljubomir BOBAN, Dnevnik Alojzije Stepinca, feljton v zagrebškem časopisu *Danas*, od 28. 8. 1990 do 25. 9. 1991.

25 Tomo VUKŠIĆ, Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugoga svjetskog rata, Prilog izučavanju odnosa između Crkvi i nacionalnosti, v: *Crkva u Srijetu*, Sarajevo, let. 41, št. 3, Sarajevo 2006, str. 326–342.

26 Grgo GRBEŠIĆ, Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., v: *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 27, No. 52, Zagreb 2003, str. 155–169. Škofijski arhivi v Đakovu in tudi v Sarajevu in Banjaluki niso dostopni, mostarski arhiv pa je leta 1945 zapolnila OZNA, a niti leta 1990 ni bil restituiran. O situaciji z arhivi tudi v: KRIŠTO 2001, str. 9. Tudi arhivi redovniških skupnosti se odpirajo zgolj selektivno, mnogo gradiva pa so uničili arhivarji sami pred prihodom komunistov na oblast. Informacije častite matere samostana bosonogih karmeličank Zagreb – Brezovica avtorici (leta 2006) in prednice sester usmiljenk (sestara milosrdnica) sv. Vinka, Zagreb (informacija po telefonu leta 2008).

27 Petar JELEČ, *La Chiesa cattolica in Bosnia ed Erzegovina e lo Stato indipendente croato (1941–1945), Lo studio secondo la storiografia e le fonti ecclesiastiche e civili, principalmente di matrice bosniaco-erzegovese, croata e serba*, Roma 2006.

28 Problem je postal aktualen takrat, ko je jugoslovanska vlada začela izdajati več protijudovskih, diskriminatornih predpisov (npr. *numerus clausus* za judovske srednješolce in študente, prepoved opravljanja poklicev, ki so povezani s prehrano prebivalstva). O tem Harriet PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia, A quest for community*, Philadelphia 1979, str. 182, 183.

29 JELEČ 2006, str. 306.

Petar Jeleč je moral zajeti tudi del območja pod italijansko upravo. Prvi je predstavil specifične težave škofov v Dalmaciji z italijansko politiko. Dalmatinski in primorski škofje so se leta 1941 soočali z rigidno italijanizacijo slovanskega prebivalstva svojih škofij, z izseljevanjem Hrvatov zaradi takšnega pritiska, z interniranjem in navsezadnje tudi s priseljevanjem beguncev, tako Judov kakor tudi pravoslavcev. Njihova največja težava je bilo spreminjanje demografskih, nacionalnih in konfesionalnih odnosov, glavna skrb pa zavzemanje za ohranjanje hrvaškega in slovanskega elementa. Literature, ki bi omogočila oceno, koliko so skrbeli za tuje judovske begunce, ni. Za dalmatinske razmere je zelo malo tudi virov v državnih arhivih v Splitu in Zadru. Ko je bila Dalmacija pripojena Italiji (po rimski pogodbi z dne 18. maja 1941 med Kraljevino Italijo in NDH), je italijanska oblast zelo odločno in učinkovito prevzemala vsa opravila, službe in arhive, pri hrvaških oblasteh, tudi cerkveni, pa je zavladovala »otrplost zaradi šoka« in zatem še letargija. Poleg tega je zavezniška vojna v zraku nad italijanskimi ozemlji v nekdanji Jugoslaviji uničila velik del arhivskega gradiva. Nazadnje pa je še komunistična oblast odnesla arhive in ti niti kasneje, po letu 1990, niso bili vrnjeni cerkvenim lastnikom.³⁰ To se je zgodilo arhivu mostarske škofije.³¹

Peščica dokumentov o delovanju dveh slovenskih škofov in o posebnih izzivih, s katerimi sta se soočala med trojno okupacijo slovenskega ozemlja, je v dveh zbornikih, *Rožmanov simpozij*³² in *Tomažičev simpozij*.³³ Tamara Griesser Pečar in France Martin Dolinar sta v komentirani zbirki dokumentov obdelovala Rožmanov proces³⁴ in Rožmanov zapleteni odnos do fašistične italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini. Pri raziskovanju Rožmanovega odnosa do Judov in judovske vere bo treba proučiti dokumente v njegovi zapuščini,³⁵ enako pa velja tudi za mariborskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča.³⁶ Za oceno, da »škof Rožman ni bil antisemit, ker se je zavzemal za rešitev Judov«,³⁷ prezidialni dokumenti, ki potrjujejo Rožmanovo zavzemanje za pokristjanjene Jude pri visokem komisarju italijanske vojske Emiliju Grazioliu, ne zadoščajo; škofove pridige in javne izjave mečejo drugačno luč nanj kot na človeka, ki je bil kljub izobrazbi in osebni kulturi suženj klišejev o Judih in ljudskih stereotipov, ki so jih nacionalsocialisti morali samo »pobratiti« med prebivalci: »Komunisti in Judi s samimi lažmi bujskajo ljudi.«³⁸ Takšnih ocen iz ust škofa Tomažiča ni

30 Nadškofijski arhiv Split, telefonska informacija 15. 2. 2011.

31 Škofovska duhovna stolica Mostar, telefonska informacija 15. 2. 2011; KRIŠTO 2001, str. 9.

32 *Rožmanov simpozij v Rimu*, ur. Edo ŠKULJ, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

33 *Tomažičev simpozij v Rimu*, ur. Edo ŠKULJ, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

34 GRIESSER PEČAR, DOLINAR 1996.

35 Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, Prezidijalni spisi.

36 Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Zapuščina škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča.

37 Marija ČIPIĆ REHAR, Pridige in pastirska pisma škofa Rožmana v vojnem času, v: Marija ČIPIĆ REHAR, France M. DOLINAR, Tamara GRIESSER PEČAR, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti, Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*, Ljubljana 2009, str. 123–160; o tem str. 127.

38 Pridiga na 1. adventno nedeljo (O nevarnosti brezbožnega komunizma, op. ur.), v: *Ljubljanski škofijski list* = LŠL, 11/1943, 30. 11. 1943; ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 233–235, 238–240; »Tudi nekateri komunisti so bili krščeni, a vseeno, skupaj z Judi, preganjajo kristjane in vero. Komunisti poznavajo Sv. pismo,

bilo – od njega ni nikakršnih pogledov na Jude. Popolnoma neraziskano je življenje nemške Evangeličanske krščanske cerkve v nekdanji Dravski in Savski banovini.³⁹ Jugoslovanski raziskovalci skorajda niso imeli možnosti, da bi se ukvarjali z versko skupnostjo, ki je bila v tolikšni meri sinonim za nemštvo na jugoslovanskih tleh, odkar so bili z Avnojskimi sklepi Nemci kolektivno javno obsojeni in obremenjeni s krivdo za največje vojne zločine, ki so jih storili pripadniki SS, gestapa, vehrmahta ... Pomembni predstavniki nemške Evangeličanske krščanske cerkve v nekdanji Jugoslaviji so kolebali med zavračanjem zaradi zločinov nacionalsocializma in lojalnostjo do narodnostne skupnosti, vendar je skorajda nemogoče z gotovostjo ugotoviti, na katero stran so se postavili.

In kako so se obnašali kristjani obeh krščanskih cerkva? Vprašanje o vedenju cerkva v obdobju nacionalsocializma in preganjanja Judov skoraj vedno trči na vedenje njihovih uradnih predstavnikov in hierarhije. Takšno pojmovanje Cerkve ni ustrezalo naravi cerkve in kristjanov niti v Katoliški niti v Evangeličanski cerkvi. Evangeličanska cerkev augsburške izpovedi še posebej izhaja iz splošne duhovnosti vseh vernikov in vsakemu svojemu članu nalaga, da v svojem okolju živi v skladu s svojo vero in jo uresničuje z delovanjem med ljudmi v svetu. Zoževanje pojma Cerkve na uradno osebje ni odgovarjalo samozavesti niti Katoliške niti Evangeličanske cerkve, vendar se je izpovedovanje vere še posebej zahtevalo v odnosu do oblasti, tudi za časa diktature; Dietrich Bonhoeffer je zahteval, da »samo tisti, ki je z Judi jokal, sme zapeti Halelujo.« Ivo Goldstein je predstavil primere pomoči in solidarnosti nejudovskega prebivalstva s preganjanimi Judi: več kot 100 hrvaških pravičnikov med narodi priča o tem, da prebivalstvo ni bilo ravnodušno do trpljenja Judov, da so celo tuji judovski begunci v mestih prisilnega bivanja lahko računali na pomoč brez denarnega povračila.⁴⁰ Pravičniki v glavnem niso povedali, ali so pomagali iz verske motivacije ali je šlo za ogrožene znance, sorodnike ... Nadškof Stepinac je katolike, vernike pozival, da judovske begunce – ne samo pokristjanjene Jude, temveč tudi »tujeverce« – sprejmejo v svoje domove,⁴¹ in požel oster protest »hrvaškega nacionalista« in »domoljubja«. »Hrvaški nacionalist« iz Zagreba je z veliko žolča naškofu očital, da se zavzema ravno »[...] za Jude in pri tem celo za Jude tujce [...],

ampak oni verjamejo v umazanega Judeža, a ne v Kristusa ...«, ibid., str. 239.

39 Georg WILD, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918–1941*, München 1980, str. 171–173. Wild se je v svojem poročilu osredotočil na območje, na katerem je Evangeličanska cerkev uživala največ podpore, na Bačko in Banat v današnji pokrajini Vojvodina. Slovenija in Hrvaška sta bili praktično »obrobni območji« Reformirane cerkve v nekdanji Jugoslaviji. Uradno se je Evangeličanska cerkev augsburške veroizpovedi imenovala Nemška evangelistična cerkev ausgburške veroizpovedi zato, ker so ji v glavnem pripadali zgolj člani nemške narodnostne skupnosti. Dodatek krščanski je morala sprejeti zaradi Zakona o verskih skupnostih Kraljevine Jugoslavije leta 1931 zato, ker so med cerkvenozgodovinsko manj seznanjenimi člani zakonodajnih teles obstajali določeni dvomi o tem, da evangeličani morda niso kristjani. O razvoju protestantskih skupnosti na območjih koncentracije nemškega prebivalstva v Jugoslaviji v: WILD 1980, str. 5–11.

40 GOLDSTEIN 2004, str. 205–235.

41 BENIGAR 1978, str. 364.

sovražnike kristjanov.⁴² Ko so nemška oblast in ustaši začeli Jude fizično trpinčiti in deportirati, so le redki kristjani dvignili glas; niti katoliška hierarhija se ni neposredno ozrla na preganjanje in tudi ni opogumljala vernikov, da bi bili solidarni z žrtvami.

Nekateri so Judom vendarle pomagali. Judje so se skrivali v samostanih – sestre pa so prevzemale skrb za judovske otroke. Na takšne primere naletimo poredko, le takrat, ko posamezni primeri postanejo »javni«, ko razglasijo nove pravičnike med narodi ali ko se oglasijo rešeni pričevalci in pričevalke časa – kot je Judinja Zdenka Biernbaum iz Osijeka (zdaj živi v ZDA), ki so jo rešile sestre usmiljenke Svetega Križa v Đakovu.⁴³ Sestre usmiljenke sv. Vinka v Zagrebu (Frankopanska ulica 17) so skrile malo Judinj z Dunaja (njenega imena in priimka niso nikoli odkrili) in ji omogočile šolanje,⁴⁴ šolske sestre sv. Frančiška iz Maribora – leta 1941 so jih pregnali nacisti – so v Rabu ustanovile novo skupnost in v svoji hiši več mesecev skrivale sarajevsko družino Atijas, dokler rabski župnik družini ni priskrbel prepustnice za odhod na kopno, na ozemlje pod partizanskim nadzorom.⁴⁵ Redovniške skupnosti niso ravno pripravljene odpirati svojih arhivov (če so sploh urejeni).⁴⁶ Frančiškanke na Rabu so zapise o tem ohranile; sestavile so jih sestre same.⁴⁷ Zgodovinarjem se odpira še široko polje raziskovanja v redovniških skupnostih na območju Republike Slovenije.

Raziskovanje o tem, koliko so pripadniki »uradne Cerkve« in cerkvena hierarhija storili za preganjance, je odgovor na ugovore iz Cerkve same, da so cerkveni preiskovalni organi, kot je bila Cerkevna komisija za odnose z Judi (pod vodstvom kardinala Edwarda Idrisa Cassidyja), rezultate raziskav objavili v svojem dokumentu *Wir erinnern: eine Reflexion über die Shoah*.⁴⁸ V tem besedilu Cerkev izraža »globoko

42 Pismo, citirano na strani Dokumenti – OoCities: www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm [22. 6. 2015].

43 Prednica đakovske matične hiše hrvaške province sester sv. Križa Amadea Pavlović je bila za pravičnico med narodi razglašena leta 2009. Zdenka Biernbaum je avtorici v elektronski pošti potrdila, da svojo rešitev dolguje častiti materi Amadeji Pavlović in njenim sestram v Đakovu. Miriam STEINER AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008, str. 271, 272.

44 Judovsko deklico z neznanim imenom in priimkom je krstil župnik v Virovitici, čeprav kanonskopravno krst brez osebnih podatkov ni dovoljen. Samostan sester usmiljenk, Zagreb: www.milosrdnice-zagreb.hr/ [22. 6. 2015], *Povijest Provincije*, življenjepis sestre Ivane Berhmane Šimete.

45 Vladimir ISAIĆ, Časno djelo sestara Franjevki na Rabu, v: *Bilten Židovske općine Zagreb (ŽOZ)*, 46–47/1996, Zagreb 1996, str. 9.

46 Prošnje samostanu karmeličank v Zagrebu in matični hiši sester usmiljenk sv. Vinka v Zagrebu niso naletele na odziv: prednice so sodelovanje zavrnilo s pojasnili, da ni podatkov iz obdobja NDH, da je gradivo neurejeno ali da se je v času sovražnikove okupacije zaradi osebne varnosti pustilo čim manj pisnih sledi, ker bi vsaka od njih lahko bila usodna za celotno redovniško skupnost.

47 Avtorica je leta 2006 informacijo preverila v matični hiši šolskih sester sv. Frančiška iz Mariborske province, ki se je po drugi svetovni vojni preselila v Ljubljano.

48 Commission for religious relations with the Jews, *We remember: A reflection on the Shoah*, 16. marec 1998, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html [22. 6. 2015]; Urs ALTERMATT, Dossier: Katolischer Antisemitismus in der Schweiz 1900-1945. Vom Antisemitismus der Katholiken in der Zwischenkriegszeit, v: *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte = Revue d'histoire ecclésiastique suisse*, Vol. 92, 1998, www.dx.doi.org/10.5169/seals-130279 [22. 6. 2015].

obžalovanje zaradi greha in krivde njenih sinov in hčera. [...] Nikdar več ne smemo dopustiti, da bi seme antijudaizma in antisemitizma v srcih ljudi pognalo korenine. Napačne razlage Nove zaveze in protijudovski resentimenti v nekaterih krščanskih krogih so povzročili 'splošno diskriminacijo Judov'.⁴⁹ V dokumentu se ugotavlja (so)odgovornost kristjanov, vendar se »razrešuje Cerkev kot institucija vsake krivde za diskriminacijo Judov«⁵⁰ – in ob tem še omalovažuje junaštvo posameznikov, ki so s svojo pomočjo ljudem tvegali svoje življenje. Da vsi kristjani niso bili ravnodušni, bomo prikazali tukaj – in še posebej bom poudarila, da niso uživali podpore cerkvenih vodij in institucije. Še več, raziskovanje o vedenju Katoliške cerkve na ozemlju Dravske in Savske banovine (od 1. 9. 1939 Banovine Hrvaške) in zatem pod nemško, italijansko in madžarsko okupacijo me je napeljalo k ugotovitvi, da so katoliki od svojih škofov in duhovnikov dobivali nasvete, navodila in priporočila, ki bi jih bilo bolje preslišati, čeprav so bila izrečena z avtoriteto Cerkve. Tudi Cerkev je bila sužnja določene monokavzalnosti;⁵¹ tako škof Rožman kakor tudi njegov mariborski »brat po dolžnosti« Ivan Jožef Tomažič sta povsem enako samokritično pripomnila, da svojih vernikov nista primerno pripravljala na vojno, marveč sta se pustila preslepiti organiziranosti katolikov, in da sta precenila moralno moč organiziranega katolištva. Duhovščina, samostani, redovniki in redovnice, ki so bili bližji realnemu življenju, so kazali visoko razvito zavest za prioritete – to sem ugotovila v glavnem za hrvaške primere. Slovenskim zgodovinarjem se odpira še eno neraziskano področje.

Ideološko ozadje cerkvenega delovanja

Ob vprašanju, s kakšno »ideološko prtljago« so se jugoslovanski škofje soočili s preganjanjem Judov, je treba spomniti na cerkveni nauk o Judih vse do deklaracije *Nostra aetate* o odnosu Katoliške cerkve do nekrščanskih religij.⁵² Deklaracija spomni na to, da so Judje in kristjani »sorodniki«, da imajo skupno postavbo, zavezo Boga s svojim ljudstvom, skupno bogoslužje, očete vere – vendar pa Judje »niso prepoznali Gospodovega časa in del njih ni sprejel Evangelija; še več, nemajhen del se jih je odkrito zoperstavljal njegovemu širjenju. Judovsko versko vodstvo je zabtevalo Jezusovo smrt in tako izživilo svoje

49 Pismo papeža Janeza Pavla II. kardinalu Cassidyju 12. 3. 1998, v: *Herder-Korrespondenz*, št. 4/1998, str. 166, citirano v: *ALTERMATT* 1998, na navedenem mestu.

50 Kritiki dokumenta v *Herder-Korrespondenz* 1/1998, str. 23-28, cit. v: *ALTERMATT* 1998, na navedenem mestu.

51 Domen ANŽLOVAR, *Krščanska retorika in analiza retorike škofa Gregorija Rožmana*, diplomsko delo, Ljubljana 2010, str. 48, 49.

52 Deklaracija bi v prvotni verziji iz leta 1962 morala biti dokument proti antisemitizmu, vendar je bil zaradi pritiska arabskih držav načrt umaknjen. Sprejeto je bilo šele leta 1965 znatno »ublaženo« (razvodnelo) besedilo, ki se nanaša na vse nekrščanske religije. Očitek zoper takšen »kompromis« cilja na to, da se odnos Katoliške cerkve do judovstva ne more izenačevati z odnosom do drugih nekrščanskih religij in da so avtorji kompromisnega besedila zamudili, da bi poudarili to skupnost in poseben odnos med katoliki in Judi, ki se ne more primerjati z odnosom do drugih verskih skupnosti. O sami deklaraciji v: Karl RAHNER, Hubert VORGRIMLER, *Kleines Konzilskompendium, Alle Konstitutionen, Dekrete und Erklärungen des Zweiten Vaticanums in der bischoflich beauftragten Uebersetzung*, Freiburg im Breisgau 1966, str. 349–354; besedilo deklaracije na str. 355–361, odstavki o Judih na str. 357–359.

*prekletstvo in zavrženost od Boga. Cerkev pričakuje njihovo spreobrnitev in ne bo jim prenehala govoriti o križu kot znamenju univerzalne Božje ljubezni.*⁵³

Trditev, da so Judje tedaj, ko so zavrnilo priznanje Jezusa za Kristusa in Mesijo, s svojo trmo »zakockali«⁵³ odrešitev, da so zato zavrženi in izobčeni iz skupnosti kristjanov, razmetani po vsem svetu, brez domovine in brez vere, je temelj krščanskega antijudaizma. Lik Sinagoge, ženske s prevezo čez oči, alegorija slepote in okorelega zavračanja krščanstva, je na gotskih katedralah kristjanom dokazoval tragično razhajanje judovstva in krščanstva. Katoliški učbeniki, konverzijski leksikoni in teološki strokovni priročniki iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja vsebujejo jedrno bit katoliškega antisemitizma: kristjani so doumeli, da je biologistični antisemitizem 19. stoletja »poganski«, nekrščanski izum, ki ga je treba zavrniti, ker je nasprotoval evangelijskemu nauku, da so vsi, vsak posameznik, pred Bogom enaki, niso pa nasprotovali tezam, da je treba preprečiti vpliv Judov na politiko, gospodarstvo in kulturo (v književnosti, gledališču, filozofiji, umetnosti). Katoliki ne smejo uporabljati nemoralnih sredstev, ampak bodo judovski vpliv premagovali z lastnimi, moralno višjimi, pozitivnimi pridobitvami. Katoliški verniki se morajo znati obvarovati pred gospodarsko premočjo liberalno-judovskega kapitala, denarnega in bančnega sistema, ki tlači in vara obrtnike, trgovce in gospodarski srednji sloj. Kristjani se bodo liberalno-judovskemu duhu upirali s krščansko solidarnostjo. Obstaja nemoralen antisemitizem, pa tudi upravičeni razlogi za zavračanje Judov zato, ker so že »po naravi poblepni na denar, oderuhi, kervoločnežji«. Jud oderuh – arhetip Juda je zasenčil dejstvo, da so kristjani od srednjega veka naprej Jude sistematično potiskali v izolacijo in izključevali iz gospodarstva in »krščanskega«⁵³ trgovskega stanu ter jim vsiljevali ukvarjanje z »nepoštenimi«⁵³ ali »nečastnimi«⁵³ poklici. Gospodarski antisemitizem je posledica družbene izolacije Judov in kristjani so vztrajali v prepričanju, da morajo izpodrivati gospodarski vpliv Judov. Kulturni antisemitizem obtožuje Jude, da »okužujejo«⁵³ svet, zaradi česar jih je treba izključiti iz kulturnih institucij. Poleg vsega tega so živeli tudi še stari pojmi, kot so Kristusovi morilci, neverniki, škodljivci, uničevalci kulture in morale, svetovna žarota. Od 19. stoletja dalje se je zavračanje Judov opravičevalo s prepričanjem, da so tuja rasa, tuja telesa v zabadnem svetu. Nacionalna ideja o nemškem združevanju se je povezala z doktrinami, ki so tradicionalno versko motivirano sovraštvo do Judov zamenjevale z rasnim, biologističnim argumentom. Med narodi in človeškimi rasami z določenimi kolektivnimi, nespremenljivimi lastnostmi obstaja hierarhija vrednot. Judje spadajo v razred tistih, ki so kakor *prazne orebove lupine*. Po koncu boljševistične revolucije v Ruskem carstvu leta 1917 so katoliški socialni teoretiki iz globokega strahu pred komunizmom povezovali judovstvo (ki so mu pripadali znameniti boljševiki) s komunizmom in prostožidarstvom, s sinonimoma za sile zla. Večina katolikov in tudi protestantov ni bila sposobna prepoznati neprimerljivosti nemške *dokončne rešitve* v primerjavi z vsemi pregoni Judov in pogromi nad njimi v preteklosti. Kristjani v glavnem niso bili dovolj poučeni in tudi ne dovolj ozaveščeni, da bi

53 RAHNER, VORGRIMLER 1966, str. 359. Iz besedila izhaja, kar želi Cerkev popraviti v odnosu do judovstva.

kritično razmišljali o soodgovornosti krščanstva pri izvedbi nacionalsocialističnega programa iztrebljanja Judov.⁵⁴

Jugoslovanski katoliški duhovniki in škofje, ki so množično študirali teologijo na nemškem govornem območju ali v Rimu, so svoje znanje o Judih črpali iz katoliških leksikonov, priročnikov in učbenikov iz renomiranih katoliških založniških hiš, kot so Herder (Freiburg im Breisgau), fribourška dominikanska École de la Foi ali Papeška univerza Gregoriana v Rimu. Standard krščanskega znanja o judovstvu – preneseno iz *Cerkevnege priročnega leksikona* (Herder, 1907, 1930 in 1931) – uči, da biologistični – rasistični antisemitizem (ki zavrača Jude zaradi njihove krvi in porekla) krši zapoved krščanske ljubezni do najbližjega in žali krščanstvo, ki ima svoje korenine v judovstvu. Vendar Herder prav tako uči, da katolikom nalaga zatirati prevelik vpliv liberalno-judovskih krogov na intelektualnem, duhovnem, umetniškem in politično-gospodarskem področju pod pogojem, da pri tem ne uporabljajo nasilnih in nemoralnih metod. Katoliki bodo premagovali judovski vpliv s svojo krščansko kulturo in duhovnostjo ter s socialno solidarnostjo. Ta načela v katoliških priročnikih so bila namenjena učiteljem v osnovnih in srednjih šolah, prosvetnim delavcem, vodjem društev, javnim govorcem, publicistom, urednikom in politikom. Še leta 1943 je jezuit in katoliški književnik Hans Urs von Balthasar, kasneje eden najpomembnejših švicarskih teologov 20. stoletja, zatrjeval, da je »preganjanje Judov implicitno preganjanje kristjanov«, in hkrati govoril tudi o nujnosti »diskretnega numerusa claususa« za Jude, omejevanje njihovega številčnega deleža v skupnem številu prebivalcev, ker »se krščanstvo ne bi smelo mešati z judovstvom.«⁵⁵

Takšen antisemitizem je deloval med katoliškim duhovništvom v Jugoslaviji, širil se je med tistimi, ki so študirali na uglednih katoliških bogoslovnih šolah tako v Rimu kot na nemškem ali frankofonskem govornem območju.⁵⁶

Poleg tega so bili prežeti z antikomunizmom, ki je bil prisoten na vseh področjih katolištva, in boj proti komunizmu je bil prva in poglobljena skrb Cerkve – čeprav je bila v Kraljevini Jugoslaviji komunistična stranka prepovedana od leta 1920, tako da je vodstvo stranke delovalo iz tujine (v glavnem z Dunaja), njeni člani pa so v domovini živeli v strogi ilegali. Politični krogi so se bali vpliva komunistov in njihove

54 Urs ALTERMATT, Der Antijudaismus und seine Weiterungen. Das Syndrom des katholischen Antisemitismus, v: *Neue Zürcher Zeitung*, 20. 11. 1999, www.israel-information.net/glossar/antijudaismus-nzz.htm [23. 6. 2015].

55 Urs ALTERMATT, Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten, Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918–1945, Frauenfeld 1999, str. 12–18.

56 Oto LUTHAR, Irena ŠUMI, Living in Metaphora, Jews and Anti-Semitism in the Balkans, v: *Jews and Slavs, Volume 12*, ur. Wolf MOSKOVICH, Oto LUTHAR, Irena ŠUMI, Jerusalem-Ljubljana 2004, str. 29–38. Na antisemitsko komponento slovenskega nacionalnega prebujenja me je opozoril prof. dr. Karl Kaser (Gradec) in se mu tukaj za to zahvaljujem. Prav tako, s posebnim pogledom na Prekmurje: Irena ŠUMI, Oto LUTHAR, Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, ur. Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, dopolnjena in popravljena izdaja, Maribor 2013, str. 243–283.

povezanosti s komunistično Internacionalo. Tudi katoliški episkopat Jugoslavije se je bal moralne in ideološke moči prepričanih komunistov, njihovega fanatizma, s katerim bi lahko delavstvo in malomeščanski sloj odvrnili od vere in ju napeljali na antiklerikalizem.⁵⁷ Bali so se tudi neorganizirane levice, sicer aktivne in produktivne v kulturi, književnosti, novinarstvu in znanosti, in levičarjev, »vrinjenih« iz Avstrije, Nemčije in Češkoslovaške. A ne samo to, jugoslovanska policija je lovila dozdevne in identificirane komuniste, za katere je verjela, da jih njihova matična partija pošilja v države, v katerih so komuniste prav tako preganjali.⁵⁸ Pripadniki teh neformalnih intelektualnih krožkov, člani judovskega meščanstva, so negovali prefinjen, a liberalen, celo libertinskičen življenjski slog (Manès Sperber je v Zagrebu povzročil nemajhno število zakonolomov in se zameril ortodoksnim, asketskim članom Komunistične partije). Toda člani teh krožkov niso niti v sanjah načrtovali vzpostavitve »Sovjetske republike«. Še več, praviloma niso bili niti člani partije, temveč so se glede na dogmatizem in njegov doktrinarni odnos do svobode misli, govora in pisanja vedli kot odpadniki, disidenti.⁵⁹ Ali so se katoliški škofje bali moralne moči »delavsko-asketskih« komunistov in njihovega sovraštva do vsake metafizike in vere? Ali pa so se celo bali, da bi v Jugoslaviji lahko prišli na oblast in takoj začeli militanten boj proti Katoliški cerkvi? Škofje so bili še bolj prestrašeni zaradi libertinizma, etičnega relativizma in pomanjkljive družinske in zakonske morale v družbeni in intelektualni eliti. Katoliški konzervativni kritiki kulture so prav »liberalno judovstvo« obtoževali, da krči pot modernizaciji in vsem njenim »zablodam«, ki jih je papež Pij IX. popisal leta 1864 v svojem zapisu *Syllabus errorum* (priloga k okrožnici *Quanta cura*⁶⁰). V tem boju za duše neukega vernega ljudstva, za katerega so vsi škofje Jugoslovanske škofovske konference menili, da je »*kerščeno, vendar ne tudi pokristijanjeno*«,⁶¹ je nadškof Stepinac na sramotilni steber pribil »*judovske zdravnike, ki opravljajo abortuse, judovske žaložnike, ki objavljajo brezsravno pornografijo.*«⁶²

57 Juraj BATELJA, Celestin TOMIĆ, *Alojzije Stepinac, Proponijedi, govori, poruke (1941–1946)*, Zagreb 1996, str. 23.

58 HDA, BH-ODZ, škatla 56, št. 19748/1950. Policijsko poročilo Ministrstvu za notranje zadeve, Beograd, 20. 4. 1940.

59 V Zagrebu je avstrijsko-galicijsko-francoski pisec in psiholog Manès Sperber že od leta 1929 poučeval individualno psihologijo v šoli Alfreda Adlerja, deloval pa je tudi kot odposlanec dunajskega kroga jugoslovanskih komunistov. Sperber je leta 1934 ponovno prišel v Zagreb, in to iz Berlina, kjer je delal kot psihoanalitik in ilegalni komunist. Po aretaciji v ulični raciji SA na komuniste je Sperber nekaj tednov ždel v zaporu SA in takoj po izpustitvi prek Dunaja pobegnil v Zagreb. Tam je imel prijatelje v krogih znanstvenikov, filozofov, književnikov in ilegalnih komunistov. Z njimi se je družil tudi dramatik, romanopisec in esejist Miroslav Krleža. Sperber se je svojih zagrebških prijateljev in sovražnikov spominjal v romanu *Bis man mir Scherben auf die Augen legt* (v drugem delu svoje romaneskne trilogije *All das Vergangene ...*). O pojmovanju Jugoslavije v Sperberjevem opusu glej: Alma KALINSKI, *Das Kroatienbild bei Manes Sperber*, v: *Zagreber Germanistische Beiträge*, 6/2001, Zagreb 2001, str. 109–131.

60 Rudolf LILL, *Wer ist Christ, Vom Vertrauen auf den Papst und auf die von ihm eingesetzten Hirten*, v: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, No. 125, 30. 5. 2000, str. 15.

61 Nadškof Stepinac v pridigi na velikonočno nedeljo 13. 4. 1941, v: BATELJA, TOMIĆ 1996, str. 23.

62 Pridiga nadškofa Stepinca na praznik Kristusa kralja 1941, KRIŠTO 1998, str. 269.

Katoliški škofje so skušali imunizirati svoje vernike, posebej tiste med delavci: cerkev je ustanavljala nove župnije v delavskih četrtih industrijskih središč⁶³ in jih vključila v katoliške organizacije, zato je – tako v Sloveniji kot na Hrvaškem – še posebej spodbujala *Katoliško akcijo*.⁶⁴ Nekateri veje Katoliške akcije, *Orli* in *Križarji*,⁶⁵ društvi, nastali na Hrvaškem in v Sloveniji kot veji dveh francoskih gibanj, *Renouveau Catholique* in *Croisade Eucharistique*,⁶⁶ sta se izkazovali s poudarjeno cerkvenostjo in poslušnostjo mestnim škofom in papežu v Rimu do te mere, da lahko govorimo o svojevrstnem kultu vodje. Živel so v hierarhičnem režimu, kakršnega je vodstvo zapovedalo svojim organizacijam – in takšen hierarhični ustroj so skušali vsiljevati celotni družbi. Hrvaški Križarji so bili med prvimi hrvaškimi prostovoljci, ki so odhajali na vzhodno fronto, v boj proti komunizmu.⁶⁷

Tako škof Tomažič kakor tudi škof Rožman sta enako visoko cenila cerkvenost Križarjev in Orlov, jih spoštovala in propagirala takšno politično organiziranje in politični angažma katolikov,⁶⁸ posebej v stanovski državi (idealu papeža Leona XIII., ki jo je priporočal v okrožnici *Rerum novarum* leta 1891; nanj se je leta 1931 navezal tudi papež Pij XI. v svoji okrožnici *Quadragesimo anno*).⁶⁹

63 O skrbi nadškofa Stepinca za institucionaliziranje duhovne oskrbe za hrvaške delavce v rajhu: Anna Maria GRUENFELDER, *Arbeitseinsatz fuer die Neuordnung Europas, Zivil- und ZwangsarbeiterInnen aus Jugoslawien in der 'Ostmark' 1938/41–1945*, Wien 2010, str. 175, 176; za sarajevsko nadškofijo JELEČ 2006, str. 175, f. 263.

64 Jure KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret 1903.–1945.*, Zagreb 2004, str. 94; pridige ob posvetitvi novih župnij BATELJA, TOMIĆ 1996, str. 87f.

65 Križarji so izšli iz katoliških gimnastičnih društev. V letih 1924–1928 je bil njihov predsednik dr. Ivan Merz (1896–1928), sin avstrijskega uradnika v Bosni in dunajske Judinje. Merz je kot osemnajstletnik v prvi svetovni vojni sodeloval na francoskem bojišču. Po koncu vojne je ostal v Franciji in na Sorboni študiral francoski jezik in književnost. V Parizu je kot ateist prišel v stik s katoliškim prenoviteljskim gibanjem *Renouveau Catholique*. Njegov strogo cerkveni, nacionalistični in protidemokratski duh je prenesel na Hrvaško in v tem duhu deloval med katoliškimi mladinskimi društvi. Predaval je na škofijskem semenišču in vplival na usmeritve katoliških mladinskih društev; usmerjal jih je k cerkvenosti, strogi lojalnosti cerkvenemu vrhu, papežu in mestnim škofom. Zaradi vpliva na duhovnost katoliških društev je papež Janez Pavel II. dr. Ivana Merza leta 2003 razglasil za blaženega. Življenjepis in duhovnost dr. Ivana Merza: Božidar NAGY, *Ivan Merz, Istaknuti laik u sjedobenju Evanđelja*, Zagreb 1996; KRIŠTO 2004, str. 63, 64, 116, 144–149.

66 Gibanje *Croisade Eucharistique* je eno od mnogoštevilnih karizmatičnih gibanj, nastalih po prvi svetovni vojni v okviru projekta književnikov (Paul Claudel idr.) *Renouveau Catholique*. Katoliki so se organizirali s ciljem: moralna in verska obnova Evrope ter zatiranje verskega indiferentizma in moralnega «laissez-faire», zaradi katerih so vojno razumeli kot Božjo kazen ali opomin za spreobrnitev; www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE...219 [23. 6. 2015].

67 V prvih letih sobivanja Srbov, Hrvatov in Slovencev v Kraljevini Jugoslaviji so obstajala tako nacionalna kakor tudi unitaristična, jugoslovanska katoliška društva, pa tudi gimnastične organizacije. Zaradi represivne politike proti nesrbskim narodom so unitaristična društva v Sloveniji in na Hrvaškem sprejela jugoslovansko-unitaristični duh. Društva, ki niso sprejela takšne usmeritve, so razpadla ali pa so jih razpustili zaradi predvidljive zmage nacionalističnih stremeljenj na Hrvaškem. KRIŠTO 2004, str. 302 in naprej.

68 Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.–1904.)*, Zagreb 1997.

69 Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1978, str. 69, 70.

Škof Tomažič je skušal motivirati vernike, da bi cerkvenost in duhovnost poglobili z negovanjem estetike liturgije, cerkvene glasbe in cerkvene umetnosti.⁷⁰ Misija med Slovenci v tujini je bila še ena od oblik boja za duše (in za vzdrževanje nacionalne zavesti sredi tujega sveta).⁷¹ Delo za katoliške misije je razumel kot nespregledljiv korak k duhovni obnovi slovenskih katolikov in kot jamstvo za fizični obstoj Slovencev.⁷²

Tudi nadškof Stepinac se je trudil, da bi hrvaške delavce, ki so se od leta 1938 množično odzivali na ponudbe nemške industrije za delo v tujini, oskrbel ne samo z duhovnostjo kot orožjem v boju proti moralnim skušnjavam, temveč tudi proti vplivom komunizma (v Hitlerjevi Nemčiji!⁷³). Stepinac je enako kot sarajevski nadškof dr. Ivan Evangelist Šarić opozarjal delavce v rajhu, da »vestno izpolnjujejo svoje delovne obveznosti, da kot 'hrvaški poslanci v svetu' pričajo o morali Hrvatov katolikov in da se izogibajo skušnjavam, kot so alkohol, kartanje, psovke in komunizem.« Nadškof Stepinac je poslal hrvaškim duhovnikom v rajhu hrvaške molitvenike za delavce in skupaj z duhovniki organiziral proslave ob tisočletnici pokristjanjenja na Hrvaškem.⁷⁴

Verska oskrba med slovenskimi delavci v evropskih in prekomorskih državah – škof Tomažič je v dvajsetih letih 20. stoletja sodeloval z nemško Družbo sv. Rafaela.⁷⁵ Stiki škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča segajo v leti 1927 in 1928 in so bili osredotočeni na pomoč slovenskim emigrantom v južnoameriških državah.⁷⁶ Pozneje, še posebej v obdobju po letu 1933, stikov z Mariborom ni bilo več.

Ena najpomembnejših odločitev papeža Pija XI. je bila razglasitev praznika Kristusa kralja (11. 12. 1925).⁷⁷ Nationalsocialisti so razumeli, da je papež na ta način pred

70 ČIPIĆ REHAR, DOLINAR, GRIESSER PEČAR 2009, str. 123–260, tukaj str. 127, 128.

71 NŠAM, Zapuščina škofa Tomažiča, fasc. 35: »Družba Sv. Rafaela« in škofovo sodelovanje s tem društvom iz Nemčije (s sedežem v Hamburgu) pri skrbi za slovenske delavce v Argentini.

72 NŠAM, Zapuščina škofa Tomažiča, fasc. 26, Družba Sv. Rafaela.

73 GRUENFELDER 2010, str. 175, 176.

74 JELEČ 2006, str. 175, f. 263; GRUENFELDER 2010, str. 175.

75 NŠAM, fasc. 35. Družba sv. Rafaela je bila ustanovljena na pobudo nemške Karitas in v sodelovanju z njo leta 1871 (ko so množice delavcev odšle v prekomorske države) v skrbi za katoliške emigrante, delavce in njihove družine, za njihovo vključitev v tuji svet in za njihovo duhovno in materialno dobrobit. Leta 1933 se je Družba obrnila k judovski emigraciji in prevzela skrb za »nearijske katolike«, za pokristjanjene Jude. Od leta 1938, ko so nationalsocialisti drastično, fizično preganjali in trpinčili Jude, ne glede na njihovo veroizpoved, je Družba sv. Rafaela pomoč nudila vsem Judom, ne glede na njihovo versko pripadnost. Družba je ustanovila svoja predstavništva v državah, ki so jih judovski emigranti morali prepotovati, da bi se v jadranskih in sredozemskih pristaniških mestih lahko vkrcali na ladje za odhod v eksil. Lutz-Eugen REUTTER, *Die Katholische Kirche als Fluchthelfer im Dritten Reich, Die Betreuung von Auswanderern durch den St. Raphaels-Verein*, Recklinghausen, Hamburg 1971; o skrbi škofa Rožmana za delavce v tujini glej tudi ČIPIĆ REHAR, DOLINAR, GRIESSER PEČAR 2009, str. 233.

76 O duhovništvu med slovenskimi izseljenci v ZDA in v južnoameriških državah: Stane GRANDA, Škof Ivan Jožef Tomažič in izseljensko vprašanje, v: *Tomažičev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Rim-Ljubljana-Celje 2008, str. 213–219.

77 To je poudarjala nationalsocialistična propaganda: čeprav je bil praznik Kristusa kralja

totalitarno ideologijo in državo postavil »nasprotnika«, ki bo katolike spominjal na to, da je Kristus edini pravi gospodar sveta, in da je to sodoben izraz pretenzije Katoliške cerkve na svetovno vladavino. Papež je škofo opogumljal, da so prirejali nacionalne in mednarodne kongrese v čast Kristusa kralja. Tudi evharistija je bila po vsej verjetnosti odgovor Cerkve in vere na pretenzije totalitarizma.⁷⁸ Duhovnost evharistije in praznik Kristusa kralja se dopolnjujeta s težnjo, da bi tuzemskim oblastem dali vedeti, da je izvor njihove moči nad njimi in zunaj njih in da ne bi imeli moči, če jim je ne bi podarila nebesa. Evharistični kongresi in praznovanja ob prazniku Kristusa kralja v medvojni Jugoslaviji, pa tudi Rožmanova pastirska pisma in sporočila, poslana v imenu Jugoslovanske škofovske konference, so vernikom ponujali krščansko alternativo versko indiferentni javnosti in spodbudo za spreobrnitev in moralno-versko prenavo. Škof Rožman je tudi sam pisal sporočila in »katekizme«, v katerih je vernike poučeval o zablodah komunistov.⁷⁹

Vsi škofoje v Jugoslovanski škofovski konferenci so se poslušno pokorili papežem v Rimu⁸⁰ in rimskim misionarskim projektom povsod po svetu, v domovini pa je skrb za drugoverce umanjkala. Za sodelovanje z drugimi krščanskimi skupnostmi, z Evangeličansko cerkvijo ter z luteranskimi in reformiranimi verniki v Prekmurju, z (maloštevilnimi) pravoslavci – še posebej v obdobju, ko so tudi škofoje slutili, da se Jugoslaviji bliža vojna – jim ni bilo mar; slišati ni bilo niti ene pozitivne besede o svobodi vesti in veroizpovedi, *modernističnih zablodah* po Syllabusu errorum.⁸¹

Čeprav jugoslovanski škofoje na splošno niso negovali dialoga med kristjani in čeprav se kot duhovniki niso naučili enakopravnega dialoga z nekatoliki in nekrščanskimi verskimi skupnostmi, je za škofa Tomažiča potrjeno, da je vernike »pozival, da rodoljubje in domoljubje ne smeta biti v škodo drugih narodov in posameznikov.«⁸²

razglašen kot odgovor na italijanski fašizem, so nacionalsocialisti v njem prepoznali tudi napad na njihove pozicije. Po smrti papeža Pija XI. je nacionalsocialistični mesečnik objavil članek *Svetonazorska situacija* z 12 najpomembnejšimi dosežki pontifikata Pija XI. Katoliška cerkev je storila »ključne korake v smeri uresničevanja svojega poslanstva kot nadnacionalne in naddržavne svetovne cerkve.« Karl-Josef HUMMEL, *Kirche und Katholiken im Dritten Reich*, v: Karl-Josef HUMMEL (ur.), *Zeitgeschichtliche Katholizismusforschung*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2004, str. 69.

78 Evharistično molitev, idejo francoskega gibanja Croisade Eucharistique, so v Jugoslavijo prinesli udeleženci prve svetovne vojne, vojni ujetniki v Franciji. Na Hrvaškem se je profesor francoskega jezika, študent na Sorboni Ivan Merz, proslavil z vzgajanjem katoliških mladeničev za evharistično duhovnost in prenavo katoliškega duha hrvaške mladine: NAGY 1996. Leta 1934 je škof Rožman organiziral evharistični kongres v Ljubljani. Andrija ŽIVKOVIĆ, Euharistijski kongres u Ljubljani, *Bogoslovska smotra*, let. 23, št. 2, december 1935, dostopno na: hrcak.srce.hr/43182 [22. 6. 2015].

79 Boris MLAKAR, Nekateri vidiki Rožmanovega delovanja v času nemške okupacije Ljubljanske pokrajine, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Rim-Ljubljana-Celje 2001, str. 275–281.

80 Vsi škofoje iz kasnejše Jugoslavije niso zmeraj poslušno služili rimskim papežem. Đakovski škof dr. Josip Juraj Strossmayer se je proslavil zaradi svojega protesta proti dogmatiziranju papeške nezmotljivosti na prvem vatikanskem koncilu in papeževi zahtevi po hegemoniji nad svetom: LILL 2000, str. 15.

81 BENEDIK 2008, str. 106.

82 BENEDIK 2008, str. 106.

Vsi škofje so pridigali o načelni enakopravnosti vsakega človeka pred bogom, ki ne gleda niti na poreklo niti na nacionalnost, raso ... Leta 1942, ko v Sloveniji skorajda ni bilo več Judov, razen v skrivališčih, ko se je v NDH že vedelo za koncentracijska taborišča za Jude in za deportacijo Judov iz NDH v taborišča »na vzhodu«, ko so bili iz južne Štajerske in z Gorenjske skupaj z »neprimernimi« Slovinci deportirani tudi Judje in Romi,⁸³ se škof Rožman ni sramoval, da je za Jude ugotovil, da so »zgrešili svoje poslanstvo, ki jim ga je dal bog.« Škof citira domnevni program Judov iz leta 1875 in v njem bere, da so se Judje zarotili proti krščanstvu s ciljem, da ga uničijo. V škofovem citatu ni težko prepoznati *Zapisov Sionskih modrecev*,⁸⁴ dokumenta, ki ga je ruska tajna policija podtaknila carju Nikolaju II., da bi ga prepričala v rušilne judovske akcije. Čeprav je že leta 1920 londonski *Times* prvič dokazal, da gre verjetno za ponarejanje domnevnih odločitev Svetovnega cionističnega kongresa, povezanih z osvajanjem univerzalne vladavine, ki naj bi jo izvedli Judje – sionisti, je citiranje tega besedila delovalo impresivneje kot informacija o pravi naravi tega falsifikata. Vrhu vsega je katoliški škof širil antisemitska sporočila v času, ko je svet že vedel za nemške zločine proti Judom in za nemške satelite, ki so svoje Jude izročili nacionalsocialističnim oblastem. Takrat je škof že moral poznati resničnost v NDH, še posebej, ker ga je 6. 9. 1941 zagrebški nadškof dr. Alojzij Stepinac v pismu prosil, da hrvaškimi in tujimi Judom, ki so iz NDH pobegnili na ozemlje Ljubljanske pokrajine, izposluje dovoljenje za bivanje pod zaščito italijanske oblasti, ker bi vrnitev v NDH pomenila

83 O tem glej v: Andrej PANČUR, *Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi*, v: *Evropski vplivi na slovensko družbo*, Ljubljana 2008, str. 367–381; Tone FERENC, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 1. del, Ljubljana 2006, str. 105–119 in 209–248; Tone FERENC, *Okupacija slovenskega ozemlja*, v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, Ljubljana 2006, str. 581–586; Tone FERENC, *Okupacijski režimi v Evropi in Sloveniji 1941*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino, Slovenci in leto 1941*, Ljubljana 2001, str. 105–113. Pregarjanje slovenskega prebivalstva na območje Neodvisne države Hrvaške je bilo sestavni del nemškega načrta, ki si ga je zamislil nemški minister za zunanje zadeve Joachim von Ribbentrop: izseljevati hrvaške Srbe iz NDH, s tem, da bodo prazne nastanitvene kapacitete naseljevali nacionalno ozaveščeni ali iz drugih razlogov politično neprimerni Slovenci. Ribbentrop je računal z najmanj 250.000 Slovenci, ki jih bo treba »izseljevati«. Ker se je izgon Srbov iz NDH v Srbijo in v nemški rajh ustavljal – in zaradi odpora nemške vojaške uprave v Srbiji –, je bil načrt uresničen le delno, 25-odstotno: približno 60.000 Slovencev je bilo sprejetih na teritoriju NDH oz. deportiranih v Srbijo.

84 Pred začetkom prve svetovne vojne se je v evropski javnosti širila govorica, da je »razvozljana« skrivnostna akcija Svetovnega cionističnega kongresa leta 1897 za prevzemanje vladavine nad svetom. Svetovni cionistični kongres je domnevno v 24 zapisniških sestavil program. Program se je prvič pojavil v ruski javnosti leta 1903. Carska tajna služba si ga je prisvojila za svoj boj proti ustanovitvi Cionistične zveze. Rusko ministrstvo za notranje zadeve je sprožilo preiskavo o poreklu dokumenta in našli so se pozitivni dokazi za to, da gre za plagiat antisemitskih člankov in pisem, ki so jih pisali ameriški novinarji. Leta 1920 je londonski *Times* uspešno izpeljal in končal preverjanje avtentičnosti besedil in ugotovil, da gre za ponaredek in da Svetovni cionistični kongres nima nič z njim. Še eno preverjanje je bilo opravljeno v Švici na zahtevo Švicarske zveze izraelitskih skupnosti leta 1935; rezultat je bil enak. Udeleženci Svetovnega cionističnega kongresa leta 1897 so pričali, da se je na tem kongresu govorilo edino o ustanovitvi domovine Judov in o ničemer drugem. Kljub temu »Zapisniki« vse do današnjega dne služijo kot temeljna zbirka argumentov antisemitima, da »Judi težijo k vladavini nad vsem svetom«. Wolfgang BENZ, *Die Protokolle der Weisen von Zion, Die Legende von der juedischen Weltverschwoerung*, München 2011.

njihovo »gotovo smrt«.⁸⁵ Tudi nadškof Stepinac kaže takšno nelogično vedenje: zdelo se mu je, da je spodbujen za napad – oktobra 1942 – na »beograjske kroge, ki širijo pornografijo, Jude, ki kvarijo kulturno življenje, judovske zdravnike, ki izvršujejo abortuse«.⁸⁶

Protijudovskih odstavkov je v pridigah in sporočilih zagrebškega nadškofa Stepinca na pretek:⁸⁷ dokazov za njegov »problematični« (Jure Krišto) odnos do judovstva je veliko. Po eni strani se je zavedal, da »pred bogom ni ne ras in ne nacionalnosti, ker je vsak človek [ustvarjen] po božji podobi in podobnosti«, skoraj v isti sapi pa je pridigal, da so »Judi (so) naša nesreča«.⁸⁸ V isti pridigi (na praznik Kristusa kralja leta 1942) nadškof obsoja »hipertrofirani nacionalizem« in rasizem.⁸⁹

Nihče nima pravice, da po svoji presoji ubija pripadnike drugih ras ali nacionalnosti ...

Kakor za škofa Rožmana lahko tudi za nadškofa Stepinca dokažemo, da sta od države pričakovala in zahtevala zatiranje vpliva Judov na gospodarstvo, kulturo in šolstvo: »Judovstvo se širi povsod, povsod prežema glavna mesta Evrope, Judi se povsod nastanijo, da bi opravljali sumljiva dela; Evropi vsiljujejo svoje spomenike, nadlegujejo gostoljubne države. Zato je razumljivo, zakaj se države borijo proti tem neželenim elementom [...], ki pogosto ilegalno prečkajo meje [...]«.⁹⁰

Iz današnje perspektive je nerazumljivo, da so v krščanskih cerkvah v letih med drugo svetovno vojno, ko je javnost deloma (ne popolnoma, a vseeno tudi ne zanemarljivo) že poznala strašne zločine, javno govorili protijudovske stereotipe. Škof dr. Rožman je kot organizator Mednarodnega kongresa v čast Kristusa kralja v Ljubljani leta 1940 na kongres povabil tudi poljskega kardinala Augusta Hlonda.⁹¹ Poznal je njegov memorandum za Sveti sedež o zločinah nacistov na Poljskem ter ga dal prevesti iz poljskega jezika in razdeliti jugoslovanskim duhovnikom.⁹² Jugoslovanski episkopat

85 NŠAL, Prezidijski spisi, glej pri »intervencijah«: Pismo škofa Rožmana visokemu komisarju italijanske vojske v Ljubljanski pokrajini z dne 6. 11. 1941.

86 KRIŠTO 1998, str. 269.

87 BATELJA, TOMIČ 1996; KRIŠTO 1998; KRIŠTO, 2001.

88 BATELJA, TOMIČ 1996, str. 43; 31. 10. 1941: na navedenem mestu, str. 45–57.

89 Marina ŠTAMBUK ŠKALIČ, Dokumenti obrane u sudskom procesu protiv nadbiskupa Alojzije Stepinca, v: *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, št. 2/1997, str. 146, 147; intervencija v korist komunista Zvonka Kavurića: prav tam, str. 147, 148.

90 Janez JUHANT, Škof Rožman in slovenski katoličani v tridesetih letih, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001, str. 205–225.

91 Škof August Hlond (1881–1948) je po nemškem napadu na Poljsko pobegnil v Rim. Po vojni, leta 1946, se je vrnil na Poljsko: www.deutscheundpolen.de/personen/person_jsp/key=august_hlond.html [23. 6. 2015].

92 Reichssicherheitshauptamt (Osrednji varnostni urad rajha, RSHA) je vedel za obiske poljskega kardinala Hlonda v Jugoslaviji leta 1940, pa tudi za obisk leta 1935, ko je Hlond na povabilo škofa Rožmana sodeloval na mednarodnem evharističnem kongresu v Ljubljani. RSHA je zato v svojem elaboratu o okupaciji Jugoslavije škofa Rožmana opisal kot nasprotnika nemškega rajha in nacionalsocializma. Nemški krogi na Gorenjskem so zato pričakovali, da ga bodo Nemci po okupaciji Jugoslavije aretirali ali nemudoma likvidirali. Tamara GRIESSER PEČAR, Rožmanova posredovanja pri okupatorju, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001, str. 301; Tamara GRIESSER PEČAR, *Stanislav Lenič, Življenjepis iz zapora*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1997, str. 73.

in duhovščina sta za preganjanje Judov v rajhu morala vedeti že leta 1933, ker so o tem pisali jugoslovanski časopisi, jugoslovanska oblast pa je kazala razumevanje za težak položaj Judov v rajhu: »V Nemčiji je bilo uničenih na tisoče judovskih življenj.«⁹³ To med drugim velja tudi za jugoslovanske protestante. To sem našla v zbirki pridig ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana.⁹⁴

Stereotipi o Judih v pridigah katoliških škofov se ne razlikujejo bistveno od stališča Evangeličanske cerkve v rajhu, ki so ga prevzeli tudi protestanti v Jugoslaviji. Zavračajo vrednotenje človeka po krvi in rasni pripadnosti, zato so proti rasistično motiviranemu sovraštvu do Judov, vendar menijo, *da je treba judovski vpliv v resničnem življenju spodrezati*.

Čeprav škofje, slovenski in hrvaški, nikoli niso pristali na kompromise z nacionalsocializmom iz preračunljivosti, so vseeno napačno ocenili ustaško oblast v NDH. Dejstva, da je bila ta oblast ustoličena v imenu in interesu Hitlerjeve Nemčije, niso upoštevali. Slovenski škofje so se pridružili hrvaškim kolegom zaradi dolžnosti in ustaške oblastnike v NDH so pozdravljali kot »dobre katolike«. Rožman je 17. maja 1941 zaupal italijanskemu odposlancu v Beogradu donu Guidu del Mestri, da zaupa dobrim namenom poglavarja Anteja Pavelića, da ga ima za dobrega katolika, NDH pa za pravo katoliško državo; zaradi tega najtopleje priporoča, da Vatikan sprejme hrvaškega poglavarja v avdienco, da bi priznal katoliško naravo nove hrvaške države.⁹⁵ Dolinar meni, da slovenski škofje takrat še niso imeli priložnosti izvedeti za zločine ustaškega režima in da jim preprosto še marsikaj ni bilo jasno.⁹⁶ Stepinac je z veseljem verjel priporočilom svojih najožjih sodelavcev, ti pa so imeli stike z ljudmi, ki so kasneje v politiki NDH zasedli najvišje položaje, da so namreč vsi ti »dobri katoliki.«⁹⁷ Stepinac je že tisti dan, ko je svojo funkcijo zasedel poglavar Pavelić, doživel prvo omalovaževanje in znake, da namerava Pavelić cerkvi dopustiti delovati samo dotlej, dokler jo bo potreboval za utrjevanje ustaške oblasti. Stepinac se zaradi tega ni pustil zmešati (čeprav so se udarci proti nadškofu kar vrstili).⁹⁸

93 *Jutarnji list*, Zagreb, št. 7596, let. XII z dne 23. 3. 1933; str. 16.

94 Zbirke pridig in škofovih člankov za ljubljansko škofijo je objavila Marija Čipić Rehar v ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 123–260, tukaj str. 127, 128. Za mariborskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča sem pregledala zbirko v fondu škofove zapuščine v Nadškofijskem arhivu Maribor.

95 Bojan GODEŠA, Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001, str. 193–203, tukaj str. 198; Janko PLETERSKI, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945, v: *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, str. 639; KRIŠTO 1998, str. 42–43; Prevod dokumenta, objavljenega v *Actes et documents du Saint Siège relatifs a la Seconde Guerre Mondiale*, knjiga IV, dok. 351. Ta dokument pri Janku Pleterskem, Vatikanski dokumenti.

96 GODEŠA 2001, str. 198; JELIĆ BUTIĆ 1978, str. 306. Protikomunistično usmerjeni Slovenci (med njimi domnevno tudi škof Rožman) so poglavarju Paveliću, nadškofu Stepincu in predvojnemu vodji Hrvatske seljačke stranke (HSS; Hrvaške ljudske stranke, op. prev.) dr. Vlatku Mačku poslali pisne predloge za ustanovitev protikomunistične fronte, ker si zavezniki niso predstavljali, kakšna bo povojna Jugoslavija: škof Rožman je zagovarjal federalistično Jugoslavijo.

97 GODEŠA 2001, str. 198; PLETERSKI 1996, str. 639; KRIŠTO 1998, str. 42–43; Prevod dokumenta, objavljenega v *Actes et documents du Saint Siège relatifs a la Seconde Guerre Mondiale*, knjiga IV, dok. 351.

98 GRUENFELDER 2010/2011, str. 196.

Škof Rožman je pri svojem odnosu do nacionalsocializma moral upoštevati, da se je knezoškof krško-celovške škofije Adam Hefter⁹⁹ trudil za zblížanje in dogovarjanje z nacionalsocializmom. Antiparlamentarizem, antisemitizem, sovrašstvo do delavskega gibanja oz. do socialističnih in meščansko-demokracičnih razvpitosti v drugih državah (Sovjetska zveza, Mehika, Španija) ter simpatija do nacionalnih zgodovinskih teorij so jugoslovanski katolicizem napeljali na to, da je do nacionalsocializma razvil vsaj ambivalentno stališče. Primer za to je nadškof Stepinac: zelo zaskrbljeno je gledal na ustoličenje nemške oblasti v Zagrebu (ne kot na »zaščitno moč«, temveč kot na okupatorja) in ni pričakoval, da bo »pruski škorenj« spoštoval samostojnost Hrvatov. Toda zagrebškemu nadškofu dobro znano dejstvo, da je NDH »država« zaradi nemške milosti in da se bo morala obnašati ne le kot nemška zaveznica, temveč kot hvaležen in poslušen podanik rajha, ni bilo ovira, da ne bi pozdravil ustanovitve NDH, zaradi katere mu je »zavrela kri od radosti in ponosa« (še na svojem sojenju je trdil, da je, ko je pozdravljal vzpostavitev NDH, prisluhnil »volji naroda« in da »bi se počutil kot zadnji malopridnež, če se ne bi odzval pozivu krvi svojega naroda ...«.¹⁰⁰ Tudi škof Rožman je verjel, da je NDH katoliška država. Kasnejših izjav o ustaškem režimu očitno ni, tako da je nemogoče ugotoviti, ali se je in kdaj, če sploh, prepričal o pravi naravi ustašev in države oz. državnosti NDH. Stepinac se je redko dotaknil družbenih in političnih dogodkov (ni izjav o pogromih v Nemčiji novembra 1938, v noči z 9. na 10. november /t. i. kristalna noč, Reichskristallnacht/, ko so pripadniki SA v Nemčiji in v delih Avstrije izvršili pogrom nad Judi, op. prev.).¹⁰¹ V glavnem se je držal verskih vsebin.¹⁰² To lahko trdimo tudi za mariborskega škofa Tomažiča.

99 Dr. Adam Hefter, knezoškof Krške škofije/Diözese Gurk-Klagenfurt od leta 1914 (rojen 1871 na Bavarskem, umrl 1970 v Celovcu), benediktinec in profesor klasičnih jezikov v benediktinskih gimnazijah oz. semeniščih, je bil poslan v Krško škofijo zaradi tamkajšnjega primanjkljaja duhovnikov. Nacionalsocialistično gibanje je na Koroškem zgodaj pognalo korenine: škof Hefter se je dolgo skušal izogibati političnemu stališču o nacionalsocializmu; zavračal je, da bi se radikalno negativno izjasnil o njem, vendar je – kot edini avstrijski škof poleg dunajskega nadškofa dr. Theodorja Innitzerja – od leta 1938 skušal najti modus vivendi z njim. Ko je kasnejši kurijski škof dr. Alois Hudal s svojo sporno knjigo *Die Grundlagen des Nationalsozialismus* skušal zgraditi most med krščanstvom in nacionalsocializmom in ko so bili drugi avstrijski škofje za to, da se knjiga prepove, je dr. Hefter skupaj z nadškofom Innitzerjem prepričal prepoved. Dr. Hefter sicer nikdar ni skrival svoje nemške nacionalne zavesti in je – enako kot tudi nadškof Innitzer – pozdravljal anšlus. Zato si je prislužil vzdevek »Hitlerjev škof«, še posebej takrat, ko se je ob obisku firerja v Celovcu s Hitlerjem tudi rokoval. Leta 1939 je škof Hefter vložil zahtevo za upokožitev iz zdravstvenih razlogov (bolehal je za nevrološkimi motnjami) in se umaknil na Bavarsko, vendar je pogosto prebival na Koroškem. Leta 1970 je umrl; pokopan je v kripti stolne cerkve v Celovcu; življenjepis Walter SAUER, *Loyalität, Konkurrenz oder Widerstand? Nationalsozialistische Kultuspolitik und kirchliche Reaktionen in Oesterreich 1938–1945*, v: Walter NEUGEBAUER, Erich HANISCH (ur.), *NS-Herrschaft in Oesterreich*, Wien 2000, str. 159–186, tukaj str. 160, 182, 308 in passim.

100 ŠTAMBUK ŠKALIČ 1997, str. 56.

101 JUHANT 2001, str. 258.

102 Justin STANOVNIK, Rožmanova obsodba komunizma, v: *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001, str. 246.

Biografi Rožmanovo zadržanost pojasnjujejo z njegovo domačo vzgojo in osebno kulturo, pa tudi z njegovo zaskrbljenostjo za fizični obstoj slovenskega naroda, ki ga škof ni hotel ogroziti z glasnimi nastopi.¹⁰³

Škof se je v Rimu dvakrat posvetoval o odkritih protestih zoper okupacijo in obakrat mu je Sveti sedež priporočil, naj ne tvega lastne aretacije, da se vzdrži, celo za ceno žrtvovanja avreole mučeništva, da se ukloni okupacijski oblasti ter da skuša ščititi in braniti vse, ki to potrebujejo: internirance, begunce, zapornike, talce, imigrante ...¹⁰⁴

To priporočilo papeža Pija XII. vsebuje odgovor na eno osrednjih raziskovalnih vprašanj, povezanih s papeževim odnosom do nacionalsocializma. Tudi papež sam je bil v dilemi: zaščititi Cerkev in se osredotočiti na njeno dobrobit in existenco ali zanemariti to obvezo in nastopati kot vest Cerkve, še več, kot vest sveta. Kako preprečiti trpljenje in hkrati ostati realen politik? Različne obveznosti in pričakovanja, ki vsako zase zahteva določeno politično metodo, drugo drugemu pa so nasprotna in med seboj nezdržljiva. Papež Pij XII. se je odločil za tiho diplomacijo in konkretno humanitarno pomoč, da je lahko čim večjemu številu praganjanih kar se da dobro pomagal. Ko je izvedel, kako nacionalsocialisti ravnaajo z glasnimi moralnimi apeli s prižnic katoliških cerkva, se je odločil za metodo, ki jo je priporočil tudi škofu Rožmanu: delovati tiho, samozatajevalno, diplomatsko, ublažiti trpljenje in težave – čeprav je papež računal na možnost, da ga bo svet obsojal zaradi molka.¹⁰⁵ To se je tudi zares zgodilo.¹⁰⁶

103 GRIESSER PEČAR 2001, str. 301.

104 GRIESSER PEČAR 2001, str. 302; NŠAL, Zapuščina dr. G. Rožmana, mapa 6, zapis 7. Salezijanec dr. France Blatnik je bil najprimernejši »pismoša« (NŠAL, Zapuščina msg. Jagodica, izjava dr. Franceta Blatnika). Dokumenti o teh poročilih niso dostopni zaradi embarga, vendar je dokumentov dovolj v Actes et documents du Saint Siège relatifs a la Seconde Guerre Mondiale, 12 zvezkov, Vatikan, 1965–1981 (ADSS).

105 Poljski škofje niso mogli preprečiti brutalnega ravnanja Nemcev s Poljaki in Judi, celo papeški nuncij v Berlinu ni mogel storiti ničesar, ker mu je nacistična oblast dala vedeti, da se ga to, glede na to, da papež ni priznal osvajanja Poljske, absolutno ne tiče. Še en primer: nizozemski episkopat je dal 26. maja 1942 prebrati skupni protest Katoliške cerkve in vseh drugih krščanskih skupnosti na Nizozemskem proti deportaciji Judov. Na to je reagiral nacionalsocialistični guverner okupirane Nizozemske dr. Arthur Seiss-Inquart s še bolj zaostrenim lovom na Jude in tudi deportacijo nearijskih kristjanov, duhovnikov, redovnikov in redovnic. Na višku vala pregonov sta bili aretirani karmeličanka dr. Edith Stein in njena sestra Rosa in deportirani na vzhod. Po zanesljivih informacijah preživelih sta bili sestri Stein ubiti 9. avgusta 1942 v plinski celici v Auschwitzu. Albert WUCHER, Postwendend eine Antwort aus Rom, 1933 im April: Den Erzabt von Beuron, Edith Steins Boten, erwartete im Vatikan ein Brief von Kardinal Pacelli, v: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, št. 86, 11. 4. 2003, str. 44.

106 Leta 1964 je nemški dramatik Rolf Hochhuth nastopal s svojo dramo *Der Stellvertreter. Ein christliches Trauerspiel* (Namestnik. Krščanska tragedija), v kateri na komajda zaklavzuliran način problematizira molk papeža Pija XII. o tisočih judovskih žrtev. Namesto papeža nastopa jezuit in trpi posledice: stopi na pot v koncentracijsko taborišče. Tudi Daniel J. GOLDHAGEN v *Die Katholische Kirche und der Holocaust, Eine Untersuchung ueber Schuld und Suende*, Berlin 2002, kritizira papeža Pija XII., v: HUMMEL 2004, str. 66, 67. Pierre BLET je reagiral na obtožbe na račun papeža Pija XII. s svojo zbirko *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg, Aus den Akten des Vatikans*, 2. izdaja, Paderborn-München-Wien-Zürich 2001.

Stik z resničnimi Judi – aktivna pomoč krščanskih cerkva preganjanim Judom

Do leta 1938 je bila lahko Kraljevina Jugoslavija ponosna na tisočletno navzočnost judovskih skupnosti na njenem ozemlju in na večstoletno tradicijo sprejemanja preganjanih Judov.¹⁰⁷ Ko so leta 1933 prvi nemški Judje iz rajha prišli v Jugoslavijo, so jim jugoslovanske oblasti, zveste humanitarni tradiciji, nudile zatočišče in novo eksistenco – kljub 30-odstotni stopnji nezaposlenosti še pred svetovno gospodarsko krizo (ki je z začetkom krize kazala trend rasti)¹⁰⁸. Jugoslovanski mediji in politika so pozorno spremljali razvoj nacionalsocialistične politike v rajhu¹⁰⁹ in zaznali, da so se življenjske razmere za Jude kmalu po prihodu nacionalsocialistov na oblast drastično poslabšale. Od 22. do 28. maja 1933 je Mednarodni center PEN v Dubrovniku imel svojo letno konferenco: v nasprotju z načelom apolitičnosti, h kateri je leta 1932 takratni predsednik PEN-a John Galsworthy obvezal vse člane te organizacije, je nemški pisec Ernst Toller nastopil z dramatičnim apelom *Speak now or never!* – o zažiganju knjig judovskih piscev, preganjanju judovske inteligence, odpuščanju Judov iz služb ...¹¹⁰

Predsednik jugoslovanske vlade Milan Stojadinović je zatrdil, da je bila Jugoslavija od leta 1933 naprej ena od držav, ki so sprejele največ Judov, in da je skrb zanje državo že leta 1938 pripeljala na rob njenih materialnih in finančnih zmožnosti.¹¹¹ Poleg tistih, ki jim je uspelo zgraditi novo profesionalno eksistenco in živeti od svojih zaslužkov, so namreč prišli tudi ljudje, potrebni tuje pomoči.¹¹² Starejši, ki jim je nacionalsocialistična oblast vzela pokojnine, jim blokirala bančne račune in jim vzela tudi druge socialne pravice, so prišli k svojim družinam v Jugoslavijo.¹¹³

Skrb za tuje judovske begunce je prevzela Zveza judovskih občin Jugoslavije (Savez Jevrejskih opština Jugoslavije) in njeni člani ter judovske skupnosti in njihovi člani po vsej državi. Premožni in ugledni jugoslovanski državljani so se pisno zavezali, da

107 Milan KOLJANIN, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2008, str. 150, 151, 190 in passim; Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, *Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svijetlu privrednog razvitka, separat iz Zbornika Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Prilozi za povijest socijalističke revolucije*, Zagreb 1983, str. 114–132; Holm SUNDHAUSSEN, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945*, Stuttgart 1983, str. 105, 263; Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, Wien 1996, str. 114.

108 O judovskih uslužbencih jugoslovanskih podjetij: GRUENFELDER 2013, str. 9–41. O prispevku čeških vlagateljev v tekstilno industrijo v Dravski banovini glej: Nataša VODOPIVEC, *Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetovnima vojnama*, diplomsko delo, Maribor 2004.

109 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, *Juturnji list*, Zagreb, mikrofilmi sign. 83.013: Primjeri, Zagreb, št. 7596, let. XII, 23. 3. 1933, str. 16.

110 Dokumentacija ob mednarodnem kongresu PEN-a v Dubrovniku (22.–28. maj 1993). Hrvaški center PEN, Zagreb, www.pen.hr [23. 6. 2015].

111 Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem: Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd 1998, str. 40; GRUENFELDER 2013, str. 62.

112 Arhiv Republike Slovenije (ARS), Kraljevska banska uprava Dravske banovine (KBUDB, fond št. AS 067), škatla 26, št. 4478/39.

113 HDA, Banovina Hrvatska – Odjeljak za državnu zaštitu, (BH-ODZ, fond št. 158), škatla 26, št. 977/40; isto: škatla 30, dokumenti št. 2371, 2373 in 2381 iz leta 1940.

bodo nosili vse stroške in materialno skrbeli za tuje »goste« – in obljube tudi držali.¹¹⁴ Ne samo, da so člani judovskih skupnosti od leta 1933 plačevali poseben prispevek, dodatek na občinski davek (tako imenovani socialni davek), begunce so vzeli tudi v svoje domove ali jih vsaj vabili na kosila: »[...] skoraj ni bilo več dneva, da kdo od njih ni bil kósil pri nas [...],« se spominja Branko Polić.¹¹⁵ Tudi Slavko Goldstein se spominja gostov – beguncev na domu svojih staršev v Karlovcu.¹¹⁶ Tisti, ki beguncev niso mogli gostiti pri sebi, so se angažirali v kuhinji Judovske občine v Zagrebu, ki je pripravila dnevno menzo, ali pri poučevanju begunskih otrok in pri delu z mladimi v prostem času.¹¹⁷

Zagreb je bil destinacija za največ judovskih imigrantov, zato so HICEM, JOINT in Palestinski urad – mednarodne judovske organizacije, ki so pripravljale organizirano emigracijo Judov iz rajha in držav z antisemitskimi izgrede – v tem mestu že leta 1934 odprle svoja predstavništva. Mednarodni judovski organizaciji HICEM in JOINT,¹¹⁸ Judovska loža B'nai B'rith,¹¹⁹ Jugoslovanska sekcija Mednarodnega društva

114 Primeri za to: HDA, BH-ODZ, škatla 36, št. 8269/39, 25442/39, 3408/40.

115 Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra (autobiografski zapisi 1924.–1. 11. 1942.)*, Zagreb 2004, str. 266. Branko Polić je bil sin direktorja Diskontbanke d.d. Zagreb Arturja Polića in njegove soproge Dane, na Krležinom Gvozdu št. 17 v Zagrebu (1924–2014). S starši in enim od dunajskih beguncev, ki so živeli pri Polićevih, je avgusta 1941 pobegnil v Kraljevico. Bil je zapornik v italijanskih internacijskih taboriščih za Jude v Kraljevici in v Kamporu (otok Rab), sodeloval je v NOB, delal je v partizanski bolnišnici na Petrovi gori. Po koncu vojne je opravil maturitetni izpit na zagrebški gimnaziji in dobil štipendijo za študij francoščine na Sorboni; končal ga je in se vrnil kot profesor francoskega jezika v Zagreb; tam je študiral tudi anglistiko. Zahvaljujoč temeljiti glasbeni izobrazbi doma, pod okriljem staršev, še pred vojno, je dobil mesto na RTV Zagreb kot glasbeni komentator. Leta 1990 je z drugimi preživelimi člani Judovske občine v Zagrebu ustanovil Judovsko kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger« (imenovano po zadnjem zagrebškem rabinu, ki so ga leta 1943 opeljali v Auschwitz in je tam umrl) in časopis za judovsko kulturo *Novi Omanut*. Branko Polić je objavil svojo avtobiografijo v več zvezkih: prvi zvezek, *Vjetrenjasta klepsidra* (2004), in 2. del *Imao sam sreću (autobiografski zapisi 1. 11. 1942.–24. 12. 1945.)* iz leta 2006 se nanašajo na obdobje NDH, beg v drugo cono italijanske okupacije, v Primorju, življenje v taboriščih v Kraljevici in Kamporu ter v Liki in na Petrovi gori, vse do vrnitve domov. Njegov oče se je po letu 1945 izselil v Palestino, medtem ko je mati Dana prevzela vodstvo Koncertne direkcije Zagreb. Poleg avtobiografije v štirih zvezkih je Branko Polić leta 2013 objavil svojo zbirko *Pregriš glazbenih anegdota* (Durieux, Zagreb).

116 Slavko GOLDSTEIN, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdaja, Zagreb 2007, str. 24.

117 Klaus VOIGT, *Joschkos Kinder, Flucht und Aliyah durch Europa 1940–1943, Josef Indigs Bericht*, Berlin 2006, str. 36.

118 JOINT (Jewish Joint Distribution Committee, JDC): HICEM je nastal leta 1927 z združitvijo treh društev: HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society, New York), ICA (Jewish Colonization Association, Pariz) in Emigdirect (Organizacija za emigracije, Berlin) kot organ za koordinacijo judovske emigracije zunaj ZDA. Zaradi britanskega vojnega prava je Emigdirect moral leta 1934 nehati delovati zunaj Velike Britanije; zaradi istega razloga je prenehala delovati tudi ICA. Nekaj časa je HICEM financiral samo HIAS. V začetku vojne, septembra 1939, je imel HICEM urade po vsej Evropi, v Severni in Južni Ameriki ter na Bližjem vzhodu. Uradi so pomagali Judom pri tehničnih pripravah za emigracijo. Leta 1940 je HICEM svoj sedež preselil na Portugalsko. Yad Vashem, SHOAH Research Center: www.yadvashem.org [23. 6. 2015].

119 Zagrebška loža Judovskega humanitarnega društva B'nai B'rith je bila ustanovljena leta 1926. Glej: Judovska občina Zagreb, www.zoz.hr/home.php?content=content&term=220&key=219&key1=220 [23. 6. 2015].

sionističnih žensk (Women's International Zionist Organization, WIZO)¹²⁰ in jugoslovansko Združenje žensk za pomoč beguncem (ustanovljeno je bilo leta 1935) so Judovski verski občini v Zagrebu v skrbi za begunce priskočili na pomoč, občina pa je od leta 1936 delovala kot uradna predstavnica vseh jugoslovanskih Judov v mednarodnih judovskih društvih.¹²¹

Zaradi pomoči, ki so jo begunci dobivali v Zagrebu, v Jugoslaviji niso ostali samotisti, ki so bili prestari ali preveč bolni, da bi se odločili za emigracijo v tretjo državo in za nov začetek v tujem svetu. Nekaterim so celo pustili, da jim potečejo roki veljavnosti dokumentov, ali pa so tvegali izkrcanje s prekomorskih ladij še v jugoslovanskih teritorialnih vodah,¹²² da bi se v tej državi skrili in se dokopali do dovoljenja za bivanje ali celo jugoslovanskega državljanstva. Za aktivizmom Judovske verske občine v Zagrebu niso zaostajale judovske skupnosti v slovenskih mestih, še posebej v Mariboru, Lendavi in na Ptuju, prvih postajah za počitek in okrepitev po napornem pohodu prek »zelene meje« ob prometnicah.¹²³ Ali je bila skrb za judovske begunce zgolj interna stvar judovskih skupnosti, izključno skrb Judov? Ali so se tudi kristjani šteli kot dolžni in odgovorni?

Poleg Judov Mojzesove vere so namreč prihajali tudi tisti, ki so se pokristjanili v eni od krščanskih verskih skupnosti tik pred prihodom nacionalsocialistov na oblast ali potem, tisti, katerih predniki so se pokristjanili, ki so živeli v mešanih krščansko-judovskih zakonih ali so izvirali iz takšnih zakonov. V nacističnem žargonu so bili takšni »christliche/katholische Nicht-Arier« (pokristjanjeni neariji). Tudi njih so preganjali zaradi »rasne pripadnosti«. Od septembra 1935 (od sprejetja nürnberških rasnih zakonov) so tudi krščanske nearijce izenačevali z Judi (pod geslom *Was der Jude glaubt, ist einerlei, in der Rasse liegt die Schweinerei*).¹²⁴ Izraz *nearijski kristjani* spada v nacionalsocialistični žargon – uporabljali pa so ga tudi Judje sami, da bi »Jude po veri« (Jude Mojzesove vere) ločili od *Judov po rasi*. Nacionalsocialisti, ki so v 5. členu *Prve odredbe k Zakonu o državljanstvu nemškega rajha (Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz)* pojem Jud definirali po rasi, sploh niso upoštevali verske pripadnosti Judov, zato je za Jude nearijce – katoliške, Mojzesove, evangeličanske ali ateistične – brez izjeme veljala rasna zakonodaja.¹²⁵

120 VOIGT 2006, str. 22.

121 Katrin BOECKH, Jugoslawien: Kroatien, v: *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, ur. Claus-Dieter KROHN, Patrik VON ZUR MUEHLEN, Gerhard PAUL und Lutz WINCKLER, Darmstadt 1998, str. 459–460; KOLJANIN 2008, str. 471.

122 Primer: panamska ladja pod grško zastavo Colorado, ki je leta 1939 izkrcala svoje judovske potnike v jugoslovanskih teritorialnih vodah v bližini Splita: HDA, BH-ODZ, škatla 52, št. 13.104.

123 HDA, BH-ODZ, škatla 11, št. 59999/1938, in škatla 50, št. 10597/1939.

124 REUTTER 1971, str. 10, 11; Ludger HEID, »Was der Jude glaubt ist einerlei...«: Der Rassenantisemitismus in Deutschland, v: *Die Macht der Bilder, Antisemitische Vorurteile und Mythen*, Jüdisches Museum der Stadt Wien, Wien 1995.

125 Toda rasna pripadnost, ki je bila za nacionalsocialiste edina merodajna za status posameznika, je bila definirana kot »pripadnost Mojzesovi veri« – nasprotje, iz katerega ni bilo mogoče izstopiti: Jud je tisti, ki ga je rodila mati Judinja. In na osnovi česa je bila mati Judinja? Po pripadnosti Mojzesovi veri.

V NDH so bili tuji Judje »Judki«, če so po zakonih države porekla veljali za »Jude«. Hrvaški »rasni zakon« je v 10. točki ugotovil, da veroizpoved ne bo imela nobenega vpliva na rasno pripadnost in da bodo tudi pokristjanjeni Judje šteti kot Judi. Judom ni bila dovoljena spreobrnitev v katero od državno priznanih verskih skupnosti: v Katoliško cerkev, nemško Evangeličansko krščansko cerkev ali v islam.¹²⁶ Jud se dobesedno ni mogel »preleviti«. ¹²⁷ Nürnberški zakoni so definirali tudi »mešance«, potomce iz zvez Judov in arijcev, in jim – odvisno od generacije – priznali stopnjevanje pravice; ¹²⁸ hrvaški zakoni te kategorije niso poznali. Nekateri nemški in avstrijski Judje, ki so v begu pred nacionalsocialističnimi represalijami proti Judom med letoma 1933 in 1938 prispeli v Jugoslavijo, so zaprosili za sprejem v Katoliško cerkev in se dali krstiti.¹²⁹

Potem ko so Nemci napadli Jugoslavijo in še preden so postavili svojo oblast na Spodnjem Štajerskem, so občinske uprave in načelniki občin z nemškim prebivalstvom preganjali Jude, tuje in domače. Tisti, ki so jih izgnali iz mest blizu hrvaške meje, so bežali na ozemlje Hrvaške, ne glede na to, da je tudi tam nova ustaška oblast že od prvih dni po vzpostavitvi ustaškega režima Jude trpinčila, jih izganjala iz stanovanj in mnoge aretirala.¹³⁰

Kljub temu je nadškofjski ordinariat v Zagrebu za junij 1941 zabeležil več kot 200, za julij 1941 pa več kot 1300 prošenj Judov za sprejem v Katoliško cerkev v zagrebških župnijah. Nadškofjski duhovni sedež je spise o pokristjanjevanju pošiljal v odobritev Ministrstvu za pravosodje in verstvo. S tem je priznal pravno veljavnost odločitve posvetne oblasti o vprašanju vesti, čeprav je pomožni škof dr. Ivan Lah poslal pisni protest proti takemu državnemu prisvajanju cerkvene pristojnosti. Za spreobrnjence iz judovstva v Katoliško cerkev je Oddelek za verstva pri Ministrstvu za pravosodje in verstva obvestila cerkve sprejel v vednost, toda odobritev ni izdajal, pač pa je zadeve arhiviral nerešene.¹³¹

Nadškofjski duhovni sedež je v času sprejemanja tega zakona in zakonskih določil, povezanih z rasno politiko, vztrajal pri kanonskopравnih pogojih za sprejem v Katoliško cerkev (njegova navodila in praksa so bili obvezni za vse škofije še iz časa Kraljevine Jugoslavije in Jugoslovanske škofovske konference).

126 Drugače pa je bilo vprašanje spreobrnitve v državno priznane verske skupnosti določeno z zakonskimi odredbami o spreobrnitvi iz ene vere v drugo z dne 3. maja 1941. Zakon se je nanašal na spreobrnitev pravoslavcev. Besedilo zakona v: *Narodne novine NDH*, št. 19/1941 z dne 5. 5. 1941; izvajane odredbe v HDA, MPB-B, škatla 3, št. 45718 z dne 15. 7. 1941.

127 Zakonska določila o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda, *Narodne novine NDH*, št. 15/1941, čl. 1; Zakonske odredbe o državljanstvu NDH, *Narodne novine NDH*, št. 16/1941 z dne 25. 4. 1941; REUTTER 1971, str. 12.

128 REUTTER 1971, str. 12.

129 HDA, RUR ŽO, škatla 4, št. 2819, inv. št. 27958: Berlinčan Erwin Süßmann se je leta 1940 nastanil v Dobrovi (občina Šmartno pri Slovenj Gradcu) in se tam spreobrnil v katoliško vero.

130 JELIĆ BUTIĆ 1978, str. 61–64, 105–106.

131 GOLDSTEIN 2001, str. 482, 483; KRIŠTO 1998, str. 145. Oba sta lahko uporabljala vire v Nadškofjskem arhivu v Zagrebu (NAZ).

Potencialni spreobrnjenci so morali ordinariatom poslati prošnje za sprejem v Katoliško cerkev s potrdilom, da se želijo spreobrniti »po svoji svobodni volji, brez drugih vplivov«. Vlagatelji prošenj so morali dokazovati pripravljenost in sposobnost živeti po verskem in moralnem nauku Katoliške cerkve in zato preživeti neki »poskusni rok«, ki je trajal nekaj mesecev (po oceni krajevnih župnikov). Kot dokaz volje potencialnih spreobrnjencev je cerkev zahtevala verouk katehumenta (katehúmen /grško κατηχουμένος [katehuménos] = poučeni/ je odrasel človek, ki se pripravlja na vstop v krščansko Cerkev in na sprejem zakramenta krsta, op. prev.), uskladitev že sklenjenih zakonskih zvez s kanonskopracnimi normami za cerkveno veljavno zakonsko zvezo oz. za sklenitev nove zakonske zveze v Katoliški cerkvi in zagotovitev, da bodo že rojene in vse bodoče otroke vzgajali kot katolike. Ordinariati so s temi kanonskopracnimi predpisi morali seznaniti potencialne spreobrnjence in vlagatelje prošenj za pokristjanjenje. Leta 1941 judovski spreobrnjenci niso več imeli časa izpolniti te zahteve, vendar so župniki – glede na to, da so bili vseeno bližje resničnemu vsakdanu – predpise večkrat ignorirali, kot potrjujejo preživeli.¹³² Cerkevna hierarhija je potrebovala več časa, da je dojela, da so bili takšni pogoji nesprejemljivi in neizvedljivi za ljudi, ki so bili v smrtni nevarnosti. Da je bil strah pred izgonom glavni, če ne tudi edini motiv za spreobrnitev Judov v katoliško vero, so škofovski ordinariati spoznali šele postopoma in počasi. Duhovniki, ki so se odločili ignorirati navodila crkvene oblasti, so Jude krstili in jim delili zakramente na lastno odgovornost.¹³³ Dan Baram, nekdanji aktivist Judovske verske občine v Zagrebu in človek, odgovoren za stik z Nadškofijskim duhovnim sedežem, je pričal tudi o tem, da so katoliški župniki, ki so razumeli resnost preganjanja Judov, Judom, ki so prosili za pokristjanjenje v Katoliško cerkev, »diskretno« pomagali tudi takrat, ko niso izpolnjevali pogojev, ali celo izdajali krstne listine brez krsta, samo *pro foro civili*, za državne oblasti. (Nesojenim) krščencem so hoteli dati vsaj minimalno priložnost, da bi jim bilo kot katolikom prizaneseno s preganjanjem, hkrati pa so se zavedali, da so po veljavnih zakonih NDH tudi pokristjanjeni Judje ostali Judi in so zato zanje veljali rasni zakoni.¹³⁴ Nadškof Stepinac je takšno prakso javno prepovedal, prepričan, da je cerkvena oblast dolžna absolutno spoštovati zakone in da duhovniki ne smejo kršiti veljavnih zakonov niti za ohranitev tujih življenj. Toda duhovniki, ki so poznali nadškofa in njegove najožje sodelavce, omenjajo interno komunikacijo med Nadškofijskim duhovnim sedežem in duhovniki po župnijah ter nedatirano nadškofovo navodilo, v katerem jim je nadškof priporočal ustrežljivost in uvidevnost s ciljem, reševati življenja.¹³⁵

132 POLIĆ 2004, str. 288, 366.

133 Judovsko deklico z neznanim imenom in priimkom je krstil župnik v Virovitici, čeprav krst po kanonskem pravu brez osebnih podatkov ni dovoljen: samostan sester usmiljenk, Zagreb. Na strani: www.milosrdnice-zagreb.hr/ [23. 6. 2015], *Povijest Provincije*, življenjepis sestre Ivane Berhmane Šimete.

134 Primer: HDA, RUR ŽO, škatla 3, št. 383/1941, inv. št. 27309.

135 KOLARIĆ 1998, str. 162–164; Vladimir HORVAT, Kako je nadbiskup Stepinac spašavao Židove, *Glas Koncila* 4 (1962), 29. 1. 2012, dostopno na: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=19858 [23. 6. 2015].

V osebnih stikih z ustaškimi funkcionarji je nadškof – kot je pričal njegov tajnik in biograf – protestiral tudi proti pritisku na »arijske« zakonce v mešanih zakonih, da se ločijo od svojih judovskih partnerjev ali partneric. Za mešane »arijsko-judovske« zakonce je imel več priložnosti protestirati pri državnem vodstvu, da bi jih rešil pred protijudovskimi ukrepi. Dne 5. 3. 1942, ko se je že izvajala odločitev s konference v Wannseeju,¹³⁶ ustaško redarstvo pa je po vsej Hrvaški izvajalo racije in deportiralo Jude v taborišča (v drugi polovici leta 1942 so jih vozili v taborišča na Poljskem), so se pokristjanjeni Judje in judovski zakonski partnerji v obupu obrnili na nadškofa. Tedaj je poglavar nadškofu ugodil in ukazal prizanesti pokristjanjenim in Judom v mešanih zakonih.¹³⁷ Leto dni kasneje nadškof Stepinac za te žrtve ni mogel storiti ničesar več.¹³⁸ Po drugi strani pa so nekateri župniki hote ali nehoti pomagali ustaškemu redarstvu izslediti neprijavljene Jude. Ko je namreč Ministrstvo za pouk in verstvo¹³⁹ s pomočjo Nadškofijskega duhovnega sedeža pozvalo vse katoliške župnije, da mu

136 Na konferenco v vili Wannsee (na obrobju Berlina), sklicano na pobudo vodje SS Heinricha Himmlerja, so 20. 1. 1942 prišli predstavniki Urada šefa vlade (Reichskanzlei), ministrstva za zunanje zadeve, Generalgouvernamenta, Komisariata rajha za vzhod (Reichskommissariat Ostland), Urada za rasno in kolonizacijsko politiko (Rasse- und Siedlungshauptamt), Glavnega urada za varnost rajha (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), predstavniki centrale SS-a, predstavniki SD in varnostne policije (SD) v Generalgouvernementu in Komisariatu rajha za vzhod (Reichskommissariat Ostland). Na konferenci je bilo treba »izdelati vozni red« in pripraviti »dokončno rešitev judovskega vprašanja« v Evropi, in to v dveh etapah: a) izrinjanje Judov s posameznih področij življenja nemškega naroda in b) zatem iz celotnega »življenjskega prostora« Nemcev. Novi načrt je bil potreben, ker dotedanje metode – večji pritisk na posameznike zaradi »prostovoljnega« zapuščanja Nemčije in prisilno izseljevanje – niso dale pričakovanega rezultata, tj. pokazalo se je, da je na legalen način nemogoče »očistiti nemški življenjski prostor Judov«, ker so se države, ki so tradicionalno sprejemale Jude, upirale nemškimi načrtom o zaostrovanju imigracijske politike. Od 30. 1. 1933 do 31. 10. 1941 je »zgolj« 537.000 nemških Judov zapustilo Nemčijo, od teh jih je bilo 360.000 iz nemškega Altreicha (Nemčije v mejah na dan 30. 1. 1933), 147.000 iz nekdanje Avstrije in približno 30.000 iz nekdanje Češkoslovaške. Ko je 30. 10. 1941 Himmler prepovedal izseljevanje Judov v času vojne, je bilo približno 11 milijonov preostalih Judov treba »rešiti na vzhodu«, od tega 131.800 iz Nemčije, 43.700 iz nekdanje Avstrije, približno 420.000 iz nekdanjih nemških pokrajin na vzhodu, 5 milijonov iz nekdanje Sovjetske zveze (od tega več kot 2,9 milijona iz Ukrajine). Iz Hrvaške bi jih po načrtu, izdelanem na konferenci, moralo biti »rešenih« 40.000 (vsi številčni podatki so se nanašali na Jude po veri, ne po nacionalsocialističnem pojmovanju »rase«, ker to ni povsod zaživel. Na »vzhodu« so Judje kot prisilni delavci gradili ceste; delo je bilo takšno, da so računali z »naravnim škartom«. Ostanek bo treba »obdelati« (*Der Restbestand wird behandelt werden müssen*), ker gre pri njih za najvitalnejše in najbolj žilave moči. Evropa se bo »čistila« s »prečesavanjem od zahoda proti vzhodu«, začeli pa bodo v Češko-moravskem protektoratu in v sami Nemčiji. Za ljudi, starejše od 65 let, bodo ustanovili »gete za ostarele« (Altersghettos). Eden od njih naj bo tudi Terezín; tja bodo napoteni tudi težki vojni invalidi judovskega porekla in judovski nosilci odličij iz prve svetovne vojne. *Die Wannsee-Konferenz*, dostopno na: www.dhm.de/lemo/kapitel/zweiter-weltkrieg/holocaust/wannsee/ [23. 6. 2015].

137 Potrdilo o tem tudi v dokumentu Državnega tajništva Sv. stolice, cit. pri BLET 2001, str. 183, 184.

138 HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 22. Poročilo predsednika Mednarodnega odbora Rdečega križa (MORK) v Zagrebu Julija Schmidlina sedežu MORK-a v Ženevi. Dokument je objavljen v: Mario KEVO (ur.), *Veze Mednarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske: Dokumenti*, Knjiga 1, 80, dok. št. 10, Slavonski Brod-Zagreb-Jasenovac 2009.

139 Ministrstvo za pouk in verstvo je 24. 6. 1941 Oddelek za verstvo preneslo na Ministrstvo za pravosodje NDH.

pošljejo sezname Judov, ki so jih krstili katoliški duhovniki, so se župniki odzvali¹⁴⁰ in poslali sezname s polnimi imeni, priimki in naslovi krščencev, včasih tudi s podatki o »domovini« (to je omogočalo identificiranje tujih Judov in njihovo ločevanje od domačih, ki so neredko imeli enake ali podobne priimke in celo imena). Po zaslugi »uslužnosti« katoliških župnikov je ustaška oblast z lahkoto izvedela za stanovanja, v katerih so se skrivali tuji, ilegalni judovski imigranti. Ohranjeni sezname izvirajo iz katoliških župnij v Zagrebu in iz nemške Evangeličanske cerkvene skupnosti.¹⁴¹

Zahtevke Judov za pokristjanjenje so dobili tudi evangeličanski pastirji, starokatoliški duhovniki in duhovniki Katoliške cerkve vzhodnega (grškega) obreda, t. i. niati. Dokumentov o tem, kako so ravnali s prošnjami Judov,¹⁴² ni, treba pa je vedeti, da niti starokatoliška cerkev niti grkokatoliki (uniati) nista bili državnopravno priznani cerkvi. Z njima državni organi niso komunicirali. Spreobrnitve v ti dve cerkvi so bile prepovedane z zakonskimi določbami o prehodu iz ene vere v drugo.¹⁴³ Verske spreobrnitve in zahteve Judov za pokristjanjenje v Rimokatoliško cerkev v Sloveniji zagotovo niso bile tako akutne kot v NDH (glede na majhno število domačih in tujih Judov, ki so se pred vojno naselili v Dravski banovini). Fasc. 35 v mariborskem škofijskem arhivu vsebuje zapis o pogojih za spreobrnitev tujevernikov v Katoliško cerkev, a brez poimenskih podatkov o spreobrnjenicah.¹⁴⁴

Za nearijce katolike je Katoliška cerkev začela skrbeti že leta 1938, ko so zaznali začetek velikih imigracijskih valov v Jugoslavijo. Nadškof Stepinac je takrat pričakoval, da bodo pokristjanjeni Judje v judovskih skupnostih izolirani ali celo prezrti kot »izdajalci« in da Judovska verska občina v Zagrebu ne bo niti zmogla niti hotela skrbeti za Jude katolike, ker ne bo imela dovolj sredstev niti za Jude Mojzesove vere niti za Jude brez veroizpovedi.¹⁴⁵ Toda to ni držalo: Judovska verska občina iz kroga uporabnikov svoje pomoči ni izključevala niti pokristjanjenih Judov niti Judov brez veroizpovedi. Leta 1938, ko je naraščanje števila tujih judovskih beguncev postavilo judovske skupnosti pred velike organizacijske izzive, je tudi nadškof Stepinac prevzel odgovornost za preskrbo Judov katoliške veroizpovedi in – izjemoma – tudi Judov drugih veroizpovedi. Ustanovil je fond, za katerega je iskal prispevke pri tistih, ki jim je zaupal, in pri vplivnih ljudeh. Fond je obstajal, še preden je državni

140 HDA, Ravnateljstvo ustaškega redarstva – Židovski odsjek (RUR ŽO), škatla št. 2, seznamami z naslovi pokristjanjenih Judov v dokumentu št. 3002/1941 z dne 2. 9. 1941.

141 HDA, RUR ŽO, škatla 2, št. 3688/1941. O »ustrežljivosti« katoliških župnikov do oblasti NDH na škodo Judov glej v: GRUENFELDER 2010/2011, str. 211–216.

142 Škof škofije bizantinskega obreda Križevci dr. Janko Šimrak je 14. 10. 1942 zapisal, da je v več kot tisoč primerih kršil prepoved spreobrnitve pravoslavcev v Katoliško cerkev vzhodnega (bizantinskega) obreda, ker so bili prosilci v življenjski nevarnosti: KRIŠTO 2001, str. 224, 225.

143 Zakonsko določilo z dne 5. 5. 1941, v: *Narodne novine NDH*, št. 19/1941.

144 NŠAM, fasc. 35.

145 Judovska begunska in emigrantska organizacija DELASEM (Delegazione per l'Assistenza degli Emigranti Ebrei) v Italiji (s sedežem v Genovi) je morala večkrat obvestiti Sveti sedež, da finančnih možnosti nima niti za oskrbo judovskih žrtev, zaradi česar je morala ustaviti pomoč pokristjanjenim Judom: BLET 2001, str. 182.

tajnik Svetega sedeža kardinal Eugenio Pacelli (od 4. 3. 1939 papež Pij XII.) poslal pisni »predlog« vsem škofom svobodnega sveta, da organizirajo pomoč preganjanim »nearijskim katolikom« (9. 1. 1939).¹⁴⁶ Novembra 1938 je nadškof ustanovil fond za denarno in materialno pomoč, *Delo sv. Pavla*, s ciljem, da »duhovno in socialno pomaga vsem spreobrnjenecem, ki si iskreno želijo vstopiti v Katoliško cerkev, in še posebej – v teh izrednih razmerah – sinovom in hčeram izraelskega naroda.«¹⁴⁷ Dne 16. decembra 1938 je zagrebški nadškof poslal pismo Prvostolnemu kapitolu v Zagrebu s prošnjo za pomoč pri organiziranem preskrbovanju judovskih beguncev iz tujine, ki prihajajo v Zagreb »[...] najpogosteje brez vseh denarnih sredstev in brez določenega cilja. Mnogi od njih so pokristjanjeni in so pripadniki Katoliške cerkve. Takšni se v vse večjem številu obračajo sem po pomoč ali priprošnjo [...]«¹⁴⁸

Biograf in nadškofov osebni tajnik Aleksa Benigar, OFM, je zapisal nadškofove osebne intervencije in prizadevanja njegovih sodelavcev pri bankah in njim osebno znanih bankirjev zaradi financiranja pomoči.¹⁴⁹ Nadškofu je uspelo zbrati sodelavce v poseben odbor, ki je navezal stike s policijami in tujimi konzulati zaradi vizumov in vstopnih dovoljenj za prekomorske države. Nadškof Stepinac je podpiral projekt Svetega sedeža v Braziliji: država je tedaj iskala kmetijske delavce za razvoj plantaž, Svetemu sedežu pa je prek nuncijev uspelo dobiti obljubo, da bo država izdajala vstopne kvote judovskim emigrantom iz rajha. Toda brazilski poslaniki v Evropi, še zlasti konzularni in diplomatski uslužbenci v Nemčiji, tesneje povezani (iz koristoljubja) z nacionalsocialističnimi uslužbenci, so zavlačevali izdajanje vizumov, tako da projekt ni zaživel niti po začetku vojne.¹⁵⁰ Nadškof Stepinac se je angažiral v programu priseljevanja pokristjanjenih nemških Judov v Brazilijo. Rezultat njegovih prizadevanj ni dokumentiran.¹⁵¹ Nadškof je sedež vseh teles za pomoč Judom – vedno se govori zgolj o »Judih«, brez dodatka »pokristjanjenih« – ustanovil v župnijskem uradu sv. Marije na Dolcu (danes Kaptol št. 3). Glavna tajnica Karitasa prof. Terezija

146 O ustanovitvi odbora za pomoč nearijcem (*Comités catholiques en faveur des non-aryens*) kardinal Maglione dunajskemu nadškofu Innitzerju 6. 2. 1941: »Državno tajništvo Svetega sedeža pozdravlja ustanovitev odbora, ki ponuja dejavno pomoč nearijcem«, *ADSS*, 8. zvezek, str. 92–94, št. 15. Državno tajništvo Svetega sedeža je v svojem pismu škofom ugodilo prošnji Nemške zveze Karitas, ki je takoj po prihodu nacionalsocialistov na oblast v Nemčiji svoj program pomoči katoliškim emigrantom v prekomorskih državah preusmerila na pomoč pokristjanjenim Judom, ki so nameravali emigrirati iz Nemčije. Zaradi antisemitskih sodelavcev v Karitasu, ki se niso strinjali s pomočjo Judom, je Karitas ustanovila posebno, od drugih oblik pomoči ločeno podružnico, Družbo svetega Rafaela, ker je nadangel Rafael v krščanski ikonografiji nastopal kot zaščitnik potnikov. Dne 25. junija 1941 je gestapo prepovedal nadaljevanje dejavnosti družbe in v pojasnilo navajal kršenje davčnih, carinskih in deviznih predpisov, čeprav je Ministrstvo za notranje zadeve rajha tik pred tem družbi podaljšalo delovno dovoljenje in izdalo potrdilo, da na noben način ne krši nemške zakonodaje. Lutz-Eugen REUTTER, *Die Hilfsstätigkeit katholischer Organisationen und kirchlicher Stellen fuer die im nationalsozialistischen Deutschland Verfolgten*, Hamburg 1969, str. 182 in passim.

147 BENIGAR 1978, str. 364.

148 Pismo nadškofa Stepinca Prvostolnemu kapitolu, dostopno na: www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm [22. 6. 2015].

149 BENIGAR 1978, str. 364, 365.

150 *ADSS*, 8. zvezek, str. 92–94, št. 15.

151 REUTTER 1971, str. 50–182.

Škringer je koordinirala vse aktivnosti, vodila sezname vseh prejemnikov denarne pomoči, začasne namestitve v zasebnih stanovanjih ali pomoč pri posredovanju za vstopne vizume v tretje države.¹⁵²

Nadškof je dal na Glavnem kolodvoru urediti sprejemni urad, ki je nudil prvo in nujno pomoč tudi tistim, ki so potovali skozi Zagreb ali so tam izstopili in iskali zatočišče. Sprejemna postaja na Glavnem kolodvoru je avstrijskim beguncem dala tudi »kruh v roke«.¹⁵³ Aktivisti prostovoljci so delali v sprejemnem uradu vse do prihoda nacistov. Takrat je nadškof ukazal, da urad zaprejo in uničijo celotno kartoteko in vso dokumentacijo. Dr. Franjo Šeper,¹⁵⁴ eden od nadškofovih tajnikov, trdi, da je vse dokumente zažgal v župnijskem uradu. Nacisti so vedeli, da je bila glavna delavka pri skrbi za Jude Terezija Škringer, zato so jo 15. aprila 1941 aretirali. Zaprta je bila v Gradcu in na Dunaju in obsojena na smrt, ker je pomagala Judom. Po različnih intervencijah nadškofa Stepinca so jo spustili šele 1. septembra 1941.¹⁵⁵

Ko je po nemški okupaciji Jugoslavije nadškof razpustil odbor za pomoč Judom, je zadolžil Karitas zagrebške nadškofije za pomoč pokristjanjenim Judom in Judom Mojzesove veroizpovedi (nepokristjanjenim).¹⁵⁶

Kakšen je bil odziv katoliških oz. krščanskih prejemnikov pisem, ni mogoče ugotoviti. Dokazano pa je, da nadškofove pobude meščani niso sprejeli z enoglasnim odobravanjem. Nepodpisani »Hrvat nacionalist« iz Zagreba je z veliko žolča očital nadškofu, da se zavzema ravno »[...] za Jude, poleg tega celo za Jude tuje!!! [...]«. *G. nadškof pojmuje kot krščansko dolžnost pomagati tistemu narodu, katerega vera je v največjem nasprotju s pojmom človekove časti; katerega vera zanika vsa pojmovanja krščanske etike in morale; katerega vera vzgaja svoje pripadnike v največjem in najkervoločnejšem sovraštvu do vseh kristjanov [...]. Pod*

152 NAZ, Prezidijski spis št. 183. Pr/1939.

153 HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 18, št. 86 (zabeležka: dr. Georg Nussbaum), in škatla 19, št. 19 (zabeležka: E. Rosen). Dunajčan dr. Georg Nussbaum (rojen leta 1912, judovskega porekla, krščen po rojstvu) je pomagal beguncem v stiku z jugoslovansko policijo pri urejanju dovoljenj za bivanje, a je – z zaščito nadškofovega odbora – vzpostavil povezave z ilegalnimi jugoslovanskimi komunisti in pomagal tudi njim. Dr. Georg Nussbaum je za življenje v Zagrebu zaslužil tudi s poučevanjem na zasebnih urah nemškega in angleškega jezika. Leta 1941 ga je denuncirala ena od njegovih učenk zaradi stika s komunisti in zaradi domnevnega pošiljanja zdravil partizanom. Dr. Georg Nussbaum je vojno preživel v Zagrebu in se leta 1945 angažiral pri iskanju vojnih zločincev za sojenje v Jugoslaviji. Arhiv Hans Helm, škatla 37, št. 10.

154 Dr. Franjo Šeper (rojen 1905 v Osijeku) je doktoriral iz filozofije in teologije na Papeški univerzi Gregorijani v Rimu. V duhovnika je bil posvečen v Rimu 26. 10. 1930 skupaj z Alojzijem Stepincem; Stepinca je leta 1970 nasledil kot zagrebški nadškof. Leta 1974 je bil imenovan za predstojnika Svete kongregacije za nauk vere. Funkcijo v tem dikasteriju je opravljal do 25. 11. 1981, še mesec dni pred smrtjo. Umril je v Rimu 30. 12. 1981: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/default.aspx?id=6986> [23. 6. 2015].

155 HORVAT 2012. Tereza Škringer je danes ena od pozabljenih dobrotnic in ni dobila niti častnega naziva pravičnica med narodi.

156 HDA, Metropolitanski arhiv Zagreb, fond 202 Caritas: v njem ni gradiva. Številnih dokazov o tem, koliko sredstev so humanitarna društva zares imela na razpolago, koliko so dobivala iz tujine in koliko so porabila, sploh ni. O drugih nadškofovih ukrepih za pomoč v: HORVAT 2012.

grožnjo najtežjih kazni vera od Judov zahteva, da ne smejo pomagati kristjanom niti v največji bedi, pa čeprav bi ti crkenili (njihov originalni izraz), ker jim ravno zaradi uničenja kristjanov in vseh nejudov dovoljuje, pravzaprav predpisuje vera nekaznovano oduševanje, prevaro, ropanje, krivo prisego in celo umor.« Pismo se končuje z opominom: »In kakor je bil Jezus Kristus z bičem pregnal Jude iz Božjega hrama, tako bodo tudi v Novem dubu prerojeni narodi pregnali iz svojih okolij vse nenacionalne ali nekrščene, pa naj na prsih skrivaj nosijo Davidovo zvezdo ali javno duhovniški ornat.«¹⁵⁷

Dokumentov o materialni in denarni pomoči, ki jo je dajala Katoliška cerkev, ni. Nadškof namreč tega ni ukazal zapisovati, temveč je uporabljal »kurirje«, ljudi, ki jim je zaupal in ki so potrebnim neposredno nosili denar in darove. Vse, ki so pomagali, je nadškof zavezal k strogemu molku.¹⁵⁸ Esther Gitman trdi, da so v arhivu Yad Vashema še neprevedena pisma zahvale nekdanjih jugoslovanskih in tujih Judov o pomoči nadškofa Stepinca in Katoliške cerkve, ki bi jih bilo treba prevesti v angleški jezik, da bi bil nadškof končno rehabilitiran.¹⁵⁹ Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman je v svojem pismu Državnemu tajništvu Svetega sedeža (na pobudo nadškofa Stepinca) zaradi sprejema avstrijskih judovskih beguncev – pokristjanjenih Judov in mešanih zakonskih zvez – iz hrvaškega taborišča Draganići v Ljubljanski pokrajini¹⁶⁰ navedel, da nadškof Stepinac tri leta in pol še posebej skrbi za interniranje v Draganićih, zato je ustanovil poseben fond (*»sub specijali tutela Excell. Archiepiscop Zagabriensis Mons. Aloysiji Stepinac, qui et Commissionen ad auxilium catholicis emigratis prebender constituti«*¹⁶¹). Nadškof je svojega »brata po dolžnosti« v Ljubljani zaprosil za posredovanje pri visokem komisarju italijanske vojske Emiliju Grazioliu, da bi begunci iz NDH smeli ostati v Ljubljanski pokrajini in da jih nikakor ne bi izročili oblastem NDH, ker bi jim grozila smrt (*»certa mors«*).¹⁶² Da bi nadškof Stepinac »posebno varoval« Jude

157 Pismo, citirano na strani OoCities, dostopni na www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm [22. 6. 2015].

158 Sanja MILKOVIĆ, Stepinac spašavao Žide, Izjava Ariela Shomronyja, intervju, *Jutarnji list*, Zagreb, 11. 5. 2008; GOLDSTEIN 2004, str. 242, 243.

159 Esther GITMAN, predavanje na znanstvenem srečanju o nadškofu Stepincu na vabilo Katoliške bogoslovne fakultete v Zagrebu 8. 9. 2008.

160 V Draganićih pri Karlovcu so od leta 1939 živeli tuji judovski begunci v izpraznjenih skladiščih in skladiščih, ki jih je lastnik, župan Karlovca dr. Ivo Graho, prepustil Judovski občini v Karlovcu za nastanitev beguncev. Zanje je skrbela Judovska občina v Karlovcu. GOLDSTEIN 2007, str. 145.

161 NŠAL, Prezidijalni spisi, št. 112a/Pr-1941 z dne 30. 12. 1941. Državno tajništvo Svetega sedeža je 30. 12. 1941 obvestilo »Haec interventio optimum habuit effectum« – medtem ko so vse Jude, ki so prispeli v Ljubljansko pokrajino po 1. 11. 1941, prisilno vrnili, ne glede na nevarnosti, ki so jim pretile.

162 NŠAL, Prezidijalni spisi, št. 112a/Pr-1941 z dne 30. 12. 1941. Zakonca v mešanem zakonu Gustav (katolik) in Thereze (Judinja) Jellinek, Marcel Geissler in Josef Jetner (tudi Fetzner), ki so iz Draganićev pobegnili v Ljubljano, so bili odpeljani pred koncem leta 1941 – kljub prošnjam škofa Rožmana pri komisarju Grazioliu – v Ferramonti di Tarsia. NŠAL, Prezidijalni spisi, št. 135/Pr-1942. Za interniranje v Draganićih, ki so šele načrtovali beg v Ljubljansko pokrajino – za Alfreda Kellnerja (katolik) in njegovo soprogo Ernestine (Judinja), za katolika Fritzja Streicherja, za zakonca Felixa (katolik) in Johanno (Judinja) Schulz, za Huga Hermannja (katolik) – je nadškof Stepinac prav tako posredoval v Ljubljani (NŠAL, Prezidijalni spisi, št. 112/Pr-1941), vendar so njihove usode neznane; o intervenciji

v Draganićih, dokumenti Nadškofijskega arhiva v Zagrebu (prezidijalni spisi) ne potrjujejo – a če poznamo odnos med nadškofom in ustaško oblastjo, je to skorajda nemogoče. Da je nadškof Stepinac posebej skrbel za begunce v Draganićih, ne drži.¹⁶³ Stepinac preprosto ni imel takšnega vpliva na državno oblast, pravzaprav sploh ni imel vpliva. Nekaterim Judom – domačim, ne pa tudi tujim – se je posrečilo, da so se izognili rasnim zakonom. Velja dvomiti o tem, da so prav nadškofove intervencije usodno vplivale na oblast zaradi znanega antagonizma med državnim vrhom NDH in nadškofom Stepincem (in drugimi hrvaškimi škofi). Poglavar nikomur od njih ni verjel, niti enega ni imel za popolnoma lojalnega in zanesljivega zaveznika, ker je večina v hrvaškem episkopatu po zlomu avstro-ogrske monarhije zagovarjala in podpirala jugoslovansko enotnost in zedinjenje v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹⁶⁴

Agenti nemškega policijskega odposlanca v Zagrebu so izvedeli, da ustaško vodstvo zagrebškega nadškofa na začetku ni spoštovalo – ne zaradi njegovih kritičnih opazk, ki celo po mnenju ustaških uradnikov niso bile tako ostre (ker si je nadškof dovolil biti manipuliran), temveč zato, ker tudi nekateri sodelavci niso brezpogojno podpirali nadškofa.¹⁶⁵ Dobršen del krivde za nadškofovo neučinkovitost je treba pripisati saboterjem iz vrst nadškofovih sodelavcev. Pisma so iz njegove pisarne odhajala z »nerazložljivo« zakasnitvijo, včasih so bila poslana tudi potem, ko so organi oblasti ljudi, za katere je nadškof interveniral, že odpeljali v smrt ali v taborišče. Celó ko je

škofa Rožmana: dokumenti v zbirki *ADSS*, 7. zvezek, št. 147, str. 274; *BLET* 2001, str. 182, 183.

163 GRIESSER PEČAR, DOLINAR 1996, str. 263. Draganići so bili pred ustaško vladavino, med letoma 1938 in 1941, »mesto prisilnega bivanja« za tuje Jude v razmerah, podobnih tistim v taborišču (bivališče za množico, ki ni dopuščalo zasebnosti in ki so ga smeli zapustiti samo izjemoma, z dovoljenjem straže). Leta 1941 je stražo v Draganićih prevzelo ustaško redarstvo. Draganići so bili edino »pravno« taborišče v Dravski banovini, nehalo pa je delovati že v NDH, ko so večino internirancev odpeljali v Gospić, na Velebit in/ali na otok Pag in jih pobili v Jadovnem ali v drugih jamah na Velebitu.

164 KRISTO 2001, str. 92.

165 Policijski odposlanec v NDH Hans Helm je ukazal, da so »obveščevalno zasledovali« nadškofa in njegove najbližje sodelavce. Ovaduhi so bili ne samo Helmovi agenti, temveč tudi duhovniki, nekateri pa so bili iz vrst nemške narodnostne skupine v NDH: Arhiv Hans Helm, fond 1512 Hrvaškega državnega arhiva Zagreb, škatla št. 35, spisa št. 62 (spis Faulhaber) in št. 65 (spis Keilbach). Dr. Wilhelm (Vilim) Keilbach, pripadnik nemške narodnostne skupine, je bil na seznamu »simpatizerjev nacionalsocializma«. Agent Schumacher je obvestil Helma, da je Münchenski nadškof Michael von Faulhaber zavrnil Stepinčev predlog, da bi imenoval Keilbacha za koordinatorskega pastora za hrvaške delavce v rajhu, ker je Faulhaber vedel za Keilbachove simpatije do nacionalsocializma. Zaradi tega so se, tako Schumacher, odnosi med Faulhaberjem in Stepincem začasno ohladili. Dr. Franja Šeperja iz Osijeka, naslednika nadškofa Stepinca kot zagrebškega nadškofa in kasneje prefekta Kongregacije za vero, je papež Pij XII. zavrnil kot naslednika đakovskega škofa Akšamovića: August KOVAČEĆ, Katolička crkva u Hrvatskoj i nadbiskup Stepinac u arhivskoj građi francuskoga konzulata u Zagrebu 1941.–1944., v: *Croatia christiana periodica*, let. 21, št. 40, Zagreb 1997, str. 75–83. Helm je imel drugačno mnenje o dr. Franju Šeperju. Menil je, da je Šeper sovražno razpoložen do Nemcev: HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 35, št. 69 (spis Šeper). Profesor cerkvene zgodovine na KBF-u v Zagrebu Krunoslav Draganović je sodeloval z obveščevalno službo SS-a (Abwehr) v Zagrebu: HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 12, št. 155 (spis Draganović). Draganović je leta 1944 odšel v Rim, da bi našel možnost za vzpostavitev stikov z zavezniki. Po vojni je iz Rima hrvaškim ustašem pomagal pobegniti v Južno Ameriko: JELEČ 2006, str. 120.

nadškof hotel preveriti govornice o racijah in deportacijah, so njegove pisne pritožbe odhajale iz urada z večtedenskim »zamikom«.¹⁶⁶

Za judovske begunce je pri italijanskih oblasteh posredoval visoki komisar Grazioli.

Mogoče je bilo dobiti tudi dovoljenje za vstop in bivanje v Ljubljanski pokrajini. Josip Indig, sodelavec Palestinskega urada v Zagrebu, ki je skrbel za 43 mladih judovskih emigrantov iz Nemčije, Avstrije, Madžarske in Romunije, je – zahvaljujoč pomoči italijansko-judovskega humanitarnega združenja DELASEM – zanje dobil vstopne vizume za Italijo in dovoljenja za bivanje.¹⁶⁷

Italijanska oblast je dovolila, da so v Ljubljanski pokrajini ostali samo tisti, ki so do 1. novembra 1941 vstopili na italijansko ozemlje. Vse, ki so po tem datumu skušali prečkati demarkacijsko črto med NDH in Ljubljansko pokrajino, je italijanska obmejna oblast zavrnila in jih vrnila v NDH oz. jih izročila hrvaški oblasti. Pri tem se ni ozirala na to, kakšne posledice bodo doživeli tisti, ki jim ni bilo usojeno prestopiti mejo. Ustaški organi so vse, ki so jih ujeli pri begu iz NDH ali ki so se vrnilo z neuspelega bega, aretirali in poslali v svoja koncentracijska taborišča.¹⁶⁸ S splošno prepovedjo gibanja v obmejni coni je italijanska oblast nameravala preprečiti stik partizanov s hrvaškega ozemlja s tistimi v zahodni Sloveniji oz. v Ljubljanski pokrajini, vendar je s tem otežila beg tudi ogroženim Judom.¹⁶⁹ Jude iz Ljubljanske pokrajine in tiste, ki so do 1. novembra prišli na italijansko ozemlje, so od 8. novembra 1941 naprej vozili v italijansko taborišče Ferramonti di Tarsia.¹⁷⁰ Na prošnjo škofa Rožmana so starejši smeli ostati v Leskovcu.¹⁷¹ Italijanska oblast se je namreč bala, da bi Nemci kršili dunajski sporazum o razdelitvi ozemlja z dne 21. aprila 1941 in opravljali racije nad Judi tudi v italijanskem delu Slovenije. Odvažanje Judov v notranjost Kraljevine Italije se je dalo razumeti kot previdnostni ukrep zaradi varnosti in zaščite Judov. Po drugi strani pa je bilo interniranje Judov, ne glede na veroizpoved in na nejudovske zakonce v mešanih zakonih, vseeno posledica izvajanja italijanskih rasnih zakonov.¹⁷²

166 Vidno iz korespondence med Judovsko versko občino v Zagrebu in Nadškofijskim duhovnim sedežem, ko si je nadškof prizadeval najti namestitev za stanovalce Judovskega doma za starejše, ki jih je ustaško redarstvo vrglo iz zgradbe doma in dom rekviriralo za potrebe SS-a: GOLDSTEIN 2001, str. 551; GOLDSTEIN 2004, str. 205–228.

167 VOIGT 2006, str. 71.

168 HDA, MUPNDH, škatla 26, št. 20567; Klaus VOIGT, *Zuflucht auf Widerruf, Exil in Italien*, II. zv., Stuttgart 1993, str. 203.

169 POLIČ 2004, str. 410; VOIGT 1993, str. 207; RISTOVIČ 1998.

170 Seznam ljudi, deportiranih iz Ljubljanske pokrajine v Ferramonti di Tarsia, glej pri: Anna PIZZUTI, *Ebrei stranieri internati, Le provincie annesse: La provincia di Lubiana*, dostopno na <http://www.annapizzuti.it/gruppi/jblubiana.php> [22. 6. 2015].

171 Spomenka HRIBAR, Marjan ŽNIDARIČ idr., *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008.

172 Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Fašistična taborišča, Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana 2011, str. 95–97.

Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman je ugodil Stepincu pri njegovem zavzemanju za begunce iz Draganičev (pismo z dne 6. septembra 1941).¹⁷³ V tem času so v NDH transportni vlaki Jude že vozili v Jasenovac. Italijanska oblast v NDH, na okupiranih in anektiranih območjih in v samem Rimu, je že bila obveščena o ustaškem preganjanju Judov. Vedeli so, da v NDH vsi Judje, ki so jih ujeli na begu, in tisti, ki jih je okupacijska oblast vračala z mejnih prehodov, izginjajo v ustaških koncentracijskih taboriščih.¹⁷⁴ Grazioli ni mogel sam in samostojno odločiti, Kraljevo ministrstvo za notranje zadeve v Rimu pa je vztrajalo pri interniranju Judov v Kraljevino Italijo¹⁷⁵ z obljubami ljubljanskemu škofu, da bodo pokristjanjeni Judje v internaciji uživali nekatere olajšave, da jih bodo namestili ločeno od Judov Mojzesove vere, da bi tako katoliškim nearijcem omogočili pastoralno oskrbo.¹⁷⁶ Tistim, ki jim klimatske razmere v Ferramontiju di Tarsia iz zdravstvenih razlogov ne bi ustrezale, so oblasti prisluhnille in jim odobrile premestitev v klimatsko ugodnejša mesta.¹⁷⁷

Ljubljanski škof je interveniral za vse kategorije ogroženih – za internirane Slovence v italijanskih taboriščih, za talce, za zaščito civilnega prebivalstva, za obsojene – in za komuniste, tako da se je italijanska oblast odločila škofove prošnje obravnavati kot pritožbe katerega koli »zasebnika« (in jih ignorirati), ker je šlo – po Graziolijevem prepričanju – za »nedostojne ljudi«.¹⁷⁸ Kolikokrat je škof posredoval in koliko teh posredovanj je bilo uspešnih, ni mogoče ugotoviti. Dokumenti o tem manjkajo, ker jih je UDBA zaplenila v škofijskem ordinariatu in ker jih tudi Republika Slovenija ni vrnila Ljubljanski nadškofiji; prav tako manjkajo dokumenti, ki jih je sama škofija od leta 1946 naprej dajala na razpolago škofovim odvetnikom po sili zakona za sojenje proti njemu.¹⁷⁹

Izkušnjo, da intervencije Cerkve ogroženim ne pomagajo, še več, da jim položaj še otežujejo, si je pridobil tudi nadškof Stepinac. Tudi poglavar NDH je prepovedal vsako posredovanje v korist Judov in zagrozil, da bo vsako prošnjo, da bi komu prizanesli, razumel kot »sabotažo« in ga bo »primerno kaznoval«.¹⁸⁰ A niso kaznovali posrednika, temveč človeka, za katerega je kdo interveniral. To je na konkretnih primerih vlagateljev takšnih prošenj dokazal pooblaščen nemški general v NDH

173 ADSS, 8. zvezek, str. 263, št. 140.

174 NŠAL, Prezidijski spisi, št. 80/Pr/1941 (september 1941) in št. 112a/Pr/1941 z dne 30. 12. 1941.

175 Za odnos do Judov je italijansko ministrstvo za notranje zadeve uredilo dva sistema: koncentracijska taborišča – v glavnem za moške med 14. in 65. letom starosti – in svobodno internacijo (*confine libero*) v občinah, ki so morale skrbeti za internirance. Tja so poslali ženske, otroke do 14. leta in ljudi, starejše od 65 let (kasneje od 60 let). Interniranci mesta interniranja niso smeli zapustiti brez dovoljenja, vendar je za odhod v mesta s konzulati Italija velikodušno dovoljevala potovanja: VOIGT 1993, str. 293, 302; CAPOGRECO 2011, str. 94–97.

176 GRIESSER PEČAR, DOLINAR 1996, str. 162, 163.

177 NŠAL, Prezidijski spisi št. 135/Pr.1942, kardinal Maglione škofu Rožmanu 21. 3. 1942.

178 GRIESSER PEČAR 2001, str. 306, 307; GRIESSER PEČAR 1997, str. 77.

179 GRIESSER PEČAR 2001, str. 307.

180 HDA, RUR ŽO, inv. št. 28814, 18189, 28252: Poglavnikov vojni kabinet, ukaz brez številke. Objava v: *Novi list*, št. 16, 18. 5. 1941, in št. 50, 28. 6. 1941.

Edmund Glaise von Horstenau: točno je vedel, kaj se bo zgodilo tistim, ki jih je posrednik želel rešiti iz koncentracijskega taborišča ali pred drugimi represivnimi ukrepi. Tudi Glaise von Horstenau sam je reševal žrtve ustašev – a ne z neposrednimi prošnjami, temveč posredno: kot da konkretno osebo navidezno išče nemška stran kot talca. Glaise von Horstenau je ustaške žrtve, ki jim je hotel pomagati, ultimativno zahteval od Ustaške nadzorne službe (UNS-a, organ, odgovoren za ujetnike koncentracijskih taborišč) »zaradi streljanja«. Samo tako je preprečil, da bi ustaška policija te ljudi nemudoma likvidirala.¹⁸¹ Dokaz za to, kakšna usoda je čakala ustaške žrtve, ki jih je nadškof hotel rešiti iz taborišča, je šest slovenskih duhovnikov, ki so jih ustaši internirali v Jasenovcu zaradi »žaljivih pridig« in »zločinov proti hrvaški državi«. Takrat, ko si jih je nadškof prizadeval rešiti, jih je ustaška oblast ubila. Nadškofa so o tem obvestili po nekaj mesecih lažnih obljub in izkrivljenih informacij.¹⁸²

V oceni (ne)učinkovitosti Stepinčevih posredovanj v korist Judov se je treba ozreti na »nenavadno« nadškofovo argumentacijo, s katero je pred državno oblastjo NDH branil Jude. Proti razlastnitvenju Judov je nadškof izrazil »razumevanje za to, da dobrine neke države v prvi vrsti uživajo njeni sinovi, da njeni sinovi vladajo in upravljajo državo, da je škodljive elemente treba 'eliminirati' zaradi dobrobiti naroda in da kumuliranja kapitala nikakor ni treba tolerirati. Vendar,« nadaljuje nadškof, »ni pravično, da bi drugim nacijam in rasam odvzeli vsako možnost za existenco in jih zaznamovali na način, kakršen se ne uporablja niti za javne grešnike, ker jih je treba ponovno vključiti v družbo takrat, ko se spokorijo za svoje grehe.« Svarilo se konča z nadškofovo grožnjo, da bo katoliškim Judom prepovedal, da v cerkvah nosijo »judovski znak«. Sodobniki se ne spominjajo, da bi nadškof resnično nastopil s takšnim dejanjem civilne nepokorščine.¹⁸³

Nadškof Stepinac ni toleriral kršenja državnih zakonov niti takrat, ko je šlo za rešitev kakega človeka. Sam je zmeraj zaprosil samo za »nerigorozno uporabo rasnih zakonov«, »v določenih, upravičenih primerih« in »če se oblast strinja«¹⁸⁴ ali »zato, ker so se katoliški Judi zmeraj spodobno vedli in se niso nikdar pregrešili zoper interese hrvaškega naroda«. Ob deportacijah je prosil, da se »osebam, predvidenim za deportacijo v taborišča, omogoči urejanje njihovih družinskih in poslovnih okoliščin pred deportacijo, da se deportacije izpeljejo 'humano' (!) in se z interniranci tudi 'humano ravna'«. ¹⁸⁵ Težko je verjeti, da je nadškof uporabljal samo taktiko, da je z oblastjo govoril v jeziku, ki so ga ustaši edino razumeli. Četudi se je nadškof Stepinac ravnal po prepričanju papeža Pija XII., da sta tiha diplomacija in konkretna pomoč primerni obliki, mu je nasprotna stran pošiljala znake, da njegovih naporov ne upošteva in da mu namerava izpolniti prošnjo zgolj v izjemnih primerih (ko bo ocenila, da bi bilo to koristno). Odgovori, ki jih je nadškof prejemal

181 Imre ROCHLITZ, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo 2011, str. 63.

182 Intervencije Nadškofjskega duhovnega sedeža so v fondu Prezidijalni spisi št. 108/1941 Arhiva Nadškofije Zagreb (NAZ); prav tako: HDA, RUR ŽO, škatla 17, št. 5749 in št. 6870; GOLDSTEIN 2004, str. 218.

183 KRIŠTO 2001, str. 277.

184 GOLDSTEIN 2001, str. 551.

185 KRIŠTO 2001, str. 281, 282.

z državnega vrha, so bili brutalno skopi: »O navedbi, da se z Judi (in Srbi) grobo ravna, je nadškof napačno informiran«. ¹⁸⁶ Škofove prošnje, da bi župniki obiskovali katoliške internirance v ustaških koncentracijskih taboriščih, oblast ni uslišala v ženskem taborišču v Đakovu. ¹⁸⁷

Judovska verska občina v Zagrebu nadškofu priznava, da je varovance judovskega doma za ostarele namestil na nadškofijskih posestvih v Brezovici. Ni znano, čigava je zasluga, da so preživeli vojno in da so jih pustili pri miru. Zagotovo za to ni mogel biti zaslužen le nadškof sam, in to zaradi znanega antagonizma med vladnimi in ustaškimi krogi na eni strani in vodstvom Katoliške cerkve na drugi strani. ¹⁸⁸ Nadškofova prošnja – prek italijanskega poslanca v Zagrebu –, da bi Italija dovolila evakuacijo 200 judovskih otrok, večinoma sirot, v Italijo, ker je zanje hotela poskrbeti judovska skupnost v Firencah, ¹⁸⁹ ni bila uspešna niti ob podpori Svetega sedeža: Italija je zavrnila vstop tudi tistim Judom, ki so lahko imenovali oz. našteli sorodnike v Italiji. ¹⁹⁰

Ko katoliški duhovniki niso hoteli spremljati pogreba pokristjanjenih Judov na judovski oddelek zagrebškega pokopališča Mirogoj, je nadškof duhovščini in vsem župnijskim uradom izdal navodilo, da morajo opraviti pogrebno slovesnost za pokristjanjene Jude in pogrebni spreved pospremiti do groba. Nekatoliškim verskim skupnostim je dovolil, da svoje mrtve pokopljejo na katoliškem delu pokopališč. ¹⁹¹

Nadškofove prošnje, poslane ustaškemu vodstvu, so se nanašale na hrvaške Jude, ki jim je nadškof hotel zagotoviti, da rasne odredbe zanje ne bi veljale, na priznavanje arijskega prava ter na komuniste in komunistke, ki naj bi jih osvobodili in jim prizanesli s smrtno kaznijo. ¹⁹² Ustaške ustanove na nadškofove intervencije sploh niso reagirale ali pa so jih zavrnilo, ¹⁹³ še posebej če je šlo za komuniste ¹⁹⁴ in Jude. ¹⁹⁵ Na nadškofov protest zaradi nehumanega ravnanja z zaporniki v ustaških koncentracijskih taboriščih

186 HDA, MPB-B, Oddelek za verstvo, škatla 3, dok. št. 48061 z dne 29. 7. 1941. Dokument tudi pri: KRIŠTO 1998, str. 77; KRIŠTO 2001, str. 281, 282.

187 Koncentracijsko taborišče za ženske v Đakovu je bilo ustanovljeno 1. 12. 1941 za Judinje iz BiH in zaradi razbremenitve prenatrpanega taborišča Stara Gradiška. V neprimernih prostorih je bilo do konca leta 1941 nameščenih več kot 1000 zapornic, do konca februarja jih je bilo že več kot 2800. V več napadih epidemije pegastega in trebušnega tifusa ter dizenterije je vsak dan umrlo nekaj desetih zapornic, vendar je za 700 katoličank med njimi škof dr. Akšamović zaman zaprosil za možnost, da jim dodeli vsaj poslednje maziljenje. HDA, UNS, škatla 4, št. 40; Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.

188 Branko Polić avtorici. Pregled nadškofovih akcij v korist ogroženih Judov in njegova osebna pomoč: GOLDSTEIN 2001, str. 470–472.

189 KRIŠTO 2001, str. 284–290.

190 P. Tacchi Venturi kardinalu Maglioneju 20. 1. 1942, št. 261 v *ADSS*, 9. zvezek, str. 416, 417.

191 GOLDSTEIN 2001, str. 490.

192 ŠTAMBUK ŠKALIĆ 1997, str. 146–148.

193 Zavrnitev prošnje za pomilostitev komunistov in za njihov odpust iz zapora: ŠTAMBUK ŠKALIĆ 1997, str. 148, 152–158.

194 GOLDSTEIN 2001, str. 540.

195 GOLDSTEIN 2001, str. 482.

je Ministrstvo za notranje zadeve reagiralo cinično-brutalno: »*Vaše trditve o domnevem 'grobem ravnanju' niso v skladu z dejstvi.*« Nadškofovim prošnjam za izpustitev zapornikov iz koncentracijskih taborišč je oblast ustregla, a samo zato, da je izpuščene lahko kmalu potem ponovno aretirala.¹⁹⁶ Nadškof se je zavedal svojega resnično omejenega vpliva, čeprav prosilci tega včasih niso hoteli verjeti zaradi javno demonstrirane skladnosti med Cerkvijo in državo.¹⁹⁷ Prav zaradi javno demonstrirane bližine Cerkve in državne oblasti je Yad Vashem doslej zavračal predloge, da bi nadškofa Stepinca posthumno odlikoval s častnim naslovom *pravičnika med narodi*. V obdobju vzpostavitve NDH je nadškof res z besedami navdušenja in radosti pospremil proces ustanovitve in oblikovanja državnih organov – a se je začetno navdušenje hitro izčrpalo zaradi napornih »debat« v zvezi s pristojnostjo ene in druge strani, s kritiko, molkom zaradi razočaranja in ogorčenostjo zaradi očitnega dejstva, da ustaški režim ne namerava vzpostaviti pravne države in da tega niti ni sposoben. Zaradi rešitve ogroženih pa nadškof vendarle ni rušil mostov – pred takšnim režimom je moral pasti na kolena, se mu upirati, ga kritizirati in izprositi od njega pomoč in ustrežljivost. K takšnemu »antagonističnemu sodelovanju« sta bila prisiljena tudi škofa Rožman in Tomažič. Nižji kadri Katoliške cerkve so bili dolgoročno prepuščeni lastni pripravljenosti – k čemur jih je nadškof (o vprašanih pokristjanjevanja Judov, občevanja z mešanimi zakoni) tudi sam spodbujal. Ni jih opogumljal k aktivnemu odporu. Doslej je bilo 110 hrvaških državljanov in državljank razglašanih za *pravičnike med narodi*. Med njimi so tudi duhovniki, redovnice in redovniki. Duhovnik zagrebške škofije dr. Dragutin Jesih¹⁹⁸ je bil posthumno raglašen za pravičnika leta 1992, ker je kot župnik zagrebške škofije v kleti župnijske cerkve v predmestju Zagreba skrival Jude. Novembra 1944 so ustaški redarstveniki v župnišču izvedli hišno preiskavo in župnika odpeljali s seboj. Naslednji dan so meščani njegovo truplo našli na obali Save. Skritih Judov pa agenti niso našli; vaščani so jih premeslili v druga skrivališča.¹⁹⁹

Že omenjena prednica sester usmiljenk Sv. Križa v Đakovu, ki je skrivala judovsko učenko Zdenko Biernbaum iz Osijeka v matični hiši redovniške skupnosti v Đakovu, je skupaj s sestrami reševala tudi porodnice in dojenčke iz ženskega koncentracijskega taborišča v Đakovu. Sestre so v enem krilu svoje hiše uredile rodni oddelek in oddelek za novorojenčke za ženske iz taborišča, kar jim je omogočilo, da so svoje varovanke neopazno premestile na samostanske posesti zunaj Đakova. Tam so te ženske lahko ostale ali pa si našle drugo zatočišče. Dojenčke, za katere matere niso mogle skrbeti, so sestre skrivaj oddale v nego zanesljivim družinam.²⁰⁰ Raziskovanje

196 GOLDSTEIN 2001, str. 329.

197 Diana Budisavljević, ki je sprožila evakuacijo otrok iz ustaških koncentracijskih taborišč, se je s prošnjo za pomoč obrnila na nadškofa, da ji priskrbi dovoljenje za vstop v ustaška taborišča. Nadškof je omenil, da nima nikakršnega vpliva, in ji je pomoč odrekel. Josip KOLANOVIĆ (ur.), *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Zagreb 2003; Dnevnik dne 25. 10. 1941, str. 25, 26.

198 Dr. Dragutin Jesih (1895–1942), www.yad-vashem.org [23. 6. 2015].

199 HORVAT 2012; MILKOVIĆ 2008; E. GITMAN, predavanje na znanstvenem srečanju Katoliške bogoslovne fakultete v Zagrebu o nadškofu Stepincu 8. 9. 2008 in intervju E. GITMAN s Tomislavom VUČKOVIĆEM v *Glasi koncila* dne 8. 9. 2008.

200 HDA, MPB-B, Fasc.74, Zl. 3434/1943 in 12728/1942.

vseh okoliščin, v katerih so živele taboriščnice v Đakovu, in pod kakšnimi pogoji so jih reševale redovnice, se je zataknilo zaradi negativnega stališča Nadškofijskega duhovnega sedeža in ravnatelja Škofijskega arhiva v Đakovu, ki v arhiv očitno spušča samo zgodovinarje, ki se zdijo »zanesljivi« samo njemu.²⁰¹

Prav tako je treba spomniti na šolske sestre sv. Frančiška iz Mariborske province in njihovo reševanje Judov. Nacistična oblast je šolske sestre pregnala iz Maribora in nastanile so se v Rabu. V času nemške okupacije Raba od marca 1944 so sestre kljub vse pogostejšim hišnim preiskavam in nadzorom gestapa skrivale judovsko družino iz Sarajeva, vse dokler se družini – ob pomoči rabskega župnika – ni uspelo rešiti na ozemlje pod nadzorom partizanov.²⁰² Nenazadnje je tudi Ivo Goldstein našel podatke, da je samostan karmeličank presvetega Srca Jezusovega v Zagrebu skrival judovske otroke, ki so jih starši prinesli, da bi jih rešili pred deportacijo. Sestre ljudi, skritih pri njih, niso silile, da morajo pristati na pokristjanjenje in krščansko vzgojo.²⁰³

Raziskovanje v samostanih Ljubljanske pokrajine še zmeraj ostaja zgolj želja.²⁰⁴

Najdlje v javnem zavzemanju za zaščito preganjanih Judov (in tudi Srbov) so šli frančiškani vseh frančiškanskih provinc na ozemlju NDH. Vodje vseh frančiškanskih provinc v NDH so sebe in vse svoje redovniške člane obvezali na zasedanju junija 1941 (10.–12. 6. 1941), da ne bodo ničesar ukrenili za izsiljeno pokristjanjevanje v Katoliško cerkev. Poleg tega so vsem pripadnikom njihovih redovniških skupnosti prepovedali okoristiti se s čimer koli, kar je bilo odvzeto Srbom ali Judom, da ne bodo zasedli hiš, iz katerih so bili izgnani Srbi ali Judje, da ne bodo naseljevali mest, vasi, hiš, ki so jih zapustile žrtve preganjanja.²⁰⁵ Frančiškani ne le, da ne bodo sodelovali pri nasilnih dejanjih zoper Srbe in Jude (ne glede na to, ali gre za »vojaške« pohode, državne represalije, dejanja okupacijske oblasti ali za »divje« akcije), temveč bodo preganjane šteli tudi za ceno lastnega življenja. Tiste, ki bi se pregrešili zoper zapoved o tolerantnosti do tujevercev, čaka kazen: najprej premestitev v mesta in regije, kjer ne bodo imeli priložnosti kršiti prepovedi in zapovedi, v posebno težkih primerih pa jim preti izključitev iz redovniške skupnosti. Frančiškanska provinca Vrhosanska je svojega člana brata Miroslava Filipovića Majstorovića kaznovala z izključitvijo iz reda, ker je sodeloval v pohodih ustaških oboroženih sil proti vasem pod pretvezo, da se bojujejo proti partizanom. Po izključitvi iz reda je Miroslav Filipović Majstorović vstopil v stražarsko službo v taborišču v Jasenovcu. Preživeli zaporniki so ga prepoznali kot prejšnjega redovnika. Pred vojaškim sodiščem v Zagrebu je priznal, da je kot stražar v Jasenovcu sodeloval pri umorih in trpinčenju

201 Zdenka Biernbaum je avtorici z elektronsko pošto potrdila svojo rešitev, za kar ima zasluge sestra Amadeja Pavlović.

202 ISAIĆ 1996, str. 9.

203 GOLDSTEIN 2001, str. 435–445; HORVAT 2012.

204 ISAIĆ 1996, str. 9. Prednica samostana šolskih sester sv. Frančiška iz (nekdanje) Mariborske province v Rabu je avtorici leta 2006 potrdila, da so v letih 1943 in 1944 sestre reševale sarajevsko družino Atijas.

205 JELEČ 2006, str. 201, 202.

zapornikov. Obsojen je bil na smrt in ustreljen. Čeprav je v Jasenovcu dokazano živel šele po izključitvi iz redovniške skupnosti, je komunistično zgodovinopisje vztrajalo pri obtožbi »morilcev v redovniški obleki.«²⁰⁶

Navsezadnje pa so tudi primeri, da so uradne osebe »kot ljudje in kristjani« protestirale proti nehumanemu ravnanju z Judi. To so storili hrvaški poverjeniki, sicer nadrejeni Judovski skupnosti v Sarajevu, ki so jeseni 1941 morali internirati sarajevske Jude v Stari sinagogi, vse dokler jih niso odpeljali v koncentracijska taborišča. Njihovi protesti so odmevali tako močno, da je ustaška oblast internirance iz Stare sinagoge nemudoma poslala domov in razpustila taborišče. Vendar pa rešitev ni trajala dolgo, saj so decembra 1941 sarajevske Jude vseeno odpeljali v Jasenovac in v Staro Gradiško.²⁰⁷

Škof Rožman se je na Jude oziral v času vojne v nekdanji Jugoslaviji v pridigah na praznik Kristusa kralja 25. 10. 1942²⁰⁸ in potem na 3. adventno nedeljo 1943. »Tudi nekateri komunisti so bili krščeni, pa vseeno, skupaj z Judi, preganjajo kristjane in vero. Komunisti poznajo Sv. pismo, a oni verjamejo v umažanega Judeža, a ne v Kristusa«²⁰⁹ piše v pridigah o verskem prepородu (ob obletnici imenovanja papeža Pija XII. 19. 3. 1943) pod naslovom *Boj za družino*. Takrat v Ljubljanski pokrajini (pod italijansko oblastjo) in še zlasti v nemškem okupacijskem območju Judov skorajda ni bilo več, razen v skrivališčih, saj so bili internirani v Italiji ali pa so jih deportirali Nemci. Škof je za to moral vedeti, ker so deportacije z Gorenjske potekale skozi Ljubljano. Toda škof je katoliškemu ljudstvu sporočil, da svetu vlada vpliv Judov: »V sakemu narodu Bog žadaja poslanstvo in nalogo. Ako ga neki narod ne uspeva izpolniti, mora izginiti, a poslanstvo preide na druge. To je Božji zakon, zapisan od preroka Izaija.« (Izt. 60.12); »Ljudstvo in kraljevstvo, ki tebi ne služi, bo izginito in narodi bodo popolnoma pokončani.«²¹⁰; »Zlobnim in trmastim Judom je Jezus rekel 'Vi ste od očeta hudiča.'«; »Komunisti in Judi« s »samimi lažmi bujkajo ljudi.«²¹¹ »Judovski novinarji, knjigarnarji, filmski in kulturni delavci prodajajo pornografijo in druge moralno problematične vsebine kulturnega življenja, na škodo svetosti zakona in družine. Internacionalistični Judi«²¹² so najprej izkrivili svojo vero in cilj svojega življenja začeli gledati v materialnih dobrinah in v prevladi nad kristjani, zatem so prenesli »[...] plevel

206 O suspenzu KRIŠTO 1998, str. 26–128; JELEČ 2006, str. 201, 202; sojenje pred vojaškim sodiščem v Zagrebu: <http://www.smrtnakazna.rs/DesktopModules/ModulPrikazOsudjenika/FajloviOsudjenika/presuda%20vojnog%20suda%20zagreb%2029%20juna%201945.pdf> [22. 6. 2015]; Vojaško sodišče komande mesta Zagreba (Vojni sud Komande grada Zagreba), sodba št. 290/45 z dne 29. 6. 1945; v zbirki dokumentov HORVAT, ŠTAMBUK 1946 je kot leto izključitve iz franciškanskega reda navedeno leto 1943, kar ni v skladu z dejstvi; NOVAK 1949.

207 HDA, fond 252, škatla 8, dok. št. 7753, inv. št. 28466.

208 NŠAL, *Slovenec*, 27. 10. 1942.

209 Pridiga škofa Rožmana, v: ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 238, 239.

210 Pridiga 25. 10. 1942, v: ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 213.

211 Pridiga na 1. adventno nedeljo, LŠL, št. 11, 30. 11. 1943; ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 233–235, o tem 234.

212 Pridiga na praznik Kristus naš Kralj, 25. 10. 1942, ŠAL 332, št. 23, Cerkevno leto, Kristus kralj v stolnici v Ljubljani, objavljena v *Slovencu* 27. 1. 1942; ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 211–214, tu 213.

ateizma na druge narode [...]«Zapeljali so narode, hlineč pred njimi domoljubje in zdrav nacionalizem. »Ta plevel moramo iztrebiti.«²¹³

Na dan sv. Jožefa 1945 (19. 3.) je škof napisal pridigo *Boj za družino*, v kateri se je posvetil vlogi matere v otrokovem življenju in vzgoji. V njej poudarja, da morata tisti, ki namerava človeštvo oropati krščanstva, začeti svoje delo v družini. Zato se komunisti trudijo uničiti družino. *»Leta 1875 so izdelali Judje načrt (program) za svoje delovanje [...]. Judje morajo predvsem krščanski nerazrušljivi zakon odstraniti in v vseh državah vpeljati navadni civilni zakon, da postanejo kristjani korenito nenravni. Judje voditelji svobodomiselnih imajo prvo besedo, glavno vlogo. Vsem znano so pred volitvami pobirali podpise.«* Škof obtožuje tudi *»prostozidarje kot Jude, ki skupaj z družinami želijo pokvariti šole, vreči iz njih veronauke, vpeljati ločitev, propagirajo svobodno ljubezen ...«²¹⁴*

»Škof Rožman ni bil antisemit, ker se je zavzemal za rešitev Judov,« je sklenila Marija Čipić Rehar.²¹⁵ Škof zagotovo ni bil antisemit: ni bil nagnjen k radikalizmu, temveč k dogovoru. Njegov primarni cilj je bil zagotoviti slovenskemu narodu preživetje v vojni. Da je bila to za slovenske škofe prioriteta, je bilo znano tudi državnemu tajništvu Svetega sedeža in samemu papežu Piju XII.²¹⁶

Judje so bili zanj »nekdo drug« – kot so bili, med drugim, tudi za celotno katoliško hierarhijo in celotno verno ljudstvo; tem bolj, ker jih je bilo v Sloveniji malo, ker so živeli vključeni v družbo, nevpadljivo. Indiferentnost do njih je najverjetneje najprimernejša karakteristika odnosa Katoliške cerkve v Sloveniji do judovstva – to velja tudi za prebivalstvo NDH. Škof Rožman ni zavrnil prošnje hrvaškega primasa Stepinca, da pri italijanski oblasti izprosi reševanje Judov.²¹⁷ Zanje se je zavzemal pri vrhovnem komisarju Grazioliu, kakor se je zavzemal za slovenske žrtve italijanske okupacijske politike, da bi rešil kar največ človeških življenj.

Nemška okupacijska oblast je obsodila slovenske škofe za neučinkovitost pri pomoči vsem žrtvam nacistične vladavine. Škof Ivan Jožef Tomažič se je boril za golo preživetje prebivalcev svoje škofije, ne samo katolikov. Modus vivendi z nemško okupacijsko oblastjo na južnem Štajerskem ni bil mogoč – mariborski škof ni bil niti v enem samem trenutku nacistične vladavine na južnem Štajerskem priznan kot sogovornik in partner, marveč zgolj kot prejemnik ukazov. Katoliška cerkev je na nemškem okupacijskem območju ostala brez pogodbene, pravne zaščite, ker je nemška okupacijska oblast svoje ozemlje dojemala kot *»prostor, ki ni pokrit s konkordatom«*.²¹⁸ Čeprav je bil del območja pripojen rajhu, Hitler ni dovolil, da se

213 Pridiga 25. 10. 1942, objavljena v: ČIPIĆ REHAR et al. 2009 na navedenem mestu.

214 Pridige brez datuma, številka za družino, NŠAL, 332, št. 23, Skupinam, ženam, ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 255–256.

215 ČIPIĆ REHAR et al. 2009, str. 123–260, tu str. 127, 128.

216 BLET 2001, str. 183, 184.

217 BLET 2001, str. 182.

218 Tamara GRIESSER PEČAR, The Roman Catholic Church in Slovenia under three totalitarian regimes, v: *Crimes committed by totalitarian regimes*, Bruselj 2008, dostopno na <http://www.>

konkordat med Svetim sedežem in vlado nemškega rajha razširi na osvojena ozemlja (Avstrijo, Poljsko, Sudete, Češko-moravski protektorat), na Štajersko in Gorenjsko.²¹⁹

V podobni situaciji kot mariborski škof je bil tudi katoliški nadškof v Beogradu dr. Josip Ujčić.²²⁰ V prizadevanju, da bi reševal ljudi, ki so jih aretirali nemški ali srbski (pomožni) redarstveniki,²²¹ zagotovo ni posebej natančno razmišljal o zaupanju tistim, ki so ponujali pomoč, tako da se je zavzemal tudi za take, ki so Judom pomagali tudi za veliko denarja. Na to ga je opozarjal apostolski vizitator v NDH opat Ramiro Marcone.²²² Iz dokumentov ordinariata beograjske nadškofije je razvidno, da se je nadškof dr. Ujčić pri apostolskem vizitatorju zavzemal za to, da Sveti sedež po svojih interventnih kanalih (v glavnem prek Rdečega križa Kraljevine Italije in nemškega Rdečega križa) zagotovi nekatere olajšave in dovoli prejemanje božičnih paketov srbskim internirancem v nemških koncentracijskih taboriščih in da pomaga osvoboditi »dobre katolike« iz koncentracijskih taborišč v NDH in v Srbiji. Pri tem ni bil uspešen.²²³ O pomoči škofa Ujčića Judom ni virov.

crce.org.uk/lessons/Articles/eu_hearing.pdf [24. 6. 2015].

219 PANČUR 2008. Nacionalsocialistična oblast je prepovedala pogajanja, ki so se v Avstriji začela za razširitev konkordata na Avstrijo. Bila je absolutno proti vsaki rešitvi, ki bi omejevala državno suverenost nad cerkvami. Takoj ko se je nacionalsocialistična oblast v Nemčiji ustalila – tudi zahvaljujoč konkordatu s Svetim sedežem z dne 20. 7. 1933 –, je režim odpovedal zaveznitvo s katoliki, pa tudi z Evangeličansko cerkvijo. SAUER 2000, str. 159–186, tukaj str. 164–168.

220 Beograjski nadškof dr. Josip Ujčić (Stari Pazin, 1880 – Beograd, 1964) je študiral teologijo na goriškem bogoslovju; v duhovnika je bil posvečen leta 1902. Študij teologije je nadaljeval na Dunaju (Augustineum) in leta 1908 zagovarjal doktorsko disertacijo *Historia glagolice speciali cum respectu ad decreta pontificia*. Potem je predaval na goriškem bogoslovju, med letoma 1912 in 1919 je bil ravnatelj zavoda Augustineum in profesor na dunajski teološki fakulteti, zatem pa profesor moralne teologije na ljubljanski teologiji do leta 1936. Tedaj je bil imenovan za beograjskega nadškofa in banatskega apostolskega administratorja. Bil je predsednik Škofovske konference Jugoslavije (1948–1961). Zavzemal se je za ureditev odnosa med Cerkvijo in državo, sodeloval je pri pripravi v delu drugega vatikanskega koncila. Objavil je razpravo *Über den Kodeks Hammurabis und sein Verhältnis zur hl. Schrift*, različne članke v časopisih ter uredil več izdaj učbenika *Theologia Moralis*. Gl. enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=47455 [22. 6. 2015]; www.catholic-zr.org.rs/language/sr/istorija/ [22. 6. 2015].

221 Za preslikave dokumenta iz arhiva Nadškofije v Beogradu se zahvaljujem generalnemu vikarju Ivanu Banoviću in arhivarju nadškofije msgr. dr. Marku Čoliću.

222 Sveti sedež ni priznaval Neodvisne države Hrvaške z obrazložitvijo, da načelno ne priznava sprememb državnih meja, ki so nastale kot posledice vojnih operacij. Toda v prizadevanju, da bi redno spremljali dogodke in razvoj v NDH, je državno tajništvo junija 1941 v NDH poslalo apostolskega vizitatorja ali apostolskega relatorja (poročevalca) Ramira Marconeja, OSB, benediktinskega opata. Marcone je bil akreditiran pri Škofovski konferenci NDH in ne pri državnem vodstvu, ni dobil diplomatske akreditacije in tudi ne diplomatske imunitete. Toda to državnemu vodstvu NDH ni preprečevalo, da ga na seznamu tujih diplomatov ne bi vodilo kot uradnega predstavnika Svetega sedeža. Sam opat ni zavrnil te instrumentalizacije, Sveti sedež pa na njegovo »diplomatsko« komunikacijo z državnimi uslužbenci ni reagiral. Hrvaška zgodovinarica Fikreta JELIĆ BUTIĆ meni, da je s tem Sveti sedež NDH vseeno priznaval vsaj *de facto*, če ne tudi *de iure*. JELIĆ BUTIĆ 1978, str. 101. Trditev Vladimira Dedičera, da je »Vatikan« podpiral NDH, Pavelića in ustaštvo in doprinesel k temu, da so se obdržali na oblasti, ni povsem neutemeljena. Vladimir DEDIČER, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987, str. 454–456.

223 Dokumenti iz Nadškofijskega ordinariata v Beogradu – vsi iz leta 1941 – nimajo nikakršne uradne signature.

Evangeličanska cerkev v Jugoslaviji in preganjanje Judov

Evangeličanska Cerkev je v Kraljevini Jugoslaviji živela kot cerkev v diaspori, kot manjšinska cerkev, ki je imela največ podpore med jugoslovanskimi Nemci. Toda bila je priznana z zakonom, uživala je status organa javnega prava in država jo je, skladno s tem statusom in številčno zastopanostjo, obdarovala s finančno podporo in tudi z nekaterimi davčnimi privilegiji – zahvaljujoč priprošnji srbske Pravoslavne cerkve, ki je protestante uporabljala kot ščit proti »hegemonističnim« ambicijam rimskih papežev.²²⁴ Pod vplivom propagandnega dela *Oddelka za narodnostno politiko (Volkstumspolitische Abteilung)*, ki je pošiljal svoje agente, »turiste«, v vasi z nemškim prebivalstvom,²²⁵ so evangeličanski Nemci v Jugoslaviji razvijali zavest o »narodnostni vlogi protestantizma« kot »prvobitni nemški religiji«, čeprav sta bila luteranski protestantizem in helvetska reformacija na ozemlju nekdanje Kraljevine sv. Štefana v enaki meri globoko ukoreninjena že v 16. stoletju in sta veljala za vplivni verski skupnosti med Slovenci v Prekmurju in Medžimurju, med istrskimi Hrvati ter med Madžari in Slovaki.²²⁶ Nationalsocialistični vpliv na jugoslovanske Nemce je izzval rivalstvo ne samo med Nemci in Slovani, temveč tudi med avtohtonim in »narodnostnim protestantizmom«, uvoženim iz Nemčije. Nemci so okrepili svojo samozavest »zastavonoše kulture v slovanskem okolju«. Ljubljanski pastor Martin Haas, zadolžen za pastoralo mladih, je sprejel nacistični program: mlade kar se da tesno povezati z ideologijo in predstavniki nacionalsocializma.²²⁷ S pomočjo nemških institucij je mlade poslal v rajh na izobraževanje za vodilne kadre. Nekateri so se od tam vrnili vidno zamišljeni in zaprepadeni zaradi antisemitskih izgrede, rasističnega ozračja in dimenzij *Gleichschaltunga* katoliških in evangeličanskih laičnih organizacij z nacionalsocialističnimi institucijami. Doumeli so, da so v Jugoslaviji nekatere kulturne ustanove jugoslovanskih Nemcev začele delovati kot nacionalsocialistične celice. Haasovo indoktriniranje mladih je podžgalo seniorja Protestantske cerkve v Zagrebu, pastora dr. Philippa Poppa, ki je sicer tudi sam kolebal med vero in narodnostno ideologijo, da je z močjo svojih pooblastil nad vsemi evangeličanskimi cerkvami na območju Kraljevine Jugoslavije pastoru Haasu odvzel duhovno skrb za mlade.²²⁸

Tudi v Evangeličanski cerkvi augsburške izpovedi v Jugoslaviji sta se izkristalizirali dve struji protestantizma; take struje so se v samem rajhu razvijale glede na njihovo

224 Evangeličanska cerkev je skupaj s srbsko Pravoslavno cerkvijo agitrala proti sklepanju konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo. Kakor se je Pravoslavna cerkev bala izgube vpliva in privilegijev, tako so bili tudi protestanti v skrbeh za svoje privilegije, ki so bili – glede na status manjšinske verske skupnosti – nesorazmerno bogati. Zaradi odpora pravoslavnih in evangeličanskih predstavnikov v beograjski skupščini je bila leta 1935 ratifikacija konkordata zaustavljena. KOLARIĆ 1998, str. 161–176; BOBAN 1991, str. 66.

225 HDA, SB-ODZ, škatle 1–7 s policijskimi zapisniki o »perlustraciji« domnevnih turistov in najdbami nemškega političnega in verskega propagandnega materiala.

226 WILD 1980, str. 5–11.

227 WILD 1980, str. 231, 316.

228 WILD 1980, str. 231, 239, 316.

stališče do nacionalsocializma. *Nemški kristjani (Deutsche Christen)* so biblijsko »Božje kraljevstvo« videli utelešeno v nemškem rajhu pod Hitlerjevim vodstvom, zagovarjali so »nemško krščanstvo«, očiščeno vseh primesi judovske, starozavezne matice, menili so, da je aktivno nacionalsocialistično delovanje ne samo združljivo s krščanstvom, temveč »pravo krščanstvo«. »Nemški kristjani« so težili h krščanstvu brez judovstva, a tudi h krščanstvu brez rimskega papeža (*Ohne Juda, ohne Rom, bauen wir Germaniens Dom*).²²⁹ V nasprotju z »nemškimi kristjani« je »Pričujoča Cerkev« (*Bekennende Kirche*) vztrajala pri matici evangelija in spoštovala judovske korenine krščanstva ter postopoma razvijala opozicionalnost do nacionalsocializma (čeprav ne proti državi). Antisemitizem in rasizem nista bila elementa razhajanja med *Nemškimi kristjani* in *Pričujočo Cerkevjo*. Obe skupnosti sta Jude pojmovali kot »*tuje telo v nemškem narodnostnem življenju*«, obe sta zagovarjali in celo zahtevali omejevanje števila Judov v nemških administrativnih ukrepih (s prisilnim izseljevanjem, odvzemanjem nemškega državljanstva, izgonom in odvzemanjem gospodarske in socialne eksistence), »[...] s tem da se to ne sme početi na način, nasproten krščanski etiki, tj. ne sme se uporabljati nasilja – ker to škodi nacionalni stvari in ugledu nacionalne države«.²³⁰ To je bilo luteransko nasledstvo; zaradi pretežno luteranske tradicije jugoslovanskih Nemcev je bila ideja, da je vpliv in prisotnost Judov v javnem življenju treba omejiti, sprejeta brez očitanja vesti – Jugoslavija je leta 1940 zares sprejemala ustrezne represivne in protijudovske zakone.²³¹ Protestanti niso opazili, da so se dali zavesti narodnostni ideologiji, ki je zasenčila teologijo – čeprav ne tudi luteranske dediščine. Še več, s takšnimi stališči so se luterani lahko sklicevali na samega Reformatorja, ki je drastično grobo govoril o Judih.

Leta 1934 je dr. Gerhard May,²³² sin celjskega pastorja dr. Wilhelma Maya, v Göttingenu objavil svojo knjigo *Die volksdeutsche Sendung der Kirche*²³³ (*Narodnostno poslanstvo Cerkve*). V njej je pojasnil, da je bila Cerkev poslana, da se solidarizira z

229 Geslo antisemita Georga von Schoenererja. HUMMEL 2004, str. 59–83, tukaj str. 79 (*»Brez Juda in brez Rima zgradili bomo nemški dom, op. ur.*).

230 WILD 1980, str. 171–173.

231 Od leta 1938 je jugoslovanska oblast izvajala pritisk na Jude nejugoslovanskega porekla in na tiste, ki so si v medvojnih letih pridobili jugoslovansko državljanstvo, da zapustijo državo, likvidirajo svoje posle in nepremičninsko imovino. Leta 1940 je sledila prepovedi opravljanja določenih poklicev in numerusu claususu za judovske srednješolce in študente. PASS FREIDENREICH 1979, str. 182, 183; GOLDSTEIN 2001, str. 35.

232 Dr. Gerhard May (rojen 1898 v Gradcu, umrl 1980 na Dunaju), sin celjskega pastorja dr. Wilhelma Maya, je odrasčal v Celju; slovel je kot »intelektualni glas« reformacije in Nemcev v Jugoslaviji. Teologijo je študiral v Zürichu, Ženevi, Göttingenu in na Dunaju. Najprej je delal kot vikar, oče pa je opravljal njegovo službo pastorja v Celju. Takrat se je priklonil narodnostni ideologiji in napisal knjigo *Die volkstumpolitische Sendung der Kirche*. Knjiga je izžarevala vero Nemških kristjanov, da je tuzemska država poosebljenje Božjega kraljevstva, pri čemer so bili Nemški kristjani prepričani, da je to prav nacionalsocialistična država pod vodstvom Adolfa Hitlerja. Leta 1944 je dr. Gerhard May zapustil Celje in prevzel evangeličansko skupnost na Dunaju (Center). Takrat se je že oddaljil od nacizma in od teze svoje knjige, čeprav se je dal imenovati za člana Inštituta za genetska in genealoška raziskovanja. Prof. dr. Karl Schwarz, Institut za praktično teologijo in psihologijo religije, Evangeličanska teološka fakulteta Univerze na Dunaju, elektronsko sporočilo avtorici 21. 1. 2015.

233 WILD 1980, str. 196. Gerhard May je postal častni doktor Univerze v Heidelbergu.

državo, tj. z rajhom (kakor so to počeli tudi Nemški kristjani), zaradi zaščite nemške narodnostne skupnosti in nemštva med nenemškim večinskim narodom. A leta 1937 je dr. Gerhard May skupaj z dr. Philippom Poppom podpisal oxfordsko deklaracijo Druge svetovne konference za vero in cerkveno zgradbo v Oxfordu (leta 1937) z jasno obsodbo nacističnih represalij proti Judom. »Donauschwaebischer Kulturbund« je to potezo ostro kritiziral.

Zagrebski senior in kasnejši evangeličanski škof v NDH dr. Philipp Popp je že leta 1933 sprejel koncept Nemških kristjanov za cerkev pod nadzorom države. Z dr. Wilhelmom Mayem, seniorjem Evangeličanske cerkve v Celju, je delal za povezovanje Evangeličanske cerkve v Jugoslaviji z Nemškimi kristjani in institucionaliziral skupnost jugoslovanskih Nemcev z *Zvezo nemških cerkva (Deutscher Kirchenbund)*; pri negovanju skupnosti je vztrajal vse do leta 1944, ko so se začela preganjanja in izseljevanja jugoslovanskih Nemcev in ko se je začelo delovanje v skladu z Avnojskimi določili. May je skupaj z zagrebškim pastorjem dr. Philippom Poppom podpisal *Oxfordski manifest* (ki ga je objavil Ekumenski svet cerkva) z ostrim protestom zaradi rasne diskriminacije v nacistični Nemčiji. Manifest opominja vse pripadnike reformiranih cerkva, »da skrb za lastni narod ne sme pomeniti omalovaževanja, izoliranja, diskriminiranja in potlačenja drugih narodov in narodnosti. To bi bil greh upora in obolosti do Boga.«²³⁴ S tem podpisom sta se dva visoka uradnika Evangeličanske cerkve v Jugoslaviji postavila ob bok skupini pastorjev in članov nemške narodnostne skupnosti, ki so na konferenci v Zagrebu leta 1937 sprejeli javno odločitev, »da se bodo pri svojem delovanju držali 'čiste besede evangelija', principov 'sola ecclesia' in 'Solus Krist'«.«²³⁵

Dr. Gerhard May je leta 1942 postal evangeličanski škof na Dunaju in po vojni vrhovni cerkveni svetnik protestantov avstrijske druge republike. V obdobju vzpostavitve civilne oblasti na Štajerskem je bil imenovan za člana civilne uprave Spodnje Štajerske, a se je izogibal uradnim dolžnostim in se izmikal aktivnemu delu. Svojih dolžnosti tudi ni opravljal v referatu za genealoška raziskovanja in v referatu za kulturno politiko v Celju – z obrazložitvijo, da želi ostati pastor in da kot pastor nikdar ne bo postal dober nacist. Šele po vojni je dr. May objavil memorandum z ostro obsodbo rasistične politike nacionalsocialistov. Sam *Memorandum* opisuje Mayevo pot od ideologa in prizadevneža za narodnostne ideje do vrhovnega poglavarja Evangeličanske cerkve v Avstriji.²³⁶

V nasprotju s protestantskimi škofi v nekdanji Jugoslaviji večina pastorjev ni delila simpatij z nemškim nacionalsocializmom in ni sledila politiki približevanja. Še pred vojno v nekdanji Jugoslaviji so se leta 1937 na posvetovanju v Zagrebu odločili, da bodo glede rasne in narodnostne politike poslušali samo glas evangelija. To jim vseeno ni uspelo – pa ne po njihovi krivdi, temveč zato, ker je nemška Evangeličanska krščanska cerkev na vseh okupiranih ozemljih padla pod vpliv premočnega

234 WILD 1980, str. 332.

235 WILD 1980, str. 332.

236 Za te informacije se zahvaljujem prof. dr. Karlu Schwarzu.

kulturbunda podonavskih Švabov. Kulturbund je od začetka tridesetih let v glavnem delal z mladimi in jih popolnoma pridobil na svojo stran.²³⁷

Dr. Popp je v prostorih skupnosti pogostil 100 avstrijskih Judov, in to ne samo pokristjanjenih evangeličanskih kristjanov, marveč tudi pripadnike Mojzesove vere. Odstopil jim je prostore za prireditve in zbiranja in ustanovil posvetovalnico za emigracijo. Ta ustanova je že leta 1941 izgubila svoj »raison d'etre«, ker je že sredi prve velike racije med zagrebškimi Judi postalo jasno, da je ustaška oblast zaustavila izdajanje izhodnih dovoljenj (priti do njih in do prepustnic za odhod iz Zagreba je bilo od takrat »trgovina« in sredstvo za izsiljevanje; plačevali so jih z velikimi vsotami denarja in/ali dragocenostmi).²³⁸ Toda pokristjanjene Judinje so ostale v nemški evangeličanski osnovni šoli v Zagrebu, niso jih pregnali, pa tudi evangeličanski učitelji se niso uklonili pritisku za razveljavitev zakona z Judinjami.²³⁹

Evangeličanska cerkev v Zagrebu je pomagala tujim judovskim beguncem v NDH. Policijski odposlanec v NDH Hans Helm je izvedel, da je *Družba prijateljstva*, humanitarna in karitativna organizacija verske skupnosti *Quaker* iz Velike Britanije, Evangeličanski občini v Zagrebu pošiljala finančno pomoč za humanitarno delo v korist nepokristjanjenih Judov (za katere se je omenjena skupnost primarno angažirala), prav tako tudi za Jude Mojzesove vere in za Jude brez verske pripadnosti. Nakazila so prihajala na *Diskontno banko Zagreb d.d.* (direktor je bil Artur Polić, oče Branka Polića); prejemal jih je pomožni pastor Peter Becker. Policijski odposlanec Hans Helm ni bil informiran o tem, kako je Evangeličanska cerkev uporabljala ta nakazila in koliko denarja je prejela.²⁴⁰

Evangeličanska cerkvena skupnost v Beogradu je Judom evangeličanske veroizpovedi izdajala krstne liste in se pri nemškem poslaništvu zavzemala za to, da bi pokristjanjenim Judom prizanesli z deportacijo. Toda poslaništvo je to zavrnilo, sklicujoč se na nürnberške zakone. O drugi pomoči, ne le o izdajanju krstnih listov preganjanim Judom, ni znanega nič. Še več, takratni beograjski pastor Theophil Turek je zapisal, da je izobesil zastavo s kljukastim križem in da je ljudem, ki so ostali brez strehe nad glavo, dodeljeval stanovanja deportiranih Judov.²⁴¹

Zaključek

Krščanske cerkve so se med drugo svetovno vojno borile za svoj obstoj in hkrati za »svoje narode«. Proti ukrepom okupacijske politike – represalijam – je protestiral škof Rožman. Škof dr. Rožman in za hrvaške internirance škof na Krku dr. Josip Srebrić sta obiskala taborišči za internirance v Gonarsu in v Kamporju na Rabu

237 WILD 1980, str. 231, 239 in 316.

238 POLIĆ 2004, str. 402.

239 HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 5, št. 226 (zapis: agent Hübner Gerhard). Njihova usoda po odpustu iz šole ni znana.

240 HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 5, št. 226.

241 WILD 1980, str. 339.

(20. novembra 1942). Po obisku Raba sta poročala papežu Piju XII. o nehumanih razmerah, v katerih so slovanski interniranci živeli, stradali in zbolevali. Sveti sedež se je obrnil na Mednarodni odbor Rdečega križa (s katerim je Državno tajništvo že leta 1939, po nemškem napadu na Poljsko, sklenilo sporazum o skupni skrbi za humanitarne zadeve (takrat so to bili predvsem vojni ujetniki). Mednarodni odbor Rdečega križa je obvestila tudi Judovska skupnost v Splitu – vendar pa zagrebški predstavnik Rdečega križa Julio Schmidlin²⁴² ni mogel odpotovati na Rab zaradi vojnih operacij na kopnem,²⁴³ tako da so škofovski obiski ostali resnično zgolj simbolična gesta in internirancem niso prinesli olajšanja.

S preganjanimi in žrtvami iz vrst »svojih« narodov so se cerkve borile, zavzemale in trgale – če že ne za svoje življenje, pa vsaj za svoj položaj, svojo svobodo in svojo čisto vest. Solidarnost z Judi ni bila enako močna kot empatija do »svojih narodov«.

Niti uslužbenci obeh cerkva niti verniki niso načelno pod vprašaj postavljali okupacijskih režimov kot takšnih, temveč so vztrajali pri prepričanju, da sta njihova dolžnost in obveznost priznavati in izkazovati lojalnost oblasti, ker je takšna, kakršna pač je, »od boga«. Pomanjkanje sposobnosti za politično in teološko analiziranje jih je pripeljalo do poslušnosti režimu in antagonističnega sodelovanja z njim, do sodelovanja kljub nestrinjanju. Arhivsko gradivo o stikih škofa Rožmana in škofa Tomažiča z okupacijskimi oblastmi priča o njunem zavzemanju za – nejudovske – žrtve okupacijske politike: za talce, komuniste, partizane, za civilno prebivalstvo. Škof Rožman očitno ni interveniral, razen da je posredoval prošnje zagrebškega nadškofa – morda niti ni imel priložnosti, da bi interveniral za slovenske Jude in Jude, nastanjene v slovenskih mestih. Škof dr. Rožman se je zavedal, da njegove geste, protesti, intervencije ... nimajo dovolj moči in ostrine, a vedel je, da če niti tega ne bi bilo, bi žrtve ostale tudi brez enega samega znaka solidarnosti.²⁴⁴ Ni znano, da je tudi nadškof Stepinac prejel priporočilo iz Rima, da namesto bučnih protestov skromno pomaga ublažiti trpljenje (njegovi branilci, biografi in hagiografi so to zagotovo poudarjali zoper obtožbe na račun njegovega molka), a se je nadškof vedel v enakem duhu. Lahko bi ali tvegali vse in umrli kot mučenik ali se, vedoč, da je nemočen, umaknil v samostan. A komu bi koristil, komu bi s tem pomagal?²⁴⁵

Mariborski škof dr. Ivan Jožef Tomažič (1933–1949) je komajda mogel pastoralno delovati, to pa velja tudi za beograjskega nadškofa.

Nemška Evangeličanska cerkev v NDH in Islamska verska skupnost, ki ju je država NDH priznala kot verski skupnosti, se nista oglasili na preganjanje, nista se

242 Julio Schmidlin (rojen 1921 v Zagrebu) je bil sin tedanjega švicarskega generalnega konzula v Zagrebu Paula Julija Schmidlina. Julio Schmidlin se je šolal v Zagrebu, zato je dobro obvladal hrvaški in srbski jezik. HDA, Arhiv Hans Helm, škatla 27, zapis Schmidlin, list 92.

243 KEVO 2009, str. 122, 250–252.

244 KOLARIČ 1998, str. 136.

245 KRIŠTO 2001, str. 90–92.

zavzeli niti za eno kategorijo, čeprav se je vmešavanje države v stvari osebne vesti in veroizpovedi še kako nanašalo tudi nanju. Srbska Pravoslavna cerkev v NDH ni mogla intervenirati, ker je bila tudi sama »žrtev«: prepovedana je bila že 25. julija 1941.²⁴⁶

Klišej v pridigah jugoslovanskih škofov se ne razlikujejo zelo od nacistične antisemitske propagande. Ob vsem razumevanju za to, da so se škofje v javnosti in v stiku z okupacijskimi oblastmi iz taktičnih razlogov držali besedišča okupatorja, je treba poudariti, da to ni povsem zadovoljujoče pojasnilo. Tudi taktični govor dopušča nianse – škofom ni bilo treba poseči po tolikšni ostrini. Prej bi lahko rekli, da škofovske izjave dišijo po istih resentimentih, kakor so jih gojili nacisti. Interkonfesionalni pristop se takrat niti eni konfesionalni krščanski skupnosti ali društvu ni zdel primeren.²⁴⁷

Cerkvam ni manjkalo poguma – v veliki meri jim je primanjkovalo razumevanja za posledice njihovih antisemitskih stališč. Le malo samo najbolj izpostavljenih teologov protestantske cerkve je že leta 1933 dojelo, da cerkve takrat niso smele več samo »intervenirati«; zahtevali so, da cerkve zaustavijo kolesje. Toda takšni teologi še v svojih skupnostih niso naleteli na razumevanje.

246 HDA, MPB-B, fasc. 3, št. 44538-1941; št. 47212 – 26. 7. 1941; fasc. 4, št. 270/41 – 11. 9. 1941.

247 HDA, RUR ŽO, škatla 6, št. 4724/194, inv. št. 28136. Posamezni protesti nejudovskega prebivalstva proti preganjanju Judov so v fondu Ravnateljstva ustaškega redarstva – Judovski odsek (Židovski odsjek). Pošiljatelji uvodoma poudarjajo, da sploh ne bi reagirali na »kazenske ukrepe proti Judom«, če se kazni nanašajo na znani nepošteni odnos Judov do kristjanov; toda glede na to, da gre v konkretnem primeru za izjemno pošteno osebo, katere preverjene in potrjene vrline zelo odstopajo od običajnega profila Judov, si oseba, o kateri je govor, nikakor ni zaslužila, da bi bila kaznovana na način, ki je sicer nesporno primeren za vedenje Judov v NDH.

Christian Churches and persecution of the Jews in the former Yugoslavia (with the emphasis on Slovenia and Croatia)

Anna Maria Gruenfelder¹

Key words: *Gregorij Rožman, Ivan Jožef Tomažič, Alojzij Stepinac, Catholic Church, NDH, Jews*

The article reviews modern findings by researchers from the former Yugoslavia on the immigration of Jews to this country between the wars and during the Second World War. The various aspects of research of churches as institutionalized religious subjects, as embodiments of religious teachings and norms, the social environment and religion of each individual – together with their attitudes towards »the Jews« and »Judaism« were examined according to their political, social, cultural and historical viewpoint.

Much has been written about the standpoint of the Catholic Church in Croatia, primarily about the activities of Bishop Alojzij Stepinac. The actions by the bishops of Slovenian dioceses have so far been poorly researched. It is not possible to claim that Rožman, the Bishop of Ljubljana and Tomažič, the Bishop of Maribor, provided for the Jewish refugees in the same manner as the Bishop of Zagreb; where, as early as in 1938, immediately after the »Anschluss«, he founded »emergency« for »non-Arian Christians« at the central railway station in Zagreb and assigned all Catholic organizations like Karitas and Katoliška akcija to provide for the Jews regardless of their religious belief and national status.

For Slovenian bishops, Nazi genocide against the Jews was a problem which had no impact on their existence. The Bishop of Maribor, Tomažič was in a particularly difficult position. The reason for the fact that the church authorities in Styria did not help the Jews within their clerical vows can be found in the brutal German attacks on Slovenians and their Catholic Church. The same questions should also be addressed to the Church under the Italian authorities.

Bishop Rožman's contacts with the high commissioner of the Italian army in the Province of Ljubljana even resulted in expressions of indulgence and affection. If the bishop's attitude towards the fascist and Nazi authorities is to be assessed, one

1 Dr Anna Maria GRUENFELDER, Zagreb.

should take into consideration the primary duty of the Church, namely to guarantee the performance of pastoral activity and protect the independence of the Church from the totalitarian state.

The Catholic Church in Croatia actually joined the collaborating regime with which it shared common goals in the fields of confession and patriotism. At the same time, it tried to maintain its distance between Croatian traditions and the German swastika. In Styria, the Catholic Church never got an opportunity to negotiate the notions of identity like nationality and patriotism, with the state authorities. This could not be achieved even under the Italian authorities despite smaller consistency of Italian occupiers.

The best expression for the ambivalence and tension in the agreement between the churches and the ruling system is »antagonistic cooperation«. Both the Catholic and the Evangelical Church provided pastoral care for their believers and took care for the well-being of all people who were persecuted as the so-called non-Arians. This care should be regarded as antagonistic cooperation during the war. The point of view that the church endeavours unintentionally contributed to improving the quality of the Nazi destructive apparatus is based on a unilateral understanding of the historical facts. Anti-Semitism was not a component part of the Christian religion therefore one cannot talk about Catholic or Protestant anti-Semitism, since it does not correspond to the historical truth. On the other hand, the ambivalent attitude of churches towards anti-Semitism additionally highlights their actions regarding the Jews.

Življenjepisi avtorjev

DR. BORUT HOLCMAN

Spremna beseda

Dr. Borut Holcman, dipl. univ. teol., izredni profesor prava, magister cerkvenega prava, doktor zgodovinskih znanosti in učitelj za področje pravne zgodovine, nemške pravne terminologije, kanonskega (cerkvenega) prava in etike na Pravni fakulteti Univerze v Mariboru. Na teh področjih raziskuje, objavlja in deluje kot pedagog. Posebej se ukvarja z zgodovino prava za področje delovanja zemljiških gosposčin, ki so bile vpete v družbeno, pravno in ustavno zgodovino srednjeevropskega prostora

DR. MARJAN TOŠ

Prekmurski Judje 1848–1914

Slovenski pravičniki med narodi – med pozabo in spominom

Dr. Marjan Toš je doktor zgodovinskih znanosti in višji kustos, upokojeni predstojnik Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Znanstveno se ukvarja s proučevanjem zgodovinskih tem s področja judovstva, s posebnim poudarkom na proučevanju zgodovine holokavsta in antisemitizma v kontekstu ohranjanja zgodovinskega spomina na slovenske Jude oziroma na problematiki izrinjanja slovenskih Judov iz javnega, družbenega in zgodovinskega spomina. V zadnjih letih med drugim raziskuje tudi zgodovino porajmosa in usodo Romov in Sintov med drugo svetovno vojno.

DR. ANNA MARIA GRUENFELDER

Krščanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško)

Dr. Anna Maria Gruenfelder je bila kot doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije promovirana leta 1974. Specializirala se je za področja splošne zgodovine zgodnjega novega veka, še zlasti cerkvene zgodovine. Deluje na znanstvenem in humanitarnem področju ter je zunanja sodelavka in kolumnistka pri mnogih avstrijskih, hrvaških, bosanskih in slovenskih časopisih, med drugim pri dnevniku Večer. Za svoje strokovno delo je bila že večkrat nagrajena; za nekatera besedila, na primer o judovstvu po holokavstu ali prisilnem delu Judov, je prejela nagrade Zveze judovskih občin Srbije.

MAG. RENATO PODBERSIČ

Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna

Mag. Renato Podbersič je zgodovinar in raziskovalec pri Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani. Strokovno se posveča proučevanju totalitarizmov 20. stoletja na Slovenskem. Predmet njegovih raziskav so tudi teme medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja na Primorskem, raziskuje pa tudi zgodovino Judov na Primorskem in v severovzhodni Italiji ter preganjanje Judov v Evropi med holokavstom. Med drugim je član uredniškega odbora revije Na fronti, ki jo izdaja Društvo soška fronta Nova Gorica, v letih od 2007 do 2013 pa je bil predsednik Zgodovinskega društva za Severno Primorsko.

MAG. FRANC KUZMIČ

Jehovove priče kot žrtve genocida

Mag. Franc Kuzmič je upokojeni bibliotekar, muzejski svetovalec in kustos pedagog, zunanji sodelavec Pomurskega muzeja Murska Sobota. Kot raziskovalec se ukvarja z zgodovino in usodo manjšinskih skupin prebivalcev med drugo svetovno vojno, med drugim z zgodovino Judov in Romov v Prekmurju, v zadnjem času pa tudi z usodo Jehovovih prič. Je avtor več izvirnih znanstvenih, strokovnih in poljudnih razprav, člankov in ocen knjig. Je urednik, sourednik in avtor nekaj samostojnih publikacij.

NENAD FOGEL

Smrt zemunskih Judov v holokavstu

Nenad Fogel je bil rojen v Novem Sadu. Po izobrazbi je diplomirani inženir gozdarstva. Od leta 1999 je predsednik Judovske občine Zemun in član izvršnega odbora Zveze judovskih občin Srbije. V tem času je izdal številne študije o judovstvu in njegovi zgodovini ter o holokavstu. Mednje spadajo knjiga *Holokavst v Jugoslaviji*, katalog razstave *Potujoča razstava o dobrih ljudeh*, ki je leta 2015 gostovala tudi v Sinagogi Maribor, in katalog najnovejše razstave, *Izginuli v holokavstu – Zemun: vsaka fotografija pripoveduje zgodbo*.

Biographies of the authors

DR BORUT HOLCMAN

Foreword

Dr Borut Holcman, Th. B., associate professor of law, Master of canon law, Doctor of historical studies, and university lecturer of history of law, German legal terminology, canonical (church) law and ethics at the Faculty of Law of the University of Maribor. Within the listed fields, he does research, publishes and teaches. He especially deals with history of law in the field of land ownership rights embedded into the social, legal and constitutional history of the Central European region.

DR MARJAN TOŠ

The Jews of Prekmurje 1848–1914

Slovenian Righteous Among the Nations – between oblivion and remembrance

Dr Marjan Toš is a doctor of historical sciences and a Museum counselor, a retired head of the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor. He has explored historical topics from the field of Judaism, with a special emphasis on the history of the Holocaust and anti-Semitism in the context of preserving the historical memory of Slovenian Jews or the problem of crowding-out the Slovenian Jews from the public, social and historical memory. In recent years, he has explored the history of Porrajmos and the fate of the Roma and Sinti during the Second World War.

DR ANNA MARIA GRUENFELDER

Christian Churches and persecution of the Jews in the former Yugoslavia (with the emphasis on Slovenia and Croatia)

Dr Anna Maria Gruenfelder, was, in 1974, promoted as a doctor of philosophy, history, art history and Catholic theology. She is specialized in the field of early modern history, and in particular, Church history. She works as a researcher and humanitarian and is a freelance worker and a columnist of several Austrian, Croatian, Bosnian and Slovenian newspapers, including the newspaper *Večer*. In her professional work, she has several awards; for texts dealing with topics like Judaism following the Holocaust and the forced labour of Jews she has been awarded by the Serbian Association of Jewish Communities.

RENATO PODBERSIČ, M.A.

The Gorizia Jewish community and World War I

Renato Podbersič, M.A., is a historian and researcher working at the Study Centre for National Reconciliation in Ljubljana, which deals with 20th Century totalitarianism in Slovenia. He has explored topics of the revolutionary violence between the wars and following the Second World War in the Primorska region, the history of the Jews in this region and in North-Eastern Italy and the persecution of the Jews in Europe during the Holocaust. He is also a member of the editorial board of the journal *Na fronti* published by the Society of the Isonzo Front Nova Gorica and was the president of the Historical Society of Northern Primorska from 2007–2013.

FRANC KUZMIČ, M.A.

Jehovah's Witnesses as genocide victims

Franc Kuzmič, M.A., is a librarian, a museum consultant and a curator-educator in retirement, external co-worker of the Pomurje Museum of Murska Sobota. He has explored the history and fate of minority populations during the Second World War, the history of the Jews and Roma in Prekmurje and recently of the fate of Jehovah's Witnesses. He is the author of several original scientific, professional dissertations, articles and book reviews. He is editor, co-editor and author of several independent publications.

NENAD FOGEL

The death of the Jews from Zemun in the Holocaust

Nenad Fogel was born in Novi Sad. He is a graduate engineer in forestry. Since 1999, he has been the president of the Zemun Jewish Community and a member of the Executive Committee of the Serbian Association of Jewish Communities. In this time, he has published several studies about Judaism and its history, among others the book titled *Holokaust u Jugoslaviji* (Holocaust in Yugoslavia), the exhibition catalogue *Putujuća izložba o dobrim ljudima* (A Travelling Exhibition about Good People) which has also been on tour at the Maribor Synagogue and the catalogue of the recent exhibiton *Nestali u holokaustu – Zemun: Svaka slika priča priču* (Vanished in the Holocaust).

Seznam slik

Slika 1: Sinagoga v Lendavi. Foto Branimir Ritonja.

Slika 2: Judovsko pokopališče v Murski Soboti po drugi svetovni vojni. Zasebni arhiv Šarike Hiršl.

Slika 3: Nekdanji geto v Gorici med prvo svetovno vojno. Fotografijo hrani Muzej sinagoga v Gorici.

Slika 4: Avstro-ogrski nadporočnik Chaim Huppert je padel jeseni 1915 pri Podgori, pokopan je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini. Foto Renato Podbersič.

Slika 5: France Punčuh. Fotografijo hrani arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

Slika 6: Martina Levec Marković. Fotografijo hrani arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

Slika 7: Prisilno delo. Fotografijo hrani arhiv Judovske občine Zemun.

Slika 8: Danilo Fogel. Fotografijo hrani arhiv Judovske občine Zemun.

Slika 9: Marijana Sason. Fotografijo hrani arhiv Judovske občine Zemun.

Slika 10: Metropolit hrvaške Pravoslavne cerkve v Zagrebu Germogen, papežev odposlanec Marcone, nadškof Stepinac, evangeličanski škof Popp in nekateri visoki predstavniki NDH. M. Obrknežević, Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva, *Hrvatska revija*, let. XXIX., zv. 2 (114), München - Barcelona, 1979, str. 246 in 247.

Naslovnica: Taboriščna obleka iz Dachaua, iz zbirke Pomurskega muzeja Murska Sobota, inv. št. Z-4364. Foto Marjetka Bedrač.

Bibliografija

Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale, 12 zvezkov, Vatikan 1965–1981 (ADSS).

ALTERMATT Urs, *Katolizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten, Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918–1945*, Frauenfeld 1999.

ALTIERI Oriana, *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*, Videm/Udine 1985.

ANŽLOVAR Domen, *Krščanska retorika in analiza retorike škofa Gregorija Rožmana*, diplomsko delo, Ljubljana 2010.

Archivio della Comunità Ebraica di Trieste (Arhiv tržaške judovske skupnosti), busta 1917, Culto–istruzione–beneficenza, dopisa z dne 6. in 10. decembra 1917.

Arhiv Jevrejske opštine Zemun.

Arhiv Postulature (AP), Zagreb.

Arhiv Republike Slovenije (ARS): Kraljevska banska uprava Dravske Banovine (KBUDB).

Auschwitz-Birkenau, zbornik, Maribor 1982.

BALANTIČ Polona, *Jad Vašem: Iskanje 6 milijonov pozabljenih imen*, MMC RTV SLO, 20. 11. 2014.

BATELJA Juraj, TOMIĆ Celestin, *Alojzije Stepinac, Propovijedi, govori, poruke (1941–1946)*, Zagreb 1996.

BENEDIK Metod, Tomažičeva pastirska pisma, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

BENIGAR Aleksa, *Alojzije Stepinac, Hrvatski kardinal*, Rim 1978 (ponatis Zagreb 1992).

BENZ Wolfgang, *Die Protokolle der Weisen von Zion, Die Legende von der juedischen Weltverschwoerung*, München 2011.

BERGER Michael, *Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern, Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen, Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Berlin 2010.

Beth ha Chajim, La casa dei viventi – Valdirose, Il cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia, ur. Maria Elisabetta Loricchio, Agostino Colla, Mariano del Friuli 2004.

BLET SJ Pierre, *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg. Aus den Akten des Vatikans*, 2. izdaja, Paderborn-München-Wien-Zürich 2001.

BOBAN Ljubomir, Dnevnik Alojzije Stepinca, *Danas*, od 28. 8. 1990 do 25. 9. 1991.

BOECKH Katrin, Jugoslawien: Kroatien, *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, ur. Claus-Dieter KROHN, Patrik VON ZUR MUEHLEN, Gerhard PAUL, Lutz WINCKLER, Darmstadt 1998.

BOECKH Katrin, Vjerski progono u Jugoslaviji 1944–1953, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 38/2006, št. 2, Zagreb 2006.

BOLAFFIO Giuseppe, Sfogliando l'archivio della Comunità di Gorizia, *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 24, št. 2, Città di Castello 1958.

BOZZINI LA STELLA Maura, *Carolina Coen Luzžatto*, Mariano del Friuli 1995. *Buchenwald*, zbornik, Ljubljana 1983.

BUTLER Hubert, *Balkan Essays, 1937-1990: Report on Yugoslavia (1947*)*, The Lilliput Press, 1985–1996.

CAPOGRECO Carlo Spartaco, *Fašistična taborišča, Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana 2011.

CEDARMAS Adonella, *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*, Pasian di Prato 1999.

CEDARMAS Adonella, Fra Vienna e Roma: La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra, *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 66, št. 2, Città di Castello 2000.

ČIPIĆ REHAR Marija, DOLINAR France M., GRIESSER PEČAR Tamara, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti, Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*, Ljubljana 2009.

DACHAU, zbornik, Ljubljana 1981.

DAVIES Norman, *Zgodovina Evrope*, Ljubljana 2013.

DEDIJER Vladimir, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Zagreb 1987.

DEL BIANCO Giuseppe, *La guerra e il Friuli*, 2. del, Videm/Udine 1939.

DEŽELAK BARIČ Vida, *Žrtve vojne 1941–1945 in zaradi nje na Slovenskem*, nacionalna zbirka podatkov, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.

Die Vergessenen Opfer der NS-Zeit – Standhaft trotz Verfolgung, Wien 1999.

Dizionario Biografico degli Italiani Treccani, Vol. 11, Roma 1969.

DRAGOUN Theodore, *Le dossier du Cardinal Stepinac*, Pariz 1958.

- FABI Lucio, *Storia di Gorizia*, Il Poligrafo, Padova 1991.
- FERENC Tone, Okupacija slovenskega ozemlja, *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, Ljubljana 2006.
- FERENC Tone, Okupacijski režimi v Evropi in Sloveniji 1941, *Prispevki za novejšo zgodovino, Slovenci in leto 1941*, Ljubljana 2001.
- FERENC Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 1. del, Ljubljana 2006.
- FILIPIC France, *Slovenci v Mauthausnu*, Ljubljana 1998.
- FILIPPINI Andrea, *I Bibelforscher e il nazismo: Testimonianze dalla Slovenia = Bibelforscherji in nacižem: Pričevanja iz Slovenije*, Pescara 2002.
- FOGEL Danilo, *Jevrejska zajednica Zemun: Hronika 1739–1945*, Zemun 2002.
- FRIEDLÄNDER Saul, Im Angesicht der “Endlösung”. Die Entwicklung des öffentlichen Gedächtnisses und die Verantwortung des Historikers, v: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten*, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer, izd. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition Mnemosyne 2002.
- GALLAROTTI Antonella, LORICCHIO Maria Elisabetta (ur.), *Gerusalemme sull’Isonzo*, Gorizia 2006.
- GAŠPAR Mirjana, LAZAR Beata, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997.
- GEIGER Vladimir, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb 1997.
- GITMAN Esther, *When Courage Prevailed: The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941–1945*, St. Paul 2011.
- GODEŠA Bojan, Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.
- GOLDHAGEN Daniel J., *Die Katholische Kirche und der Holocaust, Eine Untersuchung ueber Schuld und Suende*, Berlin 2002.
- GOLDSTEIN Ivo, Antisemitizam u Hrvatskoj, Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj, *Zna li se 1941–1945*, Zagreb 1996.
- GOLDSTEIN Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- GOLDSTEIN Ivo, Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, zv. 34–36, Zagreb 2004.
- GOLDSTEIN Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb 2004.
- GOLDSTEIN Slavko, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdaja, Zagreb 2007.
- GRANDA Stane, Škof Ivan Jožef Tomažič in izseljensko vprašanje, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.
- GRBEŠIĆ Grgo, Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 27, No. 52, Zagreb 2003.

GRIESSER PEČAR Tamara, *Stanislav Lenič, Življenjepis iz zapora*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1997.

GRIESSER PEČAR Tamara, DOLINAR France Martin, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996.

GRIESSER PEČAR Tamara, *Razdvojeni narod, 1941–1945*, Celovec-Ljubljana 2011.

GRIESSER PEČAR Tamara, Rožmanova posredovanja pri okupatorju, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

GRUENFELDER Anna Maria, *Arbeitseinsatz fuer die Neuordnung Europas, Zivil- und ZwangsarbeiterInnen aus Jugoslawien in der 'Ostmark' 1938/41–1945*, Wien 2010.

GRUENFELDER Anna Maria, Aufgeschobene Vernichtung. Jüdische Flüchtlinge aus dem Deutschen Reich in Jugoslawien. 1933–1945, *Suedostforschungen*, št. 71/72, Regensburg 2012.

GRUENFELDER Anna Maria, Katholische Kirche und Ustaša-Herrschaft 1941–1944, *Südost-Forschungen*, 69/70, München 2010/2011.

GRUENFELDER Anna Maria, *Von der Shoah eingeholt, Auslaendische juedische Fluechtlinge im ehemaligen Jugoslawien 1933–1941/1945*, Wien 2013.

GRUSOVIN Marco, La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico, *Cultura ebraica nel Goriziano*, ur. Marco Grusovin, Gorizia 2007.

HALÁSZ Imre, *Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben*, Zalaegerszeg 1984.

HANČIČ Damjan, PODBERSIČ Renato, Nationalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem, *Hitlerjeva dolga senca*, Celovec 2007.

HEID Ludger, »Was der Jude glaubt ist einerlei...«: Der Rassenantisemitismus in Deutschland, *Die Macht der Bilder, Antisemitische Vorurteile und Mythen*, Jüdisches Museum der Stadt Wien, Wien 1995.

HORVAT Joža, ŠTAMBUK Milan, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946.

HÖSS Rudolf, *Comandante militare ad Auschwitz*, Torino 1985.

HRIBAR Spomenka, ŽNIDARIČ Marjan idr., *Škof Rožman v zgodovini*, Ljubljana 2008.

Hrvaški državni arhiv (Hrvatski državni arhiv, HDA): Arhiv Hans Helm, Ministarstvo nastave i bogoštovlja, Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske (BH-ODZ), Odjeljak za državnu zaštitu Savske banovine (SB-ODZ), Metropolitanski arhiv Zagreb, MPB-B, MUPNDH, Ravnateljstvo ustaškega redarstva – Židovski odsjek (RUR ŽO), UNS.

HUMMEL Karl-Josef, Kirche und Katholiken im Dritten Reich, *Zeitgeschichtliche Katholizismusforschung*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2004.

Il *Vessillo Israelitico* (Rivista mensile per la storia, la scienza e lo spirito del giudaismo), let. 64, Casale 1916.

ISAÍĆ Vladimir, Časno djelo sestara Franjevki na Rabu, *Bilten Židovske općine Zagreb* (ŽOZ), 46–47/1996, Zagreb 1996.

JANEŽIĆ Stanko (ur.), *Škof dr. Ivan Jožef Tomažič (1876–1949), Ob 120-letnici rojstva*, Maribor 1996.

JELEČ Petar, *La Chiesa cattolica in Bosnia ed Erzegovina e lo Stato indipendente croato (1941–1945), Lo studio secondo la storiografia e le fonti ecclesiastiche e civili, principalmente di matrice bosniaco-erzegovese, croata e serba*, Roma 2006.

JELIĆ BUTIĆ Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1978.

JUHANT Janez, Škof Rožman in slovenski katoličani v tridesetih letih, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

Jutarnji list, Zagreb, št. 7596, let. XII, dne 23. 3. 1933.

KKALINSKI Alma, Das Kroatienbild bei Manes Sperber, *Zagreber Germanistische Beiträge*, 6/2001, Zagreb 2001.

KEREC Darja, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, *ČZN*, št. 4, Maribor 2000.

KEVO Mario (ur.), *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske: Dokumenti*, Knjiga 1, 80, dok. št. 10, Slavonski Brod-Zagreb-Jasenovac 2009.

KOLANOVIĆ Josip (ur.), *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Zagreb 2003.

KOLAR DIMITRIJEVIĆ Mira, Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svijetlu privrednog razvitka, separat iz *Zbornika Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Prilozi za povijest socijalističke revolucije*, Zagreb 1983.

KOLARIĆ Juraj, Alojzije Stepinac i pravoslavlje, *Croatia christiana periodica*, let. 22, št. 41, Zagreb 1998.

KOLJANIN Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2008.

KOLJANIN Milan, Poslednje putovanje Kladovskog transporta, *Kladovo transport*, Beograd 2006.

KOVAČEC August, Katolička crkva u Hrvatskoj i nadbiskup Stepinac u arhivskoj građi francuskoga konzulata u Zagrebu 1941.–1944., *Croatia christiana periodica*, let. 21, št. 40, Zagreb 1997.

KRIŠTO Jure, *Hrvatski katolički pokret 1903.–1945.*, Zagreb 2004.

KRIŠTO Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, 2 zvezka, Zagreb 1998.

KRIŠTO Jure, *Sukob simbola Vjere i ideologije*, Zagreb 2001.

KUZMIČ Franc, *Judje v Prekmurju*, katalog razstave v mariborski Sinagogi januar – marec 2009, Maribor 2009.

KUZMIČ Franc, Podjetnost prekmurskih Židov, *Znamenje*, Celje 1989.

KUZMIČ Franc, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, *Sezonstvo in izseljenstvo*, Ljubljana 2003.

L*e-Zikkaron – in memoria*, Istituto per gli studi Ebraici della Mitteleuropa, Associazione amici di Israele, Edizioni della Laguna, Monfalcone 1994.

LEBL Ženi, Tragedija transporta Kladovo–Šabac, *Kladovo transport*, Beograd 2006.

LILL Rudolf, Wer ist Christ, Vom Vertrauen auf den Papst und auf die von ihm eingesetzten Hirten, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, No. 125, 30. 5. 2000.

LORICCHIO Elisabetta, COLLA Agostino (ur.), *Beth ha Chajim, La casa dei viventi – Valdirose. Il cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, Mariano del Friuli 2004.

LUTHAR Oto, POGAČAR Martin, *Neznane sledi*, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, Ljubljana 2013.

LUTHAR Oto, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, ŠUMI Irena, Living in Metaphora, Jews and Anti-Semitism in the Balkans, *Jews and Slavs, Volume 12*, ur. Wolf Moskovich, Oto Luthar, Irena Šumi, Jerusalem-Ljubljana 2004.

MARKOVIĆ Verica, Zemun, pismo Marjanu Tošu, januar 2015. Pismo hrani avtor.

MAROLT Janez, *History of Jews in Slovenia*, rokopis iz arhiva CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2002.

MILKOVIĆ Sanja, Stepinac spašavao Žide, Izjava Ariela Shomronyja, intervju, *Jutarnji list*, Zagreb, 11. 5. 2008.

MLAKAR Boris, Nekateri vidiki Rožmanovega delovanja v času nemške okupacije Ljubljanske pokrajine, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

MONTANAR Ilaria, *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič (1876–1949) tra il declino dell'impero austro-ungarico e l'avvento del comunismo in Jugoslavia*, Roma 2007.

MONTANAR Ilaria, Življenska pot škofa Tomažiča, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL): Zapuščina škofa dr. Gregorija Rožmana, Prezidijalni spisi, Zapuščina msg. Jagodica, Slovenec (27. 10. 1942).

Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM): Zapuščina škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča, Okupacijski akti.

Nadškofijski arhiv Split (Nadbiskupski arhiv u Splitu).

Nadškofijski arhiv Zagreb (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, NAZ): Prezidijalni spisi.

NAGY Božidar, *Ivan Merz, Istaknuti laik u svjedočenju Evandolja*, Zagreb 1996.

Narodne Novine NDH, 15/1941, 16/1941, 19/1941.

NOVAK Viktor, *Magnum Crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1949.

NOVICK Peter, *The Holocaust in American Life*, New York 1999.

PANČUR Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi, *Evropski vplivi na slovensko družbo*, Ljubljana 2008.

PANČUR Andrej, *Judovska skupnost Slovenije na predvečer holokavsta*, Celje 2011.

PANČUR Andrej, ZAJC Marko, STUDEN Andrej, ČEPIČ Zdenko, HANČIČ Damjan, PODBERSIČ Renato, Preganjanje judovskega prebivalstva, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, INZ, Ljubljana 2008.

PASS FREIDENREICH Harriet, *The Jews of Yugoslavia, A quest for community*, Philadelphia 1979.

PEČELIN Brane (ur.), *Škof Rožman v zgodovini*, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 2008.

PENIČ Lojze, Bili so zaprti – pregnani – obešeni – ustreljeni – na suženjskem delu – uporni, *Ptujski zbornik*, Ptuj 1962.

PETROV Ivan, *Morišče Dravograd*, Dravograd 1985.

Pismo Direkcije Spominskega muzeja Neuengamme (KZ-Gedenkstätte) z dne 5. 9. 2000.

PLETERSKI Janko, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945, *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996.

PODBERSIČ Renato, Judovski vojaki na soški fronti, *Na fronti*, št. 4, Nova Gorica 2006.

POLIĆ Branko, *Imao sam sreću (autobiografski zapisi 1. 11. 1942.–24. 12. 1945.)*, Zagreb 2006.

POLIĆ Branko, *Vjetrenjasta klepsidra (autobiografski zapisi 1924.–1. 11. 1942.)*, Zagreb 2004.

POTOČNIK Vinko, Škof Tomažič in cerkvena združenja, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

RAHNER Karl, VORGRIMLER Hubert, *Kleines Konzilskompendium, Alle Konstitutionen, Dekrete und Erklärungen des Zweiten Vaticanums in der bischoflich beauftragten Uebersetzung*, Freiburg im Breisgau 1966.

RALLO Michele, *Il coinvolgimento dell'Italia nella prima guerra Mondiale e la Vittoria Mutilata*, Roma 2007.

REUTTER Lutz-Eugen, *Die Hilfsstaetigkeit katholischer Organisationen und kirchlicher Stellen fuer die im nationalsozialistischen Deutschland Verfolgten*, Hamburg 1969.

REUTTER Lutz-Eugen, *Die Katholische Kirche als Fluchthelfer im Dritten Reich, Die Betreuung von Auswanderern durch den St. Raphaels-Verein*, Recklinghausen, Hamburg 1971.

RISTOVIĆ Milan, Turisti pod sumnjom, O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938–1941. godine, *Kladovo transport*, Beograd 2006.

RISTOVIĆ Milan, *U potrazi za utočištem: Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd 1998.

ROCHLITZ Imre, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo 2011.

ROMANO Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Źrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

ROTHSCHILD Walter, *99 Fragen zum Judentum*, Gütersloh 2001.

ROŽMAN Gregorij, O nevarnosti brezbožnega komunizma, *Ljubljanski škofijski list*, 11/1943, 30. 11. 1943.

Rožmanov simpozij v Rimu, ur. ŠKULJ Edo, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

SAUER Walter, Loyalitaet, Konkurrenz oder Widerstand? Nationalsozialistische Kultuspolitik und kirchliche Reaktionen in Oesterreich 1938–1945, *NS-Herrschaft in Oesterreich*, ur. NEUGEBAUER Walter, HANISCH Erich, Wien 2000.

SCHMIDL Erwin A., *Juden in der k.u.k. Armee 1788–1918*, Eisenstadt 1989.

SPANGHER Luciano, *Cent'anni della »Ginnastica Goriziana«*, Gorizia 1968.

STANOVNIK Justin, Rožmanova obsodba komunizma, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

STANOVNIK Justin, Škof Rožman in slovenski katoličani v tridesetih letih, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

STEINBERG Jonathan, *All or Nothing, The Axis and the Holocaust*, London-New York 1990.

STEINER AVIEZER Miriam, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008.

STEINER AVIEZER Miriam, Pravičniki med narodi, *Zgodovina v šoli*, let. 19, št. 1–2/2010.

Stražni stolp (ang. izdaja), 15. 2. 1962.

STRECHA Mario, *Katoličko hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.–1904.)*, Zagreb 1997.

SUNDHAUSSEN Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945*, Stuttgart 1983.

SUPPAN Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, Wien 1996.

ŠIMAC Miha, Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom, *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, št. 36, Ljubljana 2014.

Škofovska duhovna stolica Mostar.

ŠTAMBUK ŠKALIĆ Marina, Dokumenti obrane u sudskom procesu protiv nadbiskupa Alojzije Stepinca, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, št. 2/1997.

ŠTEPEC Marko, Strah pred židovskim naseljevanjem. Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. stoletja, *Prispevki za novejšo zgodovino XXXIV*, Ljubljana 1994.

ŠUMI Irena, LUTHAR Oto, Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, dopolnjena in popravljena izdaja, Maribor 2013.

ŠUMI Irena, *Slovenski pravičniki med narodi*, rokopis monografije, ZRC SAZU, Ljubljana, november 2014.

The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem, Archivio Alfonso Pacifici – P 172, busta 234 – Gorizia, Friedenthal Ermanno.

Tomažičev simpozij v Rimu, ur. ŠKULJ Edo, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

TOMIČ Eva, Iskra, ki vname smodnik, *Delo*, 27. 1. 2014.

TOŠ Marjan, Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013.

TOŠ Marjan, Holokavst in zgodovinski spomin na slovenske Jude, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013.

TOŠ Marjan, *Otroci med holokavstom*, referat za 36. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli 18.–20. 10. 2012, rokopis, arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

TOŠ Marjan, *Prekmurski Judje 1848–1914*, prispevek predstavljen na Znanstvenem simpoziju, Šoa – spominjamo se, v januarju 2015.

TOŠ Marjan, Reševanje Judov preko Maribora v letih 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013.

TOŠ Marjan, Slovenski pravičniki med pozabo in spominom, *Vsako leto eno ime: Marko Rosner*, CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2015.

TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije, arhiv CJKD Sinagoga Maribor, Maribor 2007.

TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.

TOŠ Marjan, Zora Pičulin – Primorka, ki je reševala judovske otroke v Makedoniji, *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst III*, Maribor 2014.

TRSTENJAK Anton, *Slovenci na Ogrskem*, Ljubljana 1909 (rokopis NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193).

UNTERMAN Alan, *Judovstvo, Mali leksikon*, Ljubljana 2001.

URBANC Peter, Rožmanov odnos do italijanske okupacije, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

UTOVIĆ Mato, *Mauthausen, Spomini iz taborišča*, Ljubljana 1980.

VAGET Hans Rudolf, Saul Friedländer und die Zukunft der Erinnerung, v: *Das Judentum im Spiegel seiner kulturellen Umwelten*, Symposium zu Ehren von Saul Friedländer, izd. Dieter Borchmeyer, Helmuth Kiesel, Edition Mnemosyne 2002.

VALENCIČ Rafko, Ivan Jožef Tomažič in krščansko-socialno gibanje, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

VALENCIČ Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992.

VASILJEVIĆ Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.

VIBERTI Piergiorgio, *Atlante di una deportazione – Lager – Perché?*, Colognola ai Colli 1999.
Vijoličasti trikotniki: »Požabljene žrtve« nacističnega režima: izredna pripoved o uporu, Selters/Taunus 2010.

VISTOROPORSKI Nika, Podpovprečen mož z nadpovprečnim seksapilom: Psihološki profil Adolfa Hitlerja, *Ona*, Ljubljana, 31. 10. 2012.

VODOPIVEC Nataša, *Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetovnimi vojnami*, diplomsko delo, Maribor 2004.

VOIGT Klaus, *Joschkos Kinder, Flucht und Aliyah durch Europa 1940–1943, Josef Indigs Bericht*, Berlin 2006.

VOIGT Klaus, *Zuflucht auf Widerruf, Exil in Italien*, II. zv., Stuttgart 1993.

VUJEVA Tomislav, *Kollaboration oder begrenzte Loyalität? Die historiographische Diskussion um Erzbischof Alojzije Stepinac von Zagreb und den katholischen Klerus im Unabhängigen Staat Kroatien*, Wien 2009.

VUKOVIĆ Tomislav, »Svojim djelima pokazao je hrabrost i pronicavost«, Razgovor s dr. Esther Gitman, židovskom povjesničarkom iz New Yorka, *Glas Koncila*, 41 (1790), 12. 10. 2008.

VUKŠIĆ Tomo, Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.–1942.) za vrijeme Drugoga svjetskog rata, Prilog izučavanju odnosa između Crkvi i nacionalnosti, *Crkva u Svijetu*, Sarajevo, let. 41, št. 3, Sarajevo 2006.

WALZL August, *Die Juden in Kaernten und das Dritte Reich*, Klagenfurt 1987.

WILD Georg, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918–1941*, München 1980.

WUCHER Albert, Postwendend eine Antwort aus Rom, 1933 im April: Den Erzabt von Beuron, Edith Steins Boten, erwartete im Vatikan ein Brief von Kardinal Pacelli, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, št. 86, 11. 4. 2003.

ZDEŠAR Janez, Delovanje komunistov v Sloveniji med Rožmanovim škofovanjem od 1930 do 1941, *Rožmanov simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2001.

Zločini okupatorja i njihovih pomagača u Vojvodini, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača – Pokrajinska komisija za Vojvodino, 1945.

ŽELJAN Katja, Slovenskih Schindlerjev sploh ne poznamo, *Delo*, 2. 2. 2014.

ŽEVART Milan, TERČAK Stane (ur.), *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*, Maribor 1969, 1978.

ŽLOF Stanislav, Tomažičevi pastoralni poudarki, *Tomažičev simpozij v Rimu*, Rim-Ljubljana-Celje 2008.

ŽNIDARIČ Marjan, *Slovenci v primežu okupacije, kolaboracije in osvobodilnega boja v letih 1941–1945*.

Žrtve vojne in revolucije, zbornik, Državni svet Republike Slovenije, Ljubljana 2005.

SPLETNI VIRI:

enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=47455 [22. 6. 2015].

hrcak.srce.hr/43182 [22. 6. 2015], ŽIVKOVIĆ Andrija, Euharistijski kongres u Ljubljani, *Bogoslovska smotra*, let. 23, št. 2, december 1935.

<http://www.smrtinakazna.rs/DesktopModules/ModulPrikazOsudjenika/FajloviOsudjenika/presuda%20vojnog%20suda%20zagreb%2029%20juna%201945.pdf> [22. 6. 2015], *Presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba Miroslavu Filipoviću – Majstoroviću i »družini«*, Vojni sud Komande grada Zagreba, Sud broj 290/45, dne 29. 6. 1945.

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html [22. 6. 2015], Commission for religious relations with the Jews, *We remember: A reflection on the Shoah*.

<http://www.zg-nadbiskupija.hr/default.aspx?id=6986> [23. 6. 2015].

<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> [2. 8. 2015].

www.annapizzuti.it/gruppi/jblubiana.php [22. 6. 2015], PIZZUTI Anna, *Ebrei*

stranieri internati, Le provincie annesse: La provincia di Lubiana.

www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE...219 [23. 6. 2015].

www.catholic-zr.org.rs/language/sr/istorija/ [22. 6. 2015].

www.ce-nob.si/Uploads/Monografije/Vigred%20se%20povrne.pdf [22. 6. 2015], KREGAR Tone, *Vigred se povrne – Druga svetovna vojna na Celjskem.*

www.crce.org.uk/lessons/Articles/eu_hearing.pdf [24. 6. 2015], GRIESSER PEČAR Tamara, The Roman Catholic Church in Slovenia under three totalitarian regimes, *Crimes committed by totalitarian regimes*, Bruselj 2008.

www.deutscheundpolen.de/personen/person_jsp/key=august_hlond.html [23. 6. 2015].

www.dhm.de/lemo/kapitel/zweiter-weltkrieg/holocaust/wannsee/ [23. 6. 2015].

www.dx.doi.org/10.5169/seals-130279 [22. 6. 2015], ALTERMATT Urs, Dossier: Katholischer Antisemitismus in der Schweiz 1900–1945. Vom Antisemitismus der Katholiken in der Zwischenkriegszeit, *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte = Revue d'histoire ecclésiastique suisse*, let. 92, 1998.

www.gavagai.de/themen/re/HHPTR06.htm [22. 6. 2015], SCHMITT Johannes, *Christlicher Antisemitismus, Die Katholische Kirche und der Holocaust.*

www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=19858 [23. 6. 2015], HORVAT Vladimir, Kako je nadbiskup Stepinac spašavao Židove, *Glas Koncila*, 4 (1962), 29. 1. 2012.

www.israel-information.net/glossar/antijudaismus-nzz.htm [23. 6. 2015], ALTERMATT Urs, Der Antijudaismus und seine Weiterungen. Das Syndrom des katholischen Antisemitismus, *Neue Zürcher Zeitung*, 20. 11. 1999.

www.jcrelations.net/Antisemitismus%2C+Schoa+und+Kirche.2284.0.html?L=2 [22. 6. 2015].

www.milosrdnice-zagreb.hr/ [22. 6. 2015], *Povijest Provincije*, življenjepis Sestre Ivane Berhmane Šimete.

www.mzz.gov.si [26. 9. 2014].

www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm [22. 6. 2015].

www.othes.univie.ac.at/5459/1/2009-06-14_0226503.pdf [22. 6. 2015], OBERLERCHNER Lukas Andreas, *Evangelische Kirche in Oesterreich waehrend der NS-Zeit. Diplomarbeit*, Wien 2009.

www.pen.hr [23. 6. 2015].

www.sta.si [21. 5. 2015].

www.yadvashem.org [23. 6. 2015].

www.zoz.hr/home.php?content=content&term=220&key =219&key1=220 [23. 6. 2015].

Brezplačni izvod / Free copy

ISBN 978-961-93361-5-1

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

9 789619 336151